ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Сіверянський літопис

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2024 № 3 (177)

Головний редактор
С. М. Шуміло

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Заступники головного редактора
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор
В. В. Шуміло

Випускові редактори
К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарєв

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Ґ. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Ідентифікатор медіа R30-02988
у Реєстрі суб’єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна
Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua
Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2024

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2024 № 3 (177)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor
V. Shumilo

Technical Editors
K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council
H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia, Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii, O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board
A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko, O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokhy, V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
ot the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 "History and Archaeology"** and **035 "Philology"**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine. Media identifier R30-02988
in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2024

ЗМІСТ

У глиб віків

Петренко І., Сірий О., Боєчко В. Про вибори городового отамана в Грунській сотні Гадяцького полку в період гетьманування Кирила Розумовського 5

Історія міст і сіл

Рой С. Творча діяльність Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Коцюбинського в ІІ пол. ХХ ст. в українській історіографії 15
Єрємєєв О., Мельник М. Громадський фонд як чинник соціального розвитку місцевої громади: досвід США як приклад для України 20

Церковна старовина

Шумило С. Ватопедський монастир на Афоні та його зв'язки з українським чернецтвом і козацтвом у XVI–XVIII ст. 30
Федчук О. Ліквідація останніх уніатських общин у Волинській області (1944–1945 рр.) 43

Мовою документів

Асадчев О. Селище Радуль Чернігівського району Чернігівської області за матеріалами Генерального опису Лівобережної України 51
Коваленко О., Рахно О. О.М. Лазаревський та одноденний перепис населення Чернігова 15 грудня 1865 р. (до 190-річчя із дня народження) 78

Розвідки

Світленко С. Вшанування постаті Тараса Шевченка на Чернігівщині та формування національної пам'яті українства (середина XIX – початок XX ст.) 87
Наумов С. Початок формування організаційної периферії українського руху в Російській імперії (на матеріалах Прилуцького повіту) 102
Васечко О. Антибільшовицькі повстання на лівобережжі Київщини під час польсько-українсько-радянської війни 1920 р. у ході боротьби за Київ 117

Літературознавчі студії

Варецька С. Універсальність образу Кассандри 129

Дослідницькі нотатки

Ячменіхін К. Сучасники про О.А. Аракчеєва (Частина ІІІ) 136
Студьонова Л. Начерки до біографії С.Ф. Русової (1856–1940) 142
Іваницька С., Бойченко О. «Наша … українська Сара Бернар»: ювілей актриси Любові Ліницької у просторі преси й мемуарів 156

Рецензії. Огляди. Анотації

Кондратьєв І. Рецензія : Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл. 167
Телячий Ю. Рецензія : На книжкову полицю краєзнавця // Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге видання: доповнене. Суми, 2024. 136 с.: фото. 170

Пам'ятаємо

Пам'яті Григорія Львовича Сапітона (1901–1954) – директора Глухівського учительського інституту 172
Пам'яті Світлани Григорівни Іваницької (1964–2024) 173

CONTENT

Into the depths of centuries

Petrenko I., Siry O., Boiechko V. About the elections of the city otaman in the Hrun hundred of the Gadyach regiment during the period of the hetmanship of Kyrylo Rozumovsky 5

The history of cities and villages

Roy S. Creative activity of Nizhyn Ukrainian M. Kocyubynsky Dramatic Theater in the II half of the XX c. in Ukrainian historiography 15
Yeriemieiev O., Melnyk M. Civic foundation as the factor of local community social development: the US experience as the example for Ukraine 20

Church antiquities

Shumylo S. The Vatopedi Monastery on Mount Athos and its ties with Ukrainian monasticism and the Cossacks in the 16th–18th c. 30
Fedchuk O. Liquidation of the Last Uniate communities in the Volyn region (1944–1945) 43

The language of documents

Asadchev O. Radul village of Chernihiv district of Chernihiv region according to the materials of the General description of the Left Bank Ukraine 51
Kovalenko O., Rakhno O. O.M. Lazarevsky and the one-day census of Chernihiv on 15 December 1865 (to the 190th anniversary of the birthday) 78

Explorations

Svitlenko S. Honoring the figure of Taras Shevchenko in Chernihiv region and the formation of the national memory of Ukrainians (the middle of the 19th – the beginning of the 20th c.) 87
Naumov S. The beginning of the formation of the organizational periphery of the Ukrainian movement in the Russian empire (based on the Pryluky province materials) 102
Vasechko O. Anti-Bolshevik uprisings on the Livoberezhya of Kyiv region during the Polish- Ukrainian-Soviet war of 1920 during the struggle for Kyiv 117

Literary studies

Varetska S. The universality of the archetype of Cassandra 129

Research notes

Yachmenikhin K. Contemporaries about O.A. Arakcheev (Part III) 136
Studyonova L. Sketches for the biography of S.F. Rusova (1856–1940) 142
Ivanytska S., Boichenko O. «Our ... Ukrainian Sarah Bernhardt»: the anniversary of actress Liubov Linytska in the press and memoirs 156

Reviews. Overview. Annotations

Kondratiev I. Review : Sokyrko O. Cossack Mars: The State and army of the Cossack Hetmanate during the Military revolution. 1648–1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 pp., ill., map., tabl. 167
Teliachyi Yu. Review : On the bookshelf of a local lore historian // Prokopchuk V.S., Hrytsenko A.P. Monument protection work in institutions of general secondary education: a study-methodological guide: 2nd edition: supplemented. Sumy, 2024. 136 p.: photos. 170

We remember

In memory of Hryhorii Lvovych Sapiton (1901–1954) – director of the Hlukhiv teachers' institute 172
In memory of Svitlana Hryhorivna Ivanitska (1964–2024) 173

УДК 94:[347.9:355.312]](477.53)«1662/1781»

Ірина Петренко, Олександр Сірий, Владислав Боєчко

ПРО ВИБОРИ ГОРОДОВОГО ОТАМАНА В ГРУНСЬКІЙ СОТНІ ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНУВАННЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

DOI: 10.58407/litopis.240301
© І. Петренко, О. Сірий, В. Боєчко, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2994-3833, https://orcid.org/0009-0008-5669-2532, https://orcid.org/0000-0002-2359 -1558

Метою *студії є спроба на прикладі виборів городового отамана в Грунській сотні Гадяцького полку в період гетьманування Кирила Розумовського показати реальні взаємовідносини між козацькими старшинами та рядовим козацтвом, проаналізувати причини конфліктних ситуацій та показати чинники, які впливали на процес і процедуру виборів на посади.* ***Методологічну основу*** *дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Стаття підготовлена на основі антропологічного підходу. Застосовані* ***методи****: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, аналітичний.* ***Новизна.*** *З'ясовано, що стереотипні уявлення про владні відносини в козацькому Гетьманаті доби стабілізації суспільно-політичної ситуації як про таку ідилічну картину, в якій домінують сюжети вільного обрання на старшинські уряди на загальних військових радах, насправді всерйоз розходилися з дійсністю. Реальна владна буденність у Гетьманаті дисонувала з цією схемою, що віддзеркалювало складнощі налагодження порозуміння поміж козацькими старшинами та рядовим козацтвом.*

Висновки. *У статті на основі застосування мікроісторичного підходу досліджено дотримання на території Гетьманщини в другій половині XVIII ст. основних козацьких прав і вольностей, показано взаємовідносини рядового козацтва, сотенної та полкової старшини, їх морально-етичні аспекти на прикладі Грунської сотні Гадяцького полку. Доведено, що реальна владна буденність у Гетьманаті суперечила схемі вільних і демократичних виборів на посади, що відображало складнощі порозуміння поміж козацькою верхівкою та рядовим козацтвом.*

Ключові слова: *городовий отаман, сотенне правління, полкова канцелярія, Гадяцька полкова старшина, Генеральна Військова канцелярія, права та вольності козацькі, вибори.*

Козаччина, як епоха національно-духовного й державницького ствердження українців та символ прагнення до волі, назавжди увійшла до свідомості нашого народу. Надбання з її минулого й сьогодні є орієнтирами, що рухають наше суспільство до самоствердження та незалежності. Тому популяризація й вивчення морально-історичних цінностей українських козаків постійно перебуває в полі зору науковців і краєзнавців та належить до провідних і актуальних тем вітчизняної історіографії.

Ця студія дозволяє ознайомитися з сотенною старшиною Грунської сотні, склад якої зовсім не озвучується в історіографічній літературі. Так, у фундаментальній праці В. Заруби «Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького» в розділі 3 «Сотенний поділ Війська Запорозького», у відомостях про Грунську сотню є перелік лише сотників, та й то не всіх, а про іншу сотенну старшину немає жодних відомостей[1].

[1] Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпро: Ліра, 2007. С. 137.

У працях таких дослідників, як В. Кистяківський[2], М. Грушевський[3], В. Кривошея, І. Кривошея, О. Кривошея[4], В. Горобець[5], О. Путро[6], І. Петренко[7], О. Сірий[8] деякі акспекти цієї теми також знайшли висвітлення.

І все ж, незважаючи на певні історіографічні здобутки й уведену до наукового обігу джерельну базу, історія адміністративного устрою окремих полків, їхньої політичної, військової, соціальної специфіки ще чекає своїх дослідників. Відповіді на ці та суголосні з ними питання, поза сумнівом, сприятимуть адекватній реконструкції як історії соціальних взаємин, так і моделі владних відносин Гетьманату.

Метою статті є спроба на прикладі виборів городового отамана в Грунській сотні Гадяцького полку в період гетьманування Кирила Розумовського показати реальні взаємовідносини між козацькими старшинами та рядовим козацтвом, проаналізувати причини конфліктних ситуацій та показати чинники, які впливали на процес і процедуру виборів на посади.

Географічними межами наукової студії є населені пункти Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманщини: містечко Грунь – сотенний центр, села Комиші, Павловочка, Шенгаріївка, Семенівка.

Важливий елемент життя суспільства в Гетьманській Україні – це полково-сотенна організація територіального устрою, що стала ознакою державності, де ще з сер. XVII ст. детермінувалися традиції, які ґрунтувалися на устрої Запорозької Січі та реєстрового козацтва. В них основним принципом була виборність гетьмана й своєї старшини вільними козацькими голосами. За словами історика Віктора Горобця, «однією з підставових організаційних засад соціополітичного життя Війська Запорозького, що з-поміж інших і формувала сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури, як "козацькі старожитні права та вольності", було право товариства вільними голосами обирати собі старшину – від курінного отамана до гетьмана включно»[9]. Це, як складова «прав і вольностей козацьких», підтверджувалося польськими королями й московськими царями, на що пізніше вказували: Г. Граб'янка в своєму літописі: «На всі пункти і гетьманові, і старшині, і всьому війську його царською величністю були видані на вічні часи привілеї»[10]; В. Кистяківський: «И для того всеподданейше вашего императорского величества просимъ подтвердить малороссійскимъ и низовымъ запорожскимъ козаками все ихъ прежнія привилегіи вольности, а именно: вольное избраніе гетмана и старшины»[11]; М. Грушевський: «Взяли з них слово, що цар не тільки зоставить в цілості права й устави, привілеї і всякі свободи України, тобто її нинішній самостійний державний устрій, а ще примножить і розширить»[12]; а також сучасний дослідник козацтва В. Горобець: «На перемовинах щодо умов переходу Війська Запорозького під царську протекцію 1654 р. … право вільного обрання як гетьмана так і козацької старшини було визнано безумовною прерогативою Війська Запорозького, що регулювалася "винятково старожитніми правами та привілеями" козацтва»[13].

І якщо в сер. XVII ст. принцип виборності старшини ще дотримувався, то від поч. XVIII ст. він значно обмежився. Сотня ж як військова й територіально-адміністративна одиниця Гетьманщини та складова частина полку здебільшого продовжувала ще жити в своєму соціумі закрито, не допускаючи до лав своєї старшини неугодних товариству, а сотенні уряди, звісно, окрім посади сотника, не були такі дохідні та значимі. Та життя в XVIII ст. продовжувало вносити зміни в побутування й цієї структурної одиниці Гетьманщини, де поступово заміняються вибори сотенної старшини на їх призначення полковни-

[2] Кистяковский В. Прошеніе малоросійскаго шляхетства и старшинъ, вместе съ гетманомъ, о возстановленыи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатерине II въ 1764 г. *Киевская старина*. 1883. № 1. С. 317–345.

[3] Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова Думка, 1996. Т. IX. Кн. 1 (1650–1654 рр.). 880 с.

[4] Кривошея В., Кривошея І., Кривошея О. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2009. 432 с.

[5] Горобець В. Служба при дворі, «вірність монархові» та покровительство царських сановників як аргументи при обранні на уряд сотника Війська Запорозького. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 22–36.

[6] Путро О. Сотенний устрій. *Енциклопедія історії України:* У 10 т. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 716.

[7] Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: У 2 ч. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. Ч. 1. 276 с.; Ч. 2. 305 с.

[8] Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи 1734–1794 рр. / Автор-упор. О. Сірий. Полтава: Дивосвіт, 2020. 560 с.

[9] Горобець В. Служба при дворі, «вірність монархові»… С. 22.

[10] Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. С. 76.

[11] Кистяковский В. Прошеніе малоросійскаго шляхетства и старшинъ… С. 331–332.

[12] Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / Упоряд. А. Трубайчук. Київ: Варта, 1993. С. 142.

[13] Горобець В. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями. *Український історичний журнал*. 2015. № 5. С. 77.

ками, владні повноваження яких значно посилилася на місцях. Адже характерною особливістю владної структури організації Гетьманату був достатньо високий рівень децентралізації та, відповідно, зосередження широкого спектру владних повноважень на полковому рівні.

Отже, від поч. XVIII ст. стало вже звичаєм, що на уряд сотники призначалися або полковником, або генеральною старшиною, а іноді й царськими сановниками хтось із родичів, або за особливі перед ними заслуги, частіше з когорти значкових товаришів. Але стосовно старшини: городового отамана, хорунжого, осавула, возного, писаря, які переважно були вихідцями з місцевих козацьких родів, – ще продовжувало діяти «старожитнє» правило їх вибору козацькими голосами всієї сотні. І як вказує В. Горобець: «Натомість право товариства вільно обирати нижчу ланку козацької старшини, зокрема сотників та інших, московська влада тривалий час не лише не ставила під сумнів, а навпаки – з огляду на власні політичні інтереси в Україні активно підтримувала»[14].

Однак від сер. XVIII ст., «когда гетманство стало терять свой блеск и могущество, сотня попала въ большую зависимость отъ полковника, который сталъ распоряжаться по своему усмотренію … У полковниковъ тоже была охота къ поставленію сотенной старшины, темъ более, что назначеніе въ сотенные урядники было сопряжено съ даваньемъ взятокъ, доставляло, стало быть, определенния выгоды»[15]. І якщо уряд сотника був прерогативою гетьмана або полковника, то до виборів членів сотенного правління почала активно втручатися полкова старшина: «За полковниками последовали ихъ помощники, которые ни сколько не стеснялись съ сотенной старшиной – назначали и смещали ее по своему произволу, хотя въ универсалахъ неизменно писалось, что сотенная должность получалась “за добропорядочную службу”»[16].

У першу чергу претендентами на ці менш значимі посади ставала неурядова полкова старшина – значкові товариші. Це так звана «безурядова старшина», за якими не було закріплено на постійній основі певних посад чи форми адміністративного управління. Але саме ці соціальні групи становили найближчий резерв при заміщенні старшинських вакансій. Звісно, це викликало протести місцевого товариства, про які ми дізнаємося з документів, насамперед архівних матеріалів, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та в Російському державному архіві давніх актів. Переважно це документи полкових канцелярій, переписи, компути, ревізії, реєстри та описи полків і сотень XVII–XVIII ст., а також універсали та ордери гетьманів, листи полкової та сотенної старшини.

Якраз про один із таких випадків і йтиметься в цій студії, в основі якої лежить архівний документ, що міститься в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, у фонді № 51 «Генеральна Військова Канцелярія», в описі під № 3, спр. 12567. Ця справа присвячена розбору скарги козаків Грунської сотні Гадяцького полку в Генеральну Військову канцелярію на несправедливе, як вони вважали, призначення городового Грунського отамана Гадяцьким полковим керівництвом в 1754 р.: «…безъ выборовъ нашего Грунского сотника Семена Милорадовича сотенной старшины и козаковъ Грунской сотне в отменность правъ и волностей Малороссійскихъ тотъ чинъ похитивъ»[17]. Справа складається з 22 аркушів: переписка Грунського сотенного правління та Гадяцької полкової канцелярії з Генеральною Військовою канцелярією, ордери Гадяцької полкової канцелярії до Грунської сотенної канцелярії, супліки козаків до канцелярії в Глухів та до Гадяча, рапорти, ордери, копії полковничих універсалів. Справа добре збереглася, написана канцелярським письмом, чітким, розбірливим, каліграфічним почерком на білому папері без помарок і граматичних помилок. У справі присутні 4 аркуші чорнових записів канцеляристів Генеральної канцелярії, на основі яких написані ордери та розпорядження до Гадяча.

Суть цього документа полягає в тому, що у вересні 1731 р. під час походу Гадяцького полку на Українську лінію виник конфлікт між Грунськими козаками на чолі з Грунським городовим отаманом Тишком Яковлєвим і Гадяцьким полковником Григорієм Граб’янкою, що закінчився відставкою Грунського городового отамана: «Того Ради ми помянутого Іаковлева от отаманства отставили»[18], і практично самочинним призначенням Граб’янкою нового Грунського отамана. Вибір полковника випав на значкового товариша С. Лисенка. Це, на думку грунських козаків, було порушенням їхніх прав, бо без більшості то-

[14] Горобець В. Служба при дворі, «вірність монархові»… С. 23.
[15] Слабченко М. Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. Одесса, 1909. С. 120, 122.
[16] Там само. С. 122.
[17] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12567. Арк. 4 зв.
[18] Там само. Арк. 3.

вариства, сотенної старшини й сотника, а лише за участі частини їх, тих, що були в тому поході, були проведені вибори їх городового отамана: «За полковничества де Гадяцкого Григорія Грабянки онъ Сила Лисенко ухищренно и весма подступно, без воли и согласія нашего в 1731-м году в отменностъ Малороссійскихъ Прав и волностей, по единой власты полковничей Атаманомъ Городовимъ Грунскимъ насланъ»[19].

Сила Григорович Лисенко, колишній комісар сотенний, зажив недобру славу серед козаків. Його батько Григорій Лисенко, вельми заможний та впливовий шенгеріївський козак, свого часу дав синові освіту, що уможливила його службу в Гадяцькій полковій канцелярії. У 1718 р. він вже значився серед урядників Грунської сотні. Пізніше Сила Григорович посідав уряд сотенного писаря Куземинської сотні, із якого за супліками куземинців за здирництва та хабарі в 1726–1727 рр. його було відставлено: «…за умершого покойного Полковника Гадяцкого Гавріила Милорадовича находился при сотенном Куземенскомъ правленіи в должностыписарской. Токмо по занесенной оному же Полковнику Милорадовичу от козаковъ сотне Куземенской жалобе о его несноснихъ взяткахъ и протчихъ непорадкахъ от того Правленія по прошенію Сотне Куземенской и всего Товариства низведенъ»[20]. Та завдяки зв'язкам у Гадячі (найвірогідніше, це вдалий шлюб з Оксаною Михайлівною, близької родички обозного полкового Василя Биковського), колишній писар, замість сплати штрафу, протягом декількох років був управителем у с. Нехаївка – маєтності Милорадовича: «…онъ Лисенко умишленно чимбо закрит тогдашніе его винносты подался в протекцію полковника Гадяцкого Гавріила Милорадовича, партикулярно наслуговуіа, бил в его Милорадовича прикажчикомъ чрез несколко летъ, в селе его Нехаевкы»[21].

У 1731 р. С. Лисенко – значковий товариш Гадяцького полку, а від вересня того ж року – городовий Грунський отаман. Про останню посаду він отримав відповідний універсал в Походній Гадяцькій канцелярії на Українській лінії за підписом полковника Григорія Граб'янки: «Даби атамане селские и курение и всей Сотне Грунской товариство з войсковихъ и гражданских делах надлежаще и без спреки отдавали послушенство»[22]. Після свого призначення Лисенко, згідно ревізії 1740 р., проживав у Груні, в парафії Покровської церкви, разом із дружиною та дітьми в ошатному дворищі з двома хатами. «Даже до прошлого 744 году чрез все многотрудние минувшини и после того всякие гражданские дела походи наряди ежичасние комиссии должно я полковое комиссарство и в случае и либо каково недостатка не бить здоровимъ но живота лишати доводилосъ. Все по указамъ і ордерамъ Полковой Гадяцкой Канцеляріи чотиринадесятъ летъ исполнялъ верно и безопорочно»[23], – так пише про свою службу Городовим Грунським отаманом в ці роки С. Лисенко.

Зовсім інше пишуть у своїй супліці груняни: «…и с того года по 1744 Годъ будучи в должностыпомянутый Лисенко атаманства Грунского Городового, и здирствам накладнихъ денегъ безмернимы боіамы и протчими Его непорадочними обхожденіями, немаліе намъ обиди и разоренія приключилъ»[24]. На це козаки неодноразово скаржилися й тодішньому сотнику Грунському Іллі Милорадовичу. Справа дійшла в 1744 р. до відкритого протистояння С. Лисенка й І. Милорадовича, про що останній доповідав у Полкову канцелярію: «…о которихъ нашихъ обидахъ и недоволствій онимъ Лисенкомъ вишеписаного жъ года 1744 бившому сотнику Иліи Милорадовичу (что нине Бунчуковій товариш по общему насъ нижайшихъ согласію доношеніе от насъ било поданно, которое по подачи от предписанного бившего Грунского сотника Иліи Милорадовича в Полковую Гадяцкую Канцелярію»[25]. Це привело до того, що сотник Милорадович зі згоди й вибору рядових козаків, курінних отаманів, старшини сотенної 6 жовтня 1744 р. відставив 45-річного С. Лисенка від уряду Грунського городового отамана: «…и по многократному насъ нижайшихъ словесномъ прошенію, а паче по доволному нас нижайшихъ иску, об отставке Его Лисенка от должности атаманской, бившимъ Сотникомъ Грунскимъ Милорадовичем, онъ Лисенко в 1744 Году в октябре месяце … даби намъ в последнее разоренніе не прійты, онъ Лисенко отставленъ»[26], і на цю посаду затвердив козака Федора Лавріненка: «…в томъ 1744 году от бившого сотника Іліи Милорадовича и за общимъ согласіемъ всей сотни сотенной старшины по прежнимъ обикновеніямъ правамъ и волностямъ Малороссійскимъ атамане куренние селские и казаки сотне Грунской, по верности знатности и к то-

[19] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12567. Арк. 4 зв.
[20] Там само.
[21] Там само. Арк. 14.
[22] Там само.
[23] Там само. Арк. 3.
[24] Там само.
[25] Там само. Арк. 3 зв.
[26] Там само.

му чину способносты, з деда и отца Козака Знатного Грунского Федора Лавриненка в тотъ чинъ атаманства вибрали, и управлять должность атаманства Грунского Городового поверилы були»[27].

Федір Романович Лавріненко (Лаврененко, Лавриненко), 29-річний житель містечка Груні, проживавав із дружиною Уляною Василівною в батьківському дворі. На відміну від Лисенка, який «да и кроме того что оной Лисенко, от роду своему ни в каких знатнихъ военнихъ походах небивалъ»[28], Федір Лавріненко «и в службахъ будучи з отцемъ Его … а с нимъ самимъ Федоръ Лавриненко билы в 1737 году на Тайних водах и под Карасевомъ в 1739 году мc̄це марте комендированъ билъ онъ Лавриненко от Полковой Гадяцкой Канцеляріи для перевоза от Очакова мимо Днепровскіе пороги сухимъ путем … артилеріи и болнихъ людей где обретался “16” месяцев и в протчихъ внутреннихъ комендирацііах[29] и комессіяхъ служилъ верно ревностно без всякаго і малейшого порока»[30]. Про цю подію Милорадович 6 листопада 1744 р. доповів у Гадяцьку Полкову канцелярію. С. Лисенко ж не змирився з рішенням сотенного правління й скаржився до Полкової канцелярії на неправомірні, як він вважав, дії Грунського сотника.

Для розслідування в Грунь було направлено комісію на чолі зі значковим товаришем І. Бутовичем. Справу було передано до полкового Гадяцького мирового суду, де Милорадович апелював до того, що сотник має право призначати городового отамана за вибором козаків, курінних отаманів і старшини сотні без затвердження полкових властей: «…онъ де Лисенко от атаманской должности отрешенъ резономъ того что де за прежное обикновение настоіащий Сотникъ сотенную старшину за преступления ай паче атаманов іакож де они всегда волними козацкими голосами избираютсіа от Сотенной Грунской Канцелярии»[31]. Полкова ж канцелярія стверджувала, що Сила Лисенко був «определенъ Городовимъ Грунскимъ Атаманомъ не от Сотенного Уряду но от Полковой Канцелярии з числа Значкових Товарищей», тому й звільняти з посади його має право тільки полкове керівництво, а «Его Лисенка от атаманской должности, ему Милорадовичу отрешат весма било недолжно»[32].

Та, як вказує сам Лисенко, мировий полковий суд прийняв сторону Грунського сотника, бо Ф. Лавріненко зоставався на цьому уряді, був приведений до присяги й отримав універсал. Справі мабуть допомогло ще й особисте втручання в неї полковника Галецького (рід Милорадовичів зоставався впливовим у Гетьманщині й мав великі зв’язки серед генеральної старшини). Адже Лисенко домагався повернення йому посади вже після смерті полковника, а не за його життя: «Умершій Гc̄пдн полковник Гадяцкій Галецкій … его от должности отаманской не отрешаль и настоящимъ атаманомъ Городовимъ Грунскимъ реченного Лавриненка считалъ. Какъ оной умершій Господинъ Полковник Гадяцкій Галецкій, такъ все господа старшина Полковая Гадяцкая и п̄нове сотники всего полку імерновалы и признавалы, о чем рады уверенія и полученних з 744 году по сей 754 годъ с полковой Гадяцкой Канцеляріи Ордеровъ совершено»[33].

Однак колишній городовий отаман Лисенко не заспокоївся, надіславши в Генеральну Військову канцелярію донос на сотника Іллю Милорадовича вже за зловживання в сотні. Правда, комісія, яка прибула в Грунь, цього не підтвердила. Повернувшись до козацької служби в чині значкового товариша, С. Григорович проживав у Груні з дружиною Оксаною Михайлівною та сином – Йосипом – канцеляристом Гадяцької полкової канцелярії. Згідно ревізії 1748 р., його двір вільний від податків і значиться серед різночинців. За ним хутір біля Груні з чотирма господарствами козаків-підпомічників і підварок у с. Шенгеріївка, де проживав його зять Яків Марковський[34].

Втративши посаду, С. Лисенко, зі слів жителів сотні, обізлився на товариство, настроюючи жителів проти своєї старшини, ініціюючи судові позови проти них, обіцяючи їм всіляку протекцію: «І с того времены егда отрешенъ от должности атаманской, завзявшы онъ Лисенко на козаковъ сотне Грунской злобу, ежели кто по сотенной Канцеляріи Грунской с нас нижайшихъ возиметь судовой процесс в иску своему, то онъ Лисенко … рады умноженія болшой сори, повод и наставленіе тогда подаетъ, пренебрегая Сотенною Грунской Старшиною, внушаючи простолюдину искомъ в вишнемъ суде, обнадеживая полученіемъ в ползу ищущего козака … однакъ и потому никакъ недействуется … его Лисенка подговоркамъ и поводамъ адни токмо убитки разоренія и волокиту темъ приклю-

[27] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12567. Арк. 4 зв.
[28] Там само.
[29] Там само.
[30] Там само.
[31] Там само. Арк. 15.
[32] Там само.
[33] Там само. Арк. 4.
[34] Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи… С. 44.

чаются, а самъ онъ Лисенко сторонно с того ябедническую свою наполняетъ обиклостъ и посмеивается: і протчимы многимы своимы пронурливостями единіе между намы и старшиною сотенною своды на ссор»[35]. Городовий отаман Лавріненко служив вірою і правдою, не маючи зауважень від сотенної й полкової старшини та жителів Грунської сотні.

Після смерті 26 червня 1754 р. Гадяцького полковника Петра Галецького, протягом 9 місяців до призначення в квітні 1755 р. на Гадяцьке полковництво Василя Івановича Розумовського, полком правила полкова старшина: обозний Василь Биковський та Писар Яків Ситенський. Мабуть, за їх порадою значковий товариш С. Лисенко й вирішив повернути собі уряд Грунського городового отамана. У липні 1754 р. він написав листа до полкової Гадяцької канцелярії з проханням відновити його на отаманській посаді, як власника універсалу від покійного полковника Гадяцького Г. Граб'янки: «…оной Лисенко по умертвію Гс҃пдна Полковника Гадяцкого Галецкого в поданномъ от него Доношеніи сего 754 Года іюля мс҃ца в полковую Гадяцкую Канцелярию, с прошеніемъ об определеніи Его по прежнему атаманомъ Городовимъ Грунскимъ Межу протчимъ написалъ, что якоби бившій Сотник Грунскій Илія Милорадовичъ по взятой на него Лисенка партикулярной злобе, Его Лисенка от должности атаманской в 744-м Году отставилъ»[36]. Цього разу полкова влада взяла сторону Лисенка й за підписами обозного В. Биковського та писаря Я. Ситенського в Грунське сотенне правління 5 серпня 1754 р. надіслала ордер про відставку городового отамана Ф. Лавріненка й відновлення на уряді С. Лисенка: «Того ради определено в Полковой Гадяцкой Канцеліарии реченному просителю Лисенку іако настоіащому Городовому Грунскому атаману содержат должност Грунского атаманства по прежнему после имеющегося у него на тое звание за рукою умершого Полковника Гадіацкого Грабіанки Уневерсалу козаку ж Лавреннку которой з одной воле означенного Милорадовича в атаманской должности даби доселе зосталсіа оставатся в прежнемъ звании и о томъ даби известно било Сотенному Грунскому Правлению чрезъ сие в тое сотенное Грунское правление предлагается. З Гадіача 1754 году августа 5 дня … подписали також Обозний Василий Биковский Писаръ Полковой Іаковъ Ситенский»[37]. Таке рішення Гадяцьких можновладців привело до невдоволень серед більшості рядових козаків: курінних отаманів, сотенної старшини й сотника Семена Ілліча Милорадовича.

5 грудня 1754 р. 48 козаків Грунської сотні пишуть «доношеніе» до сотенного правління, основним лейтмотивом якого було прохання про відставку С. Лисенка від уряду Грунського городового отамана та відновлення Ф. Лавріненка на цій посаді як обраного всім товариством вільними голосами ще в 1744 р.: «Какъ прежде сего не желалы Силе Лисенку бить атаманомъ Городовимъ Грунскимъ такъ и нине не желаемъ, и от всего общества сотне Грунской атаманей и козаковъ ми нижайшіе в сотенную Грунскую Канцелярию поднося сіе наше Доношеніе, покорнейше просимъ об оном Силе Лисенку внести в Генеральную Войсковую Канцелярію с прошеніем Милостиваго разсмотрениіа и указу о битіи в томъ чину атаманства с общаго нашего согласия вибранному в 744 году Знатному Заслуженному Грунскому Козаку Федору Лавреннку»[38]. Козаки тут вказують, що: «…онъ Сила Лисенко ухищренно и весма подступно, без воли и согласія нашего в 1731-м году в отменностъ Малороссійскихъ Прав и волностей, по единой власты полковничей Атаманомъ Городовимъ Грунскимъ насланъ, и с того года по 1744 Годъ будучи в должносты помянутый Лисенко атаманства Грунского Городового, и здирствам на владнихъ денегъ безмернимы боіамы и протчими Его непорадочних обхожденій, немаліе намъ обиди и разоренія приключилъ»[39]. Тут же просять Сотенне правління передати своє донесення прямо в Генеральну Військову канцелярію, бо: «Подать сіе наше Доношеніе в Полковую Гадяцкую Канцелярію небезопасны находится дабы чрез него Лисенка ухищренія от Господъ Старшинъ Полковых обозного Биковского, и писара Ситенского кои в тотъ чинъ Его Лисенка определилы не понесты какого штрафа»[40].

Розглянувши звернення козаків сотні, сотенне правління стає на їхній бік і пише 12 грудня 1754 р. в Генеральну Військову канцелярію «всенижайшое доношеніе» за номером 5315 і підписами сотника Семена Милорадовича й 114 рядових козаків: «…о нежелании іхъ быть Городовимъ Грунским атаманом жителю Грунскому Силе Лисенку» і «…вибранному Заслуженному Козаку, бывшому в Атаманской должности чрез десять летъ, за умершого полковника Гадіацкого Галецкого Федору Лавриненку, по прежнему Атаманомъ Городовимъ Грунским бит повелетъ»[41].

[35] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12567. Арк. 4 зв.
[36] Там само.
[37] Там само. Арк. 15.
[38] Там само. Арк. 5.
[39] Там само. Арк. 3.
[40] Там само. Арк. 5 зв.
[41] Там само. Арк. 2.

У відповідь у Гадяцьку канцелярію з Глухова 14 грудня 1754 р. надіслано ордер, в якому вимагали надати пояснення щодо цієї справи: «Предоставитъ и по определенію Генералной Войсковой Канцеляріи в Полковую Гадяцкую Канцелярію предлагается от атаманства Городового Грунского Федора Лаврененка для чего отставлено, и на место Его в то атаманство кто, когда и за что определенъ в немедленномъ времени прислатъ в Генералную Ввойсковую Канцелярию прислатъ вспартъ»[42], та зоставити Грунським городовим отаманом до закінчення слідства Лавріненка: «По которому доношению послань в Полковую Гадяцкую Канцелярию ордеръ и велено всемъ прежного ордера прислатъ репортъ, якожъ оного по справке в присилке не явилосъ. А до резолюции на томъ репорте оставитъ Лаврененко при симъ Атаманстве»[43].

Гадяцька полкова канцелярія на початку січня 1755 р. доповіла в Глухів, що: «Сотник прежде бывший Ілія Милорадовичъ собою отрешилъ Его (Лисенка – *Авт.*) и вибралъ на место его жъ Лисенка Козака Лаврененка», і признала вибори Лавріненка в 1744 р. недійсними, бо вони не узгоджені й затверджені полковими властями, а відсторонення С. Лисенка «неправедним»: «…потому что он жалованъ в ту должност от умершого Полковника Гадяцкого Грабянкы». Саме цим полкова влада керувалася в серпні 1754 р. при відстороненні Ф. Лавріненка від отаманського уряду в Груні й «нине же Полковая Гадяцкая Канцелярия рапортом в Генеральную Канцелярію представила помянутомъ де Лисенку велено быть попрежнему Атаманомъ Грунским»[44].

Справу розглядали повторно в Генеральній Військовій канцелярії й 16 січня 1755 р. в Гадяч надіслали ордер, в якому зобов'язують полкові власті залишити Ф. Лавріненка на посаді городового Грунського отамана: «В Сотенной Грунской Канцелярии полученним Ордером же предложено, іако по справки де в Полковой Гадіацкой Канцеляріи іавилосъ что оной Лаврененко за умершого Полковника Гадяцкого Галецкого в должности атаманской Городового Грунского находился, для того в силу обявленного Ордера Генералной Войсковой Канцеляріи велено ономy Лаврененку битъ по прежнему Атаманомъ Городовимъ Грунскимъ, кой ту должностъ нине без народной обиди исправляетъ»[45], а Силі Лисенку висловлена недовіра: «…а по доношеніямъ Лисенка в Генералную Канцелярію поданомъ неверено бы»[46], і наказувалося йому повернутися до своєї колишньої служби. Отже, уряд Грунського городового отамана знову посів Федір Романович Лавріненко.

Незважаючи на розпорядження Генеральної канцелярії, 1 лютого 1755 р. значковий товариш Сила Григорович Лисенко, добре розуміючись на технології розглядання таких справ, подав зустрічного листа в Глухів. У «доношеніи» він детально виклав свій послужний список в Гадяцькому полку: «Дедъ и отецъ мой служили в полку Гадяцкомъ все минувшие походи по смерть свою и в низовомъ походе и на юнскомъ походе. Родной братъ мой в числе значковихъ товарищей при Грабянке помре»; своє призначення в 1731 р. описав так: «…и по многим моиъ при полку оказаннимъ услугамъ з общего всехъ в Сотне Грунской в томъ походе будучихъ козаковъ согласия определено мени Городовымъ Грунскимъ Атаманомъ вибран»; про видачу полковничого універсалу: «на тотъ уряд атаманства Грунского от походной Полковой Гадяцкой Канцеляріей з рукою умершого Полковника Грабянки ив апреле выданъ в томъ атаманстве урядъ»[47]. Особливо Лисенко наголошував на своїй вірній службі: «Даже до прошлого 744 году чрез все многотрудние минувшини и после того всякие гражданские дела походи наряди ежичасние комиссии должно я полковое комиссарство и в случае и либо каково недостатка не битъ здоровимъ но живота лишати доводилосъ. Все по указамъ і ордерамъ Полковой Гадяцкой Канцеляріи чотиринадесятъ летъ исполнялъ верно и безопорочно»[48]. Свою відставку в 1744 р. пояснив так: «Бывшие де тогда Сотником Грунскимъ … Ілія Милорадовичъ возимелъ со мною прилюдную ссору безо всякой правости моей мимо ведения Полковой Гадяцкой Канцеляріи меня нижайше отъ должности атаманской отрешилъ и ко правлению не допустилъ, і на то место вибравъ козака Грунского Хведора Лаврененка собою Атаманомъ Грунскимъ определил»[49]. Сотник, за словами Лисенка, не виконав і рішення мирового суду, не допустивши його до отаманського уряду ще в 1744 р. Щоправда, твердження С. Лисенка підтверджує лише Шенгеріївський козак Яцько Борисенко в своєму посланні до канцелярії в Глухів: «Лавриненко за прозби Милорадовича атаманство у оного Лисенка отобрал которое

[42] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12567. Арк. 6.
[43] Там само. Арк. 11 зв.
[44] Там само.
[45] Там само.
[46] Там само.
[47] Там само. Арк. 12.
[48] Там само.
[49] Там само.

било надано за умершого Полковника Гадяцкого Грабянки»[50]. Коли ж він, згідно ордеру Полкової військової канцелярії, в серпні 1754 р. став Грунським городовим отаманом, сотник Семен Милорадович всіляко перешкоджав його роботі, а в грудні того само року сотник, підговоривши в себе вдома козаків та курінних отаманів вночі, написав донос на нього в Генеральну Військову канцелярію з проханням зняти з уряду. Із цим листом чотирьох козаків одразу ж було послано до Глухова: «…вручил оное Асаулу Грунскому и в часъ ночи созвавъ куреннихъ атамановъ с казаками якоби по якому другому делу и тое доношение вичитал ответ что отнине Лисенка атаманомъ не желаетъ къ чему атамани и казаки не предявляли и ихнихъ подписей»[51]. Ще С. Лисенко вказував, що вирішення цієї справи на користь Милорадовича та Лавріненка відбулося лише завдяки підтримці Гадяцького обозного Івана Родзянки: «за рукою швагра его по Полку Гадяцкому Родзянки»[52], який підписав ордер Полкової військової канцелярії в Грунь 15 січня 1755 р. Більшість же козаків сотні, зі слів С. Лисенка, були невдоволені таким рішенням Генеральної канцелярії, а сам він сприйняв його як приниження своєї честі та гідності: «…недоволни будучи про одной воли сотниковой терпити в принуждении я же нижайше темъ безрезонимъ отказомъ немерено обиденъ будучи иж в минувшие время здоровье и имущество свое тратилъ стресс той терпелъ и тое бедное почтение немалими трудами заработалъ … Я же по старости моихъ летъ в награждение получилъ себе превеликое знатное понижение якого более не могучи стерпеть»[53].

Попри вирішення питання на користь Федора Лавріненка в січні 1755 р., в Груні було неспокійно. Знаючи про зв'язки С. Лисенка, боялися повернення його до отаманського уряду. Тож 6 лютого 1755 р. надсилається з Груні за підписами сотенного осавула Семена Кирилова, сотенного хорунжого Григорія Часника, курінних отаманів Нестора Кіяся, Федора Ступака, Григорія Вертея ще одне «всеніжайше доношеніе» в Глухів, в якому вказують на неправдиві свідчення С. Лисенка, що призводять до невдоволення, розбрату та сварок серед жителів сотні: «…жителствующій в местечку Груне именуемий Значковий Товарищ показанной Сила Лисенко по Его затвержденіемъ ябедническимъ … умисливъ в единое затрудненіе Генералной Войсковой Канцеляріи написалъ с опороченіемъ прежде отправленного в Генералной Войсковой Канцелярію прошеніемъ о битии Лавреннку атаманомъ доношеніи іакоби то доношеніе не от собственного желанія атаманей и козаков но поединой будто би злобе сотника Грунского Семена Милорадовича сего февраля 1 дня в Генералную Войсковую Канцелярію доношениемъ представилъ весма ложно и несправедливо, ибо не по злобе Его Сотника Милорадовича но з единственного согласия Сотенной Старшини атаманей куренних и козаков»[54]. Наприкінці донесення сотенне правління через своїх повірених козаків Г. Киселенка, У. Калантаєвського, Ф. Жолоба, М. Сухомлина, О. Лавріненка, Г. Москаленка, П. Водотику просили Генеральну Військову канцелярію підтвердити свій ордер від 16 січня 1755 р. про затвердження на уряді городового Грунського отамана Ф. Лавріненка.

Однак С. Лисенко намагався донести свою правду до Генеральної старшини, відправивши 13 лютого 1755 р. ще одного листа до Глухова, де наголошував: «Указанние козаки Грунские хоч они Атаману Лавриненку в свойствахъ и братовстве часто от меня били обиждени и просили його писаря на меня в Генеральную Войсковую Канцелярию за доношение»[55], розповідаючи, у який спосіб Лавріненко знову посів уряд атаманський: «Ради рапорту вступив в Атаманское правление старшину и казаковъ ухищрениями прельстилъ»[56]. У кінці особистий підпис: «…сей доносъ составилъ бывший Атаман Грунский Сила Лисенко февраля 13 дня 1755 Году»[57]. Це вказує на те, що С.Г. Лисенко на той момент вже не виконував отаманські обов'язки.

У подальшому, і до 1760 р. Грунським сотенним отаманом був Федір Лавріненко, який і став родоначальником старшинського роду. Пізніше його багаточисленні нащадки та родичі продовжували займати старшинські уряди в Груні[58]. В імперські часи нащадки Ф. Лавріненка отримали дворянство, офіцерські чини, мали значні земельні володіння, двори в містечку Груні: у др. пол. XIX ст. в Груні проживали надвірний радник І. Лавріненко та дворянин Д. Лавріненко.

[50] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12567. Арк. 18.
[51] Там само. Арк. 12.
[52] Там само.
[53] Там само.
[54] Там само. Арк. 18.
[55] Там само.
[56] Там само.
[57] Там само.
[58] Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи… С. 520.

С.Г. Лисенко в сповідних розписах 1778 р. вже значився покійним, натомість у його дворі проживав його син Йосип Силович Лисенко, значковий товариш Гадяцького полку, з сім'єю та матір'ю-вдовою. Однак, як це не дивно, попри всі вищеописані перипетії сотенних взаємовідносин, у житті сім'ї Ф. Лавріненка та С. Лисенка зовсім не були ворогами. Навіть навпаки – через 20 років їх сім'ї породичалися, Ф. Лавріненко видав заміж свою доньку Єфросинію за сина С. Лисенка Йосипа.

Отже, розглянувши цю справу, доходимо висновку, що стереотипні уявлення про владні відносини в козацькому Гетьманаті доби стабілізації суспільно-політичної ситуації як про ідилічну картину, де домінують сюжети вільного обрання на старшинські уряди на загальних військових радах, підконтрольного виборцям урядування новопоставлених можновладців над своїми товаришами в сотнях і полках з одночасною підзвітністю старшині, котра стоїть на вищому за них ієрархічному щаблі, насправді всерйоз розходяться з тими реаліями, що фіксуються історичними джерелами. Реальна владна буденність у Гетьманаті могла відверто дисонувати з цією схемою, що віддзеркалювало складнощі налагодження порозуміння поміж козацькою старшиною та рядовим козацтвом.

Розгляд цієї справи становить інтерес насамперед у краєзнавчому плані, несучи інформацію про життя й побут населення Грунської сотні, Гадяччини та всієї Гетьманщини в сер. XVIII ст., допомагає виявити та відслідкувати генеалогічні лінії, що є підґрунтям для подальшого вивчення історії України та краю.

Перспективами подальших розвідок цієї теми може бути залучення нових джерел і розширення територіальних меж дослідження.

References

Horobets, V. (2015). Pravo vilnoi elektsii polkovnyka Viiska Zaporozkoho: kozatski tradytsii u vyprobuvanni imperskymy novatsiiamy [The right of free election of the colonel of Zaporozhian Army: Cossack traditions in the test of imperial innovations]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 5*, P. 70–91.

Horobets, V. (2020). Sluzhba pry dvori, «virnist monarkhovi» ta pokrovytelstvo tsarskykh sanovnykiv yak arhumenty pry obranni na uriad sotnyka Viiska Zaporozkoho [Service at the court, «loyalty to the monarch» and patronage of royal dignitaries as arguments for the election of a centurion of Zaporozhian Army]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 5*, P. 22–36.

Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., Kryvosheia, O. (2009). Neuriadova starshyna Hetmanshchyny [Nongovernmental elders of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.

Petrenko, I. (2010). Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myrian Rosiiskoi derzhavy XVIII st.: u 2 ch. [Marriage and family relations in the everyday life of the laity of the Russian state of the 18th c.: in 2 parts]. Poltava, Ukraine.

Putro, O. (2012). Sotennyi ustrii. Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. [Hundred system. Encyclopedia of the History of Ukraine: In 10 vols.]. Kyiv, Ukraine.

Siryi, O. (Ed.). (2020). Hrunska sotnia: Reiestry, revizii, spovidni rozpysy, metrychni zapysy 1734–1794 rr. [The Hrun hundred: Registers, audits, confessionals, and metric records of 1734–1794]. Poltava, Ukraine.

Trubaichuk, A. (Ed.). (1993). Hrushevskyi M. Istoriia Ukrainy, pryladzhena do prohramy vyshchykh pochatkovykh shkil i nyzhchykh klasiv shkil serednikh [Hrushevsky M. History of Ukraine, adapted to the curriculum of higher primary schools and lower grades of secondary schools]. Kyiv, Ukraine.

Zaruba, V. (2007). Administratyvno-terytorialnyi ustrii ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 rr. [Administrative and territorial structure and administration of the Zaporozhian Army in 1648–1782]. Dnipro, Ukraine.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі (вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014, Україна).

Petrenko Iryna – doctor of historical sciences, professor, head of the department of pedagogy and social sciences of Poltava university of economics and trade (3 Kovalya St., Poltava, 36014, Ukraine).

E-mail: poonsku@ukr.net

Сірий Олександр Володимирович – член Національної спілки краєзнавців України (вул. Великотирнівська, 29/2, м. Полтава, 36034, Україна).

Siry Oleksandr – member of the National union of local historians of Ukraine (29/2 Velikotyrnivska St., Poltava, 36034, Ukraine).

E-mail: doc_seriy@ukr.net

Боєчко Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Черкаської медичної академії (вул. Хрещатик, 215, Черкаси, 18000, Україна).

Boiechko Vladyslav – doctor of historical sciences, professor, professor of humanitarian disciplines department of Cherkasy medical academy (215 Kreshchatic St., Cherkasy, 18000, Ukraine).

E-mail: osbb53@ukr.net

ABOUT THE ELECTIONS OF THE CITY OTAMAN IN THE HRUN HUNDRED OF THE GADYACH REGIMENT DURING THE PERIOD OF THE HETMANSHIP OF KYRYLO ROZUMOVSKY

The purpose *of this study is to try, using the example of the election of a town otaman in the Hrun hundred of the Gadyach regiment during the period of the hetmanship of Kyrylo Rozumovsky, to show the real relationship between Cossack foremen and ordinary Cossacks, to analyze causes of conflict situations and to show factors that influenced the process and procedure of elections to positions.*

The methodological basis *of the research is the principles of historicism, objectivity and systematicity. The article is prepared on the basis of an anthropological approach. Applied* ***methods****: problem-chronological, historical-genetic, analytical.*

The novelty of the study. *It is found that stereotypical ideas about the power relations in the Cossack Hetmanate during the stabilization of the socio-political situation as such an idyllic picture, dominated by plots of free election of senior governments at general military councils, were in fact seriously at odds with reality. The real everyday life of the Hetmanate was inconsistent with this scheme, which reflected difficulties of establishing an understanding between Cossack foremen and ordinary Cossacks.*

Conclusions. *In the article, based on the application of the microhistorical approach, the observance on the territory of the Hetmanate in the second half of the 18th c. was investigated the main Cossack rights and freedoms, the relationship between rank and file Cossacks, hundredth and regimental foreman, their moral and ethical aspects are shown on the example of the Hrun hundred of the Gadyach regiment. It has been proven that the real ruling routine in the Hetmanate contradicted the scheme of free and democratic elections for positions, which reflected difficulties of understanding between Cossack elite and ordinary Cossacks.*

Key words: *city otaman, hundred board, regimental office, Gadyach regimental foreman, General military office, Cossack rights and freedoms, elections.*

Дата подання: 12 лютого 2024 р.
Дата затвердження до друку: 1 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І., Сірий, О., Боєчко, В. Про вибори городового отамана в Грунській сотні Гадяцького полку в період гетьманування Кирила Розумовського. *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 5–14. DOI: 10.58407/litopis.240301.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I., Siry, O., Boiechko, V. (2024). Pro vybory horodovoho otamana v Hrunskii sotni Hadiatskoho polku v period hetmanuvannia Kyryla Rozumovskoho [About the elections of the city otaman in the Hrun hundred of the Gadyach regiment during the period of the hetmanship of Kyrylo Rozumovsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3,* P. 5–14. DOI: 10.58407/litopis.240301.

УДК 792.03(477.51-21 Ніжин)

Світлана Рой

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ім. М. КОЦЮБИНСЬКОГО в ІІ пол. ХХ ст. в українській історіографії

DOI: 10.58407/litopis.240302
© С. Рой, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1678-3873

Мета *роботи полягає в систематизації та узагальненні результатів дослідження з історії Ніжинського драматичного театру ім. М.М. Коцюбинськго в українській історичній літературі сер. ХХ – поч. ХХІ ст.* ***Завдання*** *роботи: окреслити основні хронологічні етапи та напрямки у творчому житті професійної ніжинської театральної трупи др. пол. ХХ ст.* ***Актуалізація*** *питання полягає в необхідності вивчення досвіду збереження культурних традицій майбутніми поколіннями. Використані* ***методи****: просопографічний, хронологічний та статистичний для опрацювання представлених у статті праць науковців.* ***Новизна*** *роботи полягає в тому, що вперше проаналізовано введені в науковий обіг публікації, присвячені основним подіям у творчій діяльності театру, біографічні розвідки та мистецтвознавчі монографії.* ***Висновки****. У статті проведена систематизація та узагальнення результатів досліджень з історії Ніжинського драматичного театру ім. М.М. Коцюбинського в українській історичній літературі сер. ХХ – поч. ХХІ ст. Виокремлено основні етапи та напрямки у вивченні досліджуваної проблематики.*

Ключові слова: *Ніжинський академічний український драматичний театр ім. М. Коцюбинського, історіографія, бібліографічна розвідка, монографія, журнал «Український театр», актор, режисер, спектакль.*

Проблема вивчення культурного середовища Ніжина др. пол. ХХ ст., зокрема театрального життя, була завжди у фокусі істориків та мистецтвознавців. У цілому, необхідно виокремити етапи в українській історіографії, присвяченій мистецьким, театральним закладам цього давнього українського міста, і зокрема – Ніжинському українському драматичному театру імені М. Коцюбинського. Найперший етап (1950–1960-ті рр.) – основоположний, дослідниками були окреслені збережені традиції, що існували від заснування театру його корифеями та провідними акторами. Він представлений як публікаціями акторів і режисерів культурного закладу, так і енциклопедичними статтями та короткими згадками в мистецтвознавчих розвідках. До другого етапу належать праці 1970–1980-х рр., які в місцевій пресі, публікаціях професійного та наукового спрямування висвітлювали найважливіші події в житті Ніжинського драматичного театру в окреслений період. Вони були присвячені як біографії акторів, так і сценічному репертуару театра. Третій етап (1990-ті – поч. 2000-х рр.) має найбільшу кількість як біографічних, так і спеціалізованих праць, присвячених НДТ ім. М. Коцюбинського.

За напрямками дослідження праці кожного з вищевказаного періоду можна поділити на: бібліографічні розвідки; публікації, присвячені репертуарному амплуа та гастрольному життю театру, що виходили в місцевій пресі, а також у спеціалізованих і наукових виданнях; статті в енциклопедичних виданнях, що виходили в кожному з означених періодів.

Однією з перших праць, яка з'явилася на поч. 1950-х рр., була стаття актора В. Тося «Шляхом творчого зростання»[1], присвячена 20-річчю Ніжинського драматичного театру.

[1] Тось В. Шляхом творчого зростання: до 20-річчя НДТ. *Радянський Ніжин*. 1954. № 56. С. 4.

Дещо згодом з'явилися статті, присвячені спектаклям, що входили до репертуарного плану театру: за п'єсою І. Петрова «Не судилось»[2] та постановці режисера Д. Гайдабури «Тайфун»[3]. У цей же час вийшла узагальнювальна монографія з історії професійного театру в Україні «Український драматичний театр», в якій коротко висвітлювалися сторінки історії й Ніжинського театру – від початку його заснування до 1958 р. включно[4]. Майже через десятиріччя в місцевій газеті «Під прапором Леніна» вийшла стаття режисера театру Ю. Каганова «Наш, ніжинський: історія і сьогодення театру»[5].

У 1970-х рр. з'являються праці, присвячені гастрольній діяльності НДТ ім. М. Коцюбинського: Авраменка В. «У дружбі з глядачем»[6], Прокопця Г. «Сорок перший сезон театру»[7]. У кінці 1970-х у журналі «Український театр» вийшли публікації В. Вербицького та В. Веренька, присвячені виставам за п'єсою Ю. Хмельницького «Донна Люція» та повістю Ю. Мушкетика «Вернись у дім свій»[8]. Крім них, у цьому публіцистичному виданні вийшла стаття Ю. Богдашевського «Ніжинський пересувний»[9], присвячена 40-річчю заснування Ніжинського драматичного театру ім. М. Коцюбинського.

Період 1980-х рр. відзначився виходом ряду статей Г. Васильківського, присвячених 50-річчю заснування Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Коцюбинського[10]. У них коротко висвітлювалися найбільш визначні моменти в історії театру, а також біографії його визначних акторів, які зробили великий внесок у його створення та розвиток. Крім цього, у місцевій пресі з'явилися статті актора В. Вербицького, присвячені репертуару та акторській трупі театру[11]. Ці публікації містили короткі біографічні дані про провідних акторів Ніжинського театру.

Цінними в цей період є статті режисера театру Ю. Каганова, в яких висвітлювалися основні події з репертуарного та гастрольного життя театру у 1980-х рр.[12] Подібній тематиці були присвячені й статті мистецтвознавця В. Веренька, що вийшли в журналі «Український театр»[13], які містили також інформацію про прем'єри та найбільш популярні спектаклі театру. Крім вищезазначених публікацій, були в цьому виданні опубліковані рецензії Ю. Позіна на спектаклі, поставлені за п'єсою І. Франка «Украдене щастя» та М. Кропивницького «Хоч з мосту та в воду» (режисер – Ю. Табурянський)[14].

У найпопулярніших на той час енциклопедичних виданнях з'явилися статті Д. Шарипова з історії Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Коцюбинського[15]. У 1983 р. вийшли статті, присвячені 50-річчю Ніжинського театру ім. Коцюбинського, серед них – публікація В. Вербицького «Молода зміна» про участь молодих акторів театру

---

[2] Петров І. «Не судилось»: спектакль НДДТ у постановці режисера Дмитра Гайдабури. *Радянський Ніжин*. 1952. № 124. С. 4.

[3] Гайдабура Д. «Тайфун». Новий спектакль театру ім. Коцюбинського: у рік 25-річчя від дня заснування. *Радянський Ніжин*. 1958. № 124. С. 4.

[4] Український драматичний театр: нариси історії: радянський період. / Ред. М. Рильський. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1957. Т. 2. 536 с.

[5] Каганов Ю. Наш, ніжинський: історія і сьогодення театру. *Під прапором Леніна*. 1968. № 186. С. 4.

[6] Авраменко В. У дружбі з глядачем. *Деснянська правда*. 1970. № 23. С. 4.

[7] Прокопець Г. Сорок перший сезон театру: ст. дир. Ніжин. муз.-драм. театру ім. Коцюбинського. *Деснянська правда*. 1974. № 6. С. 4.

[8] Вербицький В. Ніжин: «Донна Люція» Ю. Хмельницького, Р. Рождественського, реж. О. Козачек. *Український театр*. 1978. № 4. С. 13; Веринько В. Ніжин: «Вернись у дім свій» Ю. Мушкетика, реж. В. Галена. *Український театр*. 1979. № 3. С. 29.

[9] Богдашевський Ю. Ніжинський пересувний: до 40-річчя від дня заснування театру. *Український театр*. 1973. № 5. С. 7–9.

[10] Васильківський Г. Ветерани: провідні актори НДДТ. *Під прапором Леніна*. 1983. № 178. С. 4; Його ж. Знову в рідному місті: 1940–1950 рр. в історії театру. *Під прапором Леніна*. 1983. № 165. С. 3; Його ж. Становлення: з історії театру. 1930 рр. *Під прапором Леніна*. 1983. № 108. С. 4; Його ж. Творчі надбання: колектив театру в 1950 рр. *Під прапором Леніна*. 1983. № 198. С. 3.

[11] Вербицький В. Вірність традиціям: репертуар, гастрольні подорожі театру. *Деснянська правда*. 1982. № 203. С. 4; Його ж. У новому сезоні: літні гастролі НДДТ. Підготовка до 49-го театр. сезону. *Під прапором Леніна*. 1982. № 183. С. 4.

[12] Каганов Ю. Вітер схвильованого спогаду. Урочисте засідання з нагоди 50-річчя театру. *Під прапором Леніна*. 1984. № 35. С. 2, 4; Його ж. Чудо вічне і неповторне: Ніжинському театру – 50. *Деснянська правда*. 1984. № 43. С. 4.

[13] Веринько В. Ніжин: «Неосвячене кохання» за повістю М. Коцюбинського «На віру», реж. Ю. Табурянський. *Український театр*. 1982. № 2. С. 16; Його ж. Ніжин: «Тут моє золото» Д. Мегелика, реж.: Ю. Табурянський, Т. Волобуєва. *Український театр*. 1981. № 3. С. 3; Його ж. Чернігів, спектаклі: «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» О. Корнійчука, та «Пастка» Р. Тома, реж. Ю. Табурянський. *Український театр*. 1982. № 4. С. 15; Його ж. Чернігів: «Фараони» О. Коломійця, реж. В. Попов. *Український театр*. 1983. № 4. С. 10.

[14] Позін Є. Ніжин: «Украдене щастя» І. Франка, «Довгожданий» О. Салинського, «Хоч з мосту в воду головою» М. Кропивницького, реж. Ю. Табурянський. *Український театр*. 1984. № 4. С. 31.

[15] Шарипов Д. Нежинский украинский драматический театр им. М. Коцюбинского. *Украинская советская энциклопедия:* В 12-ти т. Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. Т. 7: «Молекула – Остит». С. 224; Його ж. Ніжинський український драматичний театр ім. М. Коцюбинського. *Українська радянська енциклопедія:* У 12 т. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1977–1985. Т. 7: Мікроклін–Олеум; Вид. 2-ге. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1982. С. 364.

М. Піддубного та З. Піддубної у постановці вистави «Мати-наймичка» за режисурою І. Тогобочного[16].

Зростання інтересу до вивчення досліджуваної проблематики було помітним у 1990-х рр. Так, журналіст Л. Романчук висвітлював гастрольну діяльність театральної трупи[17]. О. Стриж та Е. Зільберман у циклі статей в місцевій пресі дослідили історію Ніжинського театру в др. пол. XX ст.[18] Газета «Ніжинський вісник» опублікувала цикл інтерв'ю з провідними акторами, театральними трупами та адміністрацію. Крім цього, вийшли статті режесера Ю. Каганова, присвячені основним подіям у житті Ніжинського театру, спектаклям та ювілеям[19]. М. Марченко у статті «Маленькі дива» розповів про вечір пам'яті народного артиста України Б. Лучицького, засновника, актора та режисера НДТ ім. М. Коцюбинського[20]. На поч. 1990-х рр. з'явилася монографія Г. Самойленка з історії Ніжинського драматичного театру ім. М. Коцюбинського (від початку заснування і до 1995 р. включно)[21].

У цей же період у журналі «Український театр» вийшла рецензія на спектакль за п'єсою М. Куліша «Мина Мазайло», поставленої на сцені Ніжинського українського драматичного театру ім. Коцюбинського, режисер постанови – О. Горбенко. Цікава назва рецензії – «Це ви серйозно чи по-українському?» Рецензент О. Назарова схвально відгукнулася про постановку, крім того, авторка навела правдиві й пророчі слова М. Куліша: «Їхня (радянської влади – *С.Р.*) українізація – це спосіб виявити всіх нас, а тоді знищити, щоб і духу не було»[22]. На жаль, ці слова й сьогодні актуальні.

У 1990 р. в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» вийшла стаття «Ніжинський український драматичний театр ім. М. Коцюбинського», у ній коротко викладена історія театру від заснування в 1933 р. й до 1990-х рр. включно[23].

На сучасному етапі, починаючи з 2000-х рр., з'явився цикл біографічних розвідок, зокрема проф. Г. Самойленка: «Засновник Ніжинського драматичного театру, актор і режисер Борис Лучицький» та «Актор і режисер Іван Бровченко»[24]. Дослідженням акторської династії Лучицьких у цей час займалась також Н. Онищенко: стаття «Театральна історія: акторська династія Лучицьких», опублікована 2006 р. в газеті «Просвіта»[25], та рецензія, присвячена постановці спектаклю за мотивами п'єси Е. Скарпетта «Дім божевільних»[26].

Наприкінці 2010-х рр. в «Енциклопедії Сучасної України» з'явився ряд коротких біографічних статей, присвячених провідним акторам і режисерам Ніжинського драматичного театру. Зокрема про режисерів О. Горбенка та І. Бровченка, акторів Б. Лучицького та А. Лучицької, інших акторів[27].

---

[16] Вербицький В. Молода зміна: ветерани і молодь колективу театру. *Під прапором Леніна*. 1983. № 167. С. 4.

[17] Романчук Л. Аншлаги, гарячі оплески: актори НДТ на гастролях у західних регіонах України. *Ніжинський вісник*. 1995. № 97. С. 1; Його ж. Високий дух великої Марії: гастролі НДТ на Львівщині та Івано-Франківщині. Романчук. *Деснянська правда*. 1996. № 4. С. 4; Його ж. Щоб розбудити почуття: театр повернувся з гастролей. Спектаклі. *Ніжинський вісник*. 1991. № 137. С. 3.

[18] Зільберман Е. Крізь роки і долі: до 60-річчя театру. *Гарт*. 1994. № 4. С. 2; Стриж О. Радість грати на сцені: до 60-річчя театру. *Просвіта*. 1993. № 5–6. С. 1.

[19] Каганов Ю. Заради вищого: «Кайдашева сім'я» в постановці НДТ. *Ніжинський вісник*. 1998. № 57. С. 4; Його ж. Зоряна година театру: прем'єра «Пігмаліону» Б. Шоу. *Деснянська правда*. 1996. № 124. С. 4; Його ж. Кує зозуля. *Під прапором Леніна*. 1990. № 146. С. 3.

[20] Марченко М. Маленькі дива: вечір пам'яті нар. артиста України Б. Лучицького, засновника, актора і режисера НДТ. *Ніжинський вісник*. 1996. № 14. С. 1.

[21] Самойленко Г. Ніжинський драматичний театр ім. М. Коцюбинського: історія театру за 60 років існування. Ніжин: НДПІ, 1996. 108 с.

[22] Назарова О. Це ви серйозно чи по-українськи? *Український театр*. 1991. № 2. С. 19–20.

[23] Ніжинський український драматичний театр ім. М. Коцюбинського: засновано в жовтні 1933 р. *Чернігівщина: енциклопедичний довідник* / Ред. А. Кудрицький. Київ: «Укр. Рад. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1990. С. 528–529.

[24] Самойленко Г. Актор і режисер Іван Бровченко: зокрема роки праці в Ніжин. драм. пересувному театрі (1941–1948, 1959–1960), створення самодіяльного театру при Ніжин. БК і робота в ньому (1961–1971). *Література та культура Полісся: Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях*. Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. Вип. 19. С. 126–138; Його ж. Засновник Ніжинського драматичного театру, актор і режисер Борис Лучицький: Ніжинський драматичний театр 1930–1950 рр. *Література та культура Полісся: Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях*. Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 2005. Вип. 30. С. 193–212.

[25] Онищенко Н. Театральна історія: акторська династія Лучицьких, Ніжинський драматичний театр 1930–1960 рр. *Слово Просвіти*. 2006. № 16. С. 131.

[26] Онищенко Н. Неаполітанський карнавал у Ніжині: постановка трагікомедії в стилі неаполітанського карнавалу за мотивами п'єси Е. Скарпетта «Дім божевільних». *Вісті*. 2000. № 15. С. 4.

[27] Воробей Р. Лучицький Борис Болеславович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Т. 18: «Лт» – «Малицький». С. 320; Самойленко Г. Бровченко Іван Кузьмич. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. Т. 3: «Біо» – «Бя». С. 407; Його ж. Лучицька Анжеліна Болеславівна. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Т. 18: «Лт» – «Малицький». С. 314; Шпаковська Т. Горбенко Олександр Петрович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 6: «Го» – «Гю». С. 400.

Зауважимо, що цей період відзначився працями, що стосувалися концепту загальноісторичного розвитку театрального мистецтва: проф. Г. Самойленка «Театри і актори Північного Лівобережжя України[28], Л. Ругаль «Участь творчої інтелігенції Чернігівщини в культурно-мистецькому житті після звільнення від нацистських загарбників (1943–1945 рр.)»[29], М. Семенової «Тенденції культурного розвитку Чернігівщини у 90-ті рр. XX ст.»[30].

Отже, у цій розвідці розглянуто праці дослідників різних поколінь, присвячені історії та діяльності Ніжинського драматичного театру ім. М.М. Коцюбинського. Проведено систематизацію та узагальнення результатів досліджень з історії Ніжинського театру в українській історичній літературі сер. XX – поч. XXI ст. Виокремлено основні етапи та напрямки у вивченні досліджуваної проблематики. Проте нерозглянутими залишаються ще деякі питання, зокрема: нез'ясовані біографічні відомості та спектр сценічної діяльності окремо взятих акторів і режисерів Ніжинського академічного українського драматичного театру ім. М. Коцюбинського; мистецтвознавцями та істориками поки що мало висвітлений творчий доробок трупи цього театру в 50–60-х рр. XX ст. Ці питання потребують подальшого дослідження.

References

Marchenko, M. (1996). Malenki dyva: vechir pam'iati nar. artysta Ukrainy B. Luchytskoho, zasnovnyka, aktora i rezhysera NDT [Small miracles: an evening in memory of honoured artist of Ukraine B. Luchytskyi, founder, actor and director of the NDT]. *Nizhynsky visnyk – Nizhyn bulletin*, *14*, P. 1.

Nazarova, O. (1991). Tse vy seriozno chy po-ukrainsky? [Are you serious or in Ukrainian?]. *Ukrainskyi teatr – Ukrainian theatre*, *2*, P. 19–20.

Onyshchenko, N. (2000). Neapolitanskyi karnaval u Nizhyni: postanovka trahikomedii v styli neapolitanskoho karnavalu za motyvamy p'iesy E. Skarpetta «Dim bozhevilnykh» [The Neapolitan carnival in Nizhyn: staging a tragicomedy in the style of the Neapolitan carnival based on the play «House of the Mad» by E. Scarpett]. *Visti – News*, *15*, P. 4.

Onyshchenko, N. (2006). Teatralna istoriia: aktorska dynastiia Luchytskykh, Nizhyn. dram. teatr 1930–1960 rr. [Theatre history: the acting dynasty of the Luchytskys, Nizhyn drama theatre, 1930s–1960s]. *Slovo Prosvity – Word of Enlightenment*, *16*, P. 131.

Romanchuk, L. (1991). Shchob rozbudyty pochuttia: teatr povernuvsia z hastrolei. Spektakli [To awaken the senses: the theatre returned from the tour. Performances]. *Nizhynsky visnyk – Nizhyn bulletin*, *137*, P. 3.

Romanchuk, L. (1995). Anshlahy, hariachi oplesky: aktory NDT na hastroliakh u zakhidnykh rehionakh Ukrainy [Full houses, warm applause: NDT actors on tour in the western regions of Ukraine]. *Nizhynsky visnyk – Nizhyn bulletin*, *97*, P. 1.

Romanchuk, L. (1996). Vysokyi dukh velykoi Marii: hastroli NDT na Lvivshchyni ta Ivano-Frankivshchyni. Romanchuk [The high spirit of the great Mary: the tour of the NDT in Lviv and Ivano-Frankivsk. Romanchuk]. *Desnianska pravda – Desnyanska truth*, *4*, P. 4.

Ruhal, L. (2007). Uchast tvorchoi intelihentsii Chernihivshchyny v kulturno-mysetskomu zhytti pislia zvilnennia vid natsystskykh zaharbnykiv (1943–1945 rr.): zokrema pro robotu kolektyvu Nizhyn. dram. teatru im. M. Kotsiubynskoho [Participation of the creative intelligentsia of Chernihiv region in cultural and artistic life after liberation from the Nazi invaders (1943-1945): in particular, the work of the staff of the M. Kotsiubynskyi Nizhyn drama theatre]. *Literatura ta kultura Polissia: Problemy istorii, filolohii ta kultury v suchasnykh doslidzhenniakh – Literature and culture of Polissya: Problems of history, philology and culture in modern research*, *40*, P. 147–158. Nizhyn, Ukraine.

Samoilenko, H. (1996). Nizhynskyi dramatychnyi teatr im. M. Kotsiubynskoho: istoriia teatru za 60 rokiv isnuvannia [M. Kotsiubynskyi Nizhyn drama theatre: history of the theatre for 60 years of its existence]. Nizhyn, Ukraine.

Samoilenko, H. (2003). Aktor i rezhyser Ivan Brovchenko: zokrema roky pratsi v Nizhyn. dram. peresuvnomu teatri (1941–1948, 1959–1960), stvorennia samodiialnoho teatru pry Nizhyn. BK i robota v nomu (1961–1971) [Actor and director Ivan Brovchenko: in particular, the years of work in the Nizhyn drama mobile theatre (1941–1948, 1959–1960), creation of an amateur theatre at the Nizhyn culture centre and work in it (1961–1971)]. *Literatura ta kultura Polissia: Problemy istorii, filolohii ta kultury v suchasnykh doslidzhenniakh – Literature and culture of Polissya: Problems of history, philology and culture in modern research*, *19*, P. 126–138. Nizhyn, Ukraine.

Samoilenko, H. (2004). Brovchenko Ivan Kuzmych. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Brovchenko Ivan Kuzmych. Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

[28] Самойленко Г. Театри і актори Північного Лівобережжя України. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 199 с.

[29] Ругаль Л. Участь творчої інтелігенції Чернігівщини в культурно-мистецькому житті після звільнення від нацистських загарбників (1943–1945 рр.): зокрема про роботу колективу Ніжинського драматичного театру ім. М. Коцюбинського. *Література та культура Полісся: Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях*. Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 2007. Вип. 40. С. 147–158.

[30] Семенова М. Тенденції культурного розвитку Чернігівщини у 90-ті рр. XX ст. *Література та культура Полісся: Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях*. Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 2007. Вип. 39. С. 163–165.

Samoilenko, H. (2005). Zasnovnyk Nizhynskoho dramatychnoho teatru, aktor i rezhyser Borys Luchytskyi: Nizhyn. dram. teatr 1930–1950 rr. [Founder of the Nizhyn drama theatre, actor and director Borys Luchytskyi: Nizhyn drama theatre, 1930s–1950s]. *Literatura ta kultura Polissia: Problemy istorii, filolohii ta kultury v suchasnykh doslidzhenniakh – Literature and culture of Polissya: Problems of history, philology and culture in modern research, 30*, P. 193–212. Nizhyn, Ukraine.

Samoilenko, H. (2010). Teatry i aktory Pivnichnoho Livoberezhzhia Ukrainy [Theatres and actors of the Northern Left Bank of Ukraine]. Nizhyn, Ukraine.

Samoilenko, H. (2017). Luchytska Anzhelina Boleslavivna. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Luchytska Angelina Boleslavivna. Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Semenova, M. (2007). Tendentsii kulturnoho rozvytku Chernihivshchyny u 90-ti rr. XX st. [Tendencies of cultural development of Chernihiv region in the 90s of the 20th c.]. *Literatura ta kultura Polissia: Problemy istorii, filolohii ta kultury v suchasnykh doslidzhenniakh – Literature and culture of Polissya: Problems of history, philology and culture in modern research, 39*, P. 163–165. Nizhyn, Ukraine.

Shpakovska, T. (2006). Horbenko Oleksandr Petrovych. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Horbenko Oleksandr Petrovych. Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Stryzh, O. (1993). Radist hraty na stseni: do 60-richchia teatru [The joy of playing on stage: to the 60th anniversary of the theatre]. *Prosvita – Enlightenment, 5–6*, P. 1.

Vorobei, R. (2017). Luchytskyi Borys Boleslavovych. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Luchytskyi Borys Boleslavovych. Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Zilberman, E. (1994). Kriz roky i doli: do 60-richchia teatru [Through the years and destinies: to the 60th anniversary of the theatre]. *Hart – Tempering, 4*, P. 2.

Рой Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського (вул. Батюка, 14, м. Ніжин, Чернігівська область, 16601, Україна).

Roy Svitlana – candidate of historical sciences, research associate department of funds of I. Spasskyi Nizhyn museum of local history (14 Batyuka Str., Nizhyn, Chernihiv region, 16601, Ukraine).

E-mail: roy.lana2004@gmail.com

CREATIVE ACTIVITY OF NIZHYN UKRAINIAN M. KOCYUBINSKY DRAMATIC THEATER in the II half of the XX c. IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The purpose *of the work is to systematize and generalize results of research on the history of the M.M. Kotsyubynsky Nizhyn drama theater in Ukrainian historical literature of the mid-20th – the beginning of the 21st c.* ***The task*** *of the work: to outline the main chronological stages and directions in the creative life of the professional Nizhyn theater troupe of the second half of the 20th c.* ***The relevance*** *of the issue is the need to study the experience of preserving cultural traditions by past generations. Used* ***methods****: prosopographical, chronological and statistical to study works of scientists presented in the article.* ***The novelty*** *of the work lies in the fact that the scientific circulation of publications dedicated to the main events in the creative activity of the theater, biographical studies, and art history monographs are analyzed for the first time.* ***Conclusions****. The article systematizes and summarizes results of research on the history of the M. Kotsyubynsk Nizhyn drama theater in Ukrainian historical literature of the mid-20th – the beginning of the 21st c. The main stages and directions in the study of the research problem are highlighted.*

Key words: *M. Kotsyubynsky Nizhyn academic Ukrainian drama theater, historiography, bibliographic research, monograph, «Ukrainian Theater» magazine, actor, director, performance.*

Дата подання: 17 січня 2024 р.
Дата затвердження до друку: 22 березня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рой, С. Творча діяльність Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Коцюбинського в ІІ пол. ХХ ст. в українській історіографії. *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 15–19. DOI: 10.58407/litopis.240302.

Цитування за стандартом APA

Roy, S. (2024). Tvorcha diialnist Nizhynskoho ukrainskoho dramatychnoho teatru im. M. Kotsiubynskoho v II pol. XX st. v ukrainskii istoriohrafii [Creative activity of Nizhyn Ukrainian M.Kocyubynsky Dramatic Theater in the II half of the XXc. in Ukrainian historiography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3*, P. 15–19. DOI: 10.58407/litopis.240302.

УДК 33.012.35:[352.07+321.07](73:477)

Олександр Єрємєєв, Мар'ян Мельник

●

ГРОМАДСЬКИЙ ФОНД ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МІСЦЕВОЇ ГРОМАДИ: ДОСВІД США ЯК ПРИКЛАД ДЛЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.58407/litopis.240303
© О. Єрємєєв, М. Мельник, 2024.CC BY4.0
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9175-1421

Успішний сталий розвиток суспільства як єдиного цілого значною мірою залежить від успішності поступу місцевих громад, творення там соціального капіталу. У США визначним чинником поступу місцевої громади є громадські фонди. Дослідження цього явища є актуальним в Україні в контексті політики децентралізації, упровадженої в другій половині 2010-х рр., а також важливості забезпечення стійкості українського суспільства в умовах повномасштабної агресії РФ та перспектив подальшої відбудови країни.

***Метою** статті є виявлення ролі громадського фонду як чинника поступу місцевої громади, складових його успішності, а також стану розвитку громадських фондів в Україні. **Методи дослідження:** історичний, проблемно-аналітичний, описовий. **Наукова новизна** полягає в дослідженні феномену та чинників успіху громадського фонду в контексті становлення таких організацій в Україні.*

***Висновки.** Громадський фонд має визначний потенціал для поступу та лідерства в місцевій громаді в умовах тенденції трансформації владних відносин від вертикальних до мережевих. Цьому сприяють такі його властивості, як здатність поєднувати зусилля багатьох громадських організацій, експертів, акумулювати кошти, незалежність від державної та місцевої влади, їх бюрократичних структур. У сучасній Україні громадські фонди перебувають на початковому етапі свого розвитку, що пояснюється тривалим попереднім періодом політичної залежності країни в умовах комуністичного тоталітарного режиму. Водночас, в умовах значного потенціалу розвитку громадянського суспільства в нашій країні, а також партнерства з відповідними закордонними структурами, розвиток громадських фондів має суттєву перспективу в Україні та може сприяти їх перетворенню на громадські лідерські організації.*

***Ключові слова:** громадський фонд, соціальний капітал, місцева громадська інституція, громадянське суспільство, коаліція, лідерство, адвокація, легітимність.*

Вступ. Громадський сектор в Україні не є фінансово стабільним. Зокрема, він залежить від зовнішнього фінансування, тому кожна організація з довгостроковими планами прагне фінансової самодостатності або, щонайменше, диверсифікації доходів. Громадські фонди можуть стати інструментом досягнення цієї самодостатності. Однак, їх потенціал в Україні ще не розкритий, попри позитивні приклади у практиці іноземних країн, зокрема в США.

Уже зараз громадські фонди (неурядові благодійні організації) є потужними акторами на місцевому рівні в багатьох країнах Заходу, що перебувають у поступовому процесі комунікації між різними сторонами і в межах сучасних умов впливають на розвиток громади. На сьогодні в світі функціонує близько 1700 таких фондів. Вони переважно позиціонують себе як громадські лідерські організації, що спроможні впливати на прийняття рішень у місті, і, опосередковано, у всьому світі через мережеві зв'язки між ними. Бостонський фонд, який є наочним прикладом такої лідерської організації, ставить на порядок денний багато питань і бере активну участь у житті громади. І попри те, що влада міста має набагато потужніші ресурси та вплив, Бостонський фонд має значний потенціал впливу на перебіг політичного життя міста. У межах України такі фонди діють лише понад десять років, і їх приклади свідчать про початковий рівень розвитку, тому їх потенціал в українському контексті ще не розкрито. У зв'язку з цим дослідження такого явища, як фонд громади, основні засади та завдання його діяльності, його місце в політичному процесі в межах громади, а також і практичний досвід діяльності такого фонду в іншій країні є актуальним з погляду перспективи впровадження подібного досвіду в Україні. В умовах нинішньої боротьби України з повномасштабною російською збройною агресією актуаль-

ним є дослідження потенціалу громадських фондів як із позиції сприяння стійкості нашої країни на сучасному драматичному етапі її історії, так і участі в її повоєнній відбудові.

Фонд громади: мета, переваги та моделі функціонування. Фонд громади – це місцева благодійницька інституція, що діє в інтересах певної громади, сприяє її розвитку та працює на мобілізацію ресурсів задля задоволення її потреб і, фактично, є втіленням громадської філантропії. Фонд не обмежується інтересами окремого донора чи реципієнта гранту, а також конкретним інструментом благодійництва. Також він не може слугувати інтересам будь-якої політичної партії чи конкретної ініціативи[1]. Завдяки цьому громадський фонд здатний поєднувати ресурси трьох різних типів донорів: зовнішніх (тобто, з-поза меж громади), громадських філантропічних організацій та мешканців громади. Громадська філантропія базується на припущенні, що всі громади мають власні ресурси (гроші, навички, знання, мережі тощо) і, об'єднані разом, ці ресурси наділяють громаду значним політичним впливом, ефективним інструментом дії якої стає громадський фонд[2]. Громадські фонди, що надають гранти, мають суттєві можливості для здійснення лідерської ролі в громаді, оскільки вони обслуговують певну географічну область і повинні демонструвати широку громадську підтримку з різних джерел фінансування для збереження статусу громадської благодійної організації. Вони є однією з форм організованої філантропії, яка найбільш швидко зростає протягом останнього десятиліття.

Фонди громади є унікальними в багатьох аспектах:

- основним об'єктом їх діяльності є мешканці громади та їх потреби;
- можуть привернути увагу до таких специфічних потреб у громаді, які перебувають поза сферою діяльності національних організацій;
- активізують місцевих визначних спеціалістів, діяльність яких у розв'язанні спільних проблем громади має вплив і поза її межами;
- як громадські благодійні організації, вони можуть сприяти фінансуванню корисних для громади ініціатив, що перебувають поза увагою та можливостями місцевої влади.

Уперше ідею запровадження фонду громади реалізував американський підприємець Фредерік Гофф. Він мав на меті створити таку організацію, що стане громадським лідером і буде розв'язувати поточні та майбутні потреби громади, а також чинником благодійництва[3]. 1914 р. в м. Клівленд, штат Огайо, з ініціативи Ф. Гоффа було створено першу таку організацію – «Фонд Клівленда».

У США протягом останніх десятиліть значно зросла кількість громадських фондів: з 328 у 1990 р. до 700 у 2003 р., а їхні активи збільшилися з 4,6 млрд. до 16,9 млрд. доларів. Сума наданих грантів зросла з 0,3 млрд. до 1,3 млрд. доларів[4]; у 2014 р. сумарні активи громадських фондів у США становили 82 млрд. доларів, а сума наданих грантів – 6,5 млрд. доларів[5].

Наразі такі фонди діють за двома основними моделями: одні орієнтовані на донорів, інші – на громаду. Перша модель розглядає фонди громади як «засоби для розширення індивідуальної філантропії»[6]. Друга ж модель, що «втілена в практиках "Фонду Клівленда" …, наголошує на громадському лідерстві, участі в спільних ініціативах громади та залученні необмежених коштів для цільових потреб»[7]. Тим не менш, основна роль фонду полягає в налагодженні комунікації між ресурсами та потребами громади, і найуспішнішими у своїй діяльності є фонди, що функціонують за змішаною моделлю[8].

Як правило, фонд громади керується Радою директорів, яка опікується місією, стратегічним напрямком і політикою організації. У свою чергу, правління складається з місцевих лідерів, які знають свої громади і в багатьох випадках мають серйозний авторитет серед мешканців унаслідок своєї успішної участі в громадському житті.

Чинники ресурсної спроможності громадських фондів. 1. Соціодемографічні чинники. Існує чимало соціодемографічних факторів, що впливають на спроможність фондів залучати кошти: освіта, етнічна однорідність, володіння нерухомістю, чисельність та віко-

[1] Perry D., Mazany T. Here for good: community foundations and the challenges of the 21st c. New York: M. Sharpe, 2014. 298 p.
[2] Pond A., Hodgson J. How community philanthropy shifts power: what donors can do to help make that happen. *Candid*. URL: https://www.issuelab.org/resources/30193/ 30193.pdf.
[3] Guo C., Brown W. Community foundation performance: bridging community resources and needs. *Nonprofit and voluntary sector quarterly*. 2006. № 35. P. 267–287.
[4] Graddy E., Wang L. Community foundation development and social capital. *Nonprofit and voluntary sector quarterly*. 2009. № 38 (3). P. 393
[5] Foundation stats. Foundation center. *Candid*. URL: http://data.foundationcenter.org/#/foundations/community/nationwide/total/list/2014.
[6] Community foundations and the disenfranchised: A summary study of ten top community foundations' responsiveness to low income and other historically disenfranchised groups in America. Washington: DC, 1994. P. 7
[7] Ibid. P. 5.
[8] Guo C., Brown W. Community foundation performance… P. 267–287.

ва структура, щільність населення, рівень прибутків, релігійна належність та домашні господарства з однією особою[9]. Так, приміром, вищий рівень освіти, статків і володіння житлом у місцевості сприяють більшому рівню залучення коштів. Тому в м. Бостон, наприклад, існує сприятливе середовище для діяльності громадського фонду. У місті досить велике населення (700 тис. чол.), із достатнім рівнем прибутків і високим рівнем освіти (наявні 35 закладів вищої освіти), а також здатне до самоорганізації в питаннях подолання причин бідності та браку житла.

Однак, найцікавішим є те, що оскільки від усіх цих соціодемографічних чинників залежить надходження коштів у фонд, то він сам є зацікавленим у вирішенні різноманітних соціодемографічних проблем, і в м. Бостон він працює над їх вирішенням, про що зазначалося вище.

2. Соціальний капітал. Одним із найвідоміших науковців, що досліджує й розвиває концепцію соціального капіталу, є Роберт Патнам, який досліджував вплив громадянської активності на діяльність уряду. Він запропонував поняття соціального капіталу як рис соціального життя, що включають такі поняття, як наявність мережевих відносин між людьми та пов'язаних із ними норм, довіри, які уможливлюють співпрацю задля досягнення спільних цілей, якими б вони не були[10]. Тією мірою, в якій мережі норми та довіра пов'язують значні сектори спільноти й охоплюють основні соціальні кліважі, соціальний капітал набуває єднального характеру та служить загальним інтересам[11]. Отже, соціальний капітал, у будь-якому випадку, – це необхідна умова успішної колективної дії, незважаючи на мотивацію актора. Відповідно, головним питанням є набуття соціальним капіталом єднального характеру.

Одним із основних джерел соціального капіталу в межах громади, згідно з Р. Патнамом, є громадянська залученість. Вона виявляється у рівні активності участі індивіда в житті громади, у щоденних взаємодіях з іншими індивідами, що саме й поєднує людей. Громадянська участь формує мережу через установлення зв'язків між членами громади, а позитивний досвід участі накопичує довіру. Між позитивним досвідом громадянської участі, колективної дії і такими зв'язками є пряма взаємозалежність.

Фонд громади та соціальний капітал нерозривно пов'язані, адже чим вищим є рівень соціального капіталу в громаді, тим більше коштів може зібрати фонд і тим краще він сприятиме розвитку громади[12]. Відповідно, фонд громади зацікавлений у зростанні соціального капіталу. Понад те, громадський фонд – це та інституція, що намагається всіляко подолати кліважі (розколи) у громаді. Це означає, що соціальний капітал, що актуалізується фондом, буде набувати саме єднального характеру.

Отже, громадські фонди зацікавлені у зростанні довіри та встановленні соціальних зв'язків між мешканцями, бо самі перебувають у залежності від стану та розвитку соціального капіталу в громаді.

3. Фінансова самодостатність. Громадські фонди мають явну перевагу над звичайними громадськими організаціями, донорами яких часто вони й стають. Більшість громадських організацій повинні узгоджувати свою діяльність із фундаторами, регуляторами та клієнтами. Для цих груп кооперація не завжди входить в їхні організаційні інтереси, особливо якщо йдеться про поділ ресурсів з іншими організаціями. Отже, незважаючи на добрі наміри, громадські мережі часто борються за виживання та зростання[13]. У той же час, громадські фонди завдяки диверсифікованим джерелам надходження ресурсів мають більшу свободу дій та здатні впливати на реалізацію соціально значущих проєктів масштабніше.

4. Підзвітність фонду громаді. Успішність фонду базується на довірі людей одне до одного в громаді та на довірі громади до фонду. Відповідно, диверсифіковані джерела надходження ресурсів не лише дають фондам особливу свободу дій, але й обмежують можливість фонду відхилитися від своєї основної мети. Адже, отримуючи гроші від різних членів громади (компаній, звичайних мешканців, організацій), фонд повинен виправдовувати їхню довіру. Неефективне управління, корупція, нецільове використання ресурсів призводять до втрати довіри. Без довіри втрачатиметься фінансування, що врешті призведе до занепаду фонду.

Це припущення базується на розумінні влади як концепту, вбудованого у взаємозалежні суспільні відносини. «Люди мають потенційну владу, здатність примушувати інших робити те, що вони хочуть, коли ті інші залежать від їх внеску, який вони вносять до взаємо-

[9] Graddy E., Wang L. Community foundation development… P. 398.
[10] Патнам Р. Творення демократії: Традиції громад, активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.
[11] Putnam R. Tuning in, tuning out: the strange disappearance of social capital in America. *Political science and politics*. 1995. № 28 (4). P. 664–683.
[12] Graddy E., Wang L. Community foundation development… P. 392–412.
[13] Provan K., Veazie M., Staten L., Teufel-Shone N. The use of network analysis to strengthen community partnerships. *Public administration review*. 2005. № 65 (5). P. 603–613.

залежних відносин, які є соціальним життям»[14]. Отже, у відносинах фонду та його донорів очевидною є залежність першого від інших. Це означає, що фонд тільки тоді має важелі впливу на донорів, коли якісно виконує свою роботу, що цілком відповідає інтересам громади.

5. Здатність об'єднувати різноманітних акторів. Сила фонду громади також закорінена в розумінні контексту мережевого суспільства за теорією влади М. Кастельса[15]. Згідно з концепцією цього автора, відбувся не просто зсув у владних відносинах у світі, але власне й підхід до влади як такої. У сучасних умовах новий розподіл світу відбувається за ознаками включеності та виключеності в світові мережі (інформаційні, економічні, соціальні). Урешті «виявитися виключеним [з мережі] – це все одно, що опинитися приреченим на маргінальність»[16]. Потужної влади набуває той, хто формує внутрішні стандарти мережі для її учасників, правила входу й виходу з мережі, зовнішньої взаємодії. Велику роль відіграє поєднання та забезпечення взаємодії різних мереж через узгодження цілей та поєднання ресурсів. Понад те, «…в багатьох випадках самі мережі є тими, хто утримує владу, власне, підмережі мереж, що організовують суспільство … люди, організовані навколо своїх проєктів та інтересів. Зауважте, що вони не є окремими акторами …, оскільки здійснення влади в мережевому суспільстві вимагає складного комплексу спільних дій, що виходить за межі альянсів, щоб стати новою формою суб'єкта – мережевим суб'єктом»[17]. Можна вважати, що фонд громади і є таким впливовим суб'єктом у межах локальної мережі – саме лиш його виникнення вже передбачає об'єднання багатьох акторів з метою його заснування.

Громада потребує організаційних мереж, адже дуже часто вони є «важливим механізмом для розбудови спроможності систематично виявляти та вирішувати складні соціальні проблеми»[18]. Однак, такі мережі важко встановити й ще важче підтримувати.

На шляху побудови організаційних мереж виникають труднощі через різні погляди на цілі й потенціал мережі, інтереси її учасників, брак фінансових ресурсів[19]. Однак фонд громади спроможний забезпечити функціонування такої організаційної мережі, об'єднувати різноманітних акторів у коаліції для вирішення питань громади через власне лідерство та фінансову підтримку.

Коаліція – це тип стратегічних відносин, що утворюються тоді, коли різні сегменти локальної спільноти, держави чи нації об'єднуються задля створення можливостей, вигідних для всіх партнерів[20]. Однак, якщо ми говоримо про локальний рівень, то важливим є розуміння саме громадських коаліцій – це специфічний тип коаліції, що визначається як група індивідів, які представляють різноманітні організації, фракції або виборчі округи в межах громади, що погодилися співпрацювати задля досягнення спільної цілі[21]. Тому громадські коаліції є важливими механізмами для побудови місцевого потенціалу[22]. Успішна коаліція – не стихійний суспільний рух, а інституціоналізована структура взаємодії, що передбачає певні правила і процедури.

Отже, фонд громади – це та інституція, що може надзвичайно ефективно об'єднувати в коаліції різноманітних акторів для досягнення спільних цілей. Ефективні коаліції об'єднують людей та фокусуються на проблемах громади і в такий спосіб досягають результатів успішніше, ніж це зробили б окремі організації. В умовах громади саме громадські фонди володіють найпотужнішим потенціалом для створення коаліцій. Усі раніше описані особливості громадського фонду є перевагами для нього в контексті мережевого суспільства. Надалі, на прикладі Бостонського Фонду буде описано, яким чином фонд здатний формувати таку мережу й здійснювати мережеву владу.

Бостонський фонд: становлення та громадське лідерство. Прикладом лідерської організації, що тривалий час успішно опікується розвитком громади, є Бостонський фонд (далі – Фонд). Його історія сягає 1915 р. У 2018 р. ним було видано грантів на суму понад

[14] Piven F., Cloward R. Rule making, rule breaking, and power. *The handbook of political sociology: states, civil societies, and globalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 33–55.
[15] Castells M. Network theory of power. *International journal of communication*. 2011. № 5. P. 773–787.
[16] Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. *РуЛит*. URL: https://www.rulit.me/books/galaktika-internet-read-292819-1.html.
[17] Castells M. Network theory of power… P. 776.
[18] Provan K., Veazie M., Staten L., Teufel-Shone N. The use of network analysis to strengthen community partnerships… P. 603.
[19] Ibid. P. 604.
[20] Komorita S., Meek D. Generality and validity of some theories of coalition formation. *Journal of personality and social psychology*. 1978. № 36 (4). P. 392–404.
[21] Butterfoss F., Kegler M. The community coalition action theory. Emerging theories in health promotion practice and research. 2 ed. Hoboken, NJ, US: Jossey-Bass/Wiley, 2009. P. 237–276.
[22] Francisco V., Paine A., Fawcett S. A methodology for monitoring and evaluating community health coalitions. *Health education research*. 1993. № 8 (3). P. 403–16.

130 млн. доларів США[23]. Він складається з близько 1000 менших фондів і працює за змішаною моделлю, про яку йшлося вище. Відповідно, частина цих фондів спрямована в цілому на потреби громади, інша частина – на спеціальні цілі, визначені засновниками таких дрібних фондів. До 2001 р. Фонд допомагав бідним бостонцям, іммігрантам, спрямовував зусилля на боротьбу з епідеміями, і згодом почав фінансувати громадські організації, що мали досвід подібної роботи.

Із 1960 р. Фонд поступово стає основним рушієм змін – фінансує нові соціальні проєкти та неприбуткові організації у сферах освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва, зайнятості та розвитку мистецтва. У 1980–1990-х рр. Фонд започаткував ініціативи щодо боротьби з бідністю, залучив нових донорів.

Від 2001 р. Фонд проголошує нову місію – «будівництво та підтримка життєздатного, процвітаючого міста та регіону, де справедливість і можливості поширюються на кожного», а одним із ключових пунктів є «служіння як громадського центру та центру інформації, де діляться ідеями, визначаються важелі змін і розробляються спільні програми на майбутнє»[24]. Цінностями, на яких базується діяльність Фонду, проголошено розширення участі громадян у суспільному житті, сприяння співпраці між ними та пом'якшення расових, етнічних і громадянських кліважів. За період існування з 1915 по 2001 рр. Фондом було надано грантів на суму 2,05 млрд. доларів, а від 2001 р. – 1,6 млрд. доларів, що свідчить про зростання ролі та впливу організації за останній період[25].

Громадський фонд в основному працює через надання фінансування (субгрантову підтримку), що дає можливість розвиватися різноманітним проєктам. Разом із тим, його основна роль полягає не лише в наданні фінансування, а в спроможності об'єднати навколо певної мети інші неприбуткові організації, бізнес, міську владу та інших. Однак Бостонський фонд ставить собі ширшу мету – виконувати роль громадського лідера та служити майданчиком для єднання громади. Виконання цієї місії якраз передбачає об'єднання різних акторів навколо спільної мети за посередництвом Фонду.

На зламі тисячоліть відбулося декілька критичних для подальшої долі Фонду речей. По-перше, він здобув більшу свободу, оскільки банки, що мали частку в його капіталі, відмовилися від контролю, і Раду директорів Фонду було значно розширено – туди увійшли місцеві громадські лідери, президенти коледжів, юристи, інвестори та ін.[26] По-друге, у місті утворився лідерський вакуум з низки причин:

- втрата впливу та авторитету місцевою бізнес-спільнотою через її поглинання ТНК, які не відчувають цілковитої спільності своїх інтересів з інтересами міста, а отже, не виявляють благодійницьких ініціатив;
- підрив авторитету Католицької церкви як чинника соціальної солідарності та стабільності через викриття сексуальних скандалів серед її кліру в 1990-х рр.[27]

З огляду на це у 2000–2001 рр. новий склад Ради директорів Фонду обирає відкритий курс розвитку, спрямований на прийняття ним ролі громадського лідерства, надання більш публічного характеру діяльності організації.

Першими кроками були призначення нового виконавчого директора, розширення штату працівників, свободи їх діяльності – посилено виконавчу спроможність Фонду. Наступним кроком було встановлення нових функцій: збір даних, аналіз і дослідження, проведення форумів та зібрань, регулярна комунікація зі ЗМІ.

У 2000 р. створено аналітичний центр Boston Indicators як афілійовану інституцію, що надало Фонду можливість проводити об'єктивні дослідження та працювати з різноманітними партнерами. Це дозволило в подальшому проводити серйозні, обґрунтовані та фахові обговорення з мешканцями міста та представниками влади. Такий підхід забезпечив легітимність прийняття публічних позицій щодо спірних питань, а дослідження обґрунтовували інтереси організації та підтримували її вимоги[28].

Одним із інструментів стали випуски аналітичних звітів, присвячених певній сфері: освіта, здоров'я, житло та ін. Звіти виконували моніторингову роль, але у випадку звіту про житло він сприяв безпосередньо прийняттю основного житлового законодавства в 2004 р.[29] Також звіт щодо реального стану фінансування шкіл довів, що кошти, виділені на реформу освіти, насправді пішли на премії вчителям і держслужбовцям. Це досліджен-

[23] Consolidated financial statement. *bitly*. URL: http://bit.ly/2Up1iVE.
[24] Mission and values statements. *The Boston Foundation*. URL: https://www.tbf.org/who-we-are/mission.
[25] Who we are. *The Boston Foundation*. URL: https://www.tbf.org/who-we-are.
[26] Grogan P. Changing the game: civic leadership at the boston foundation, 2001–2012. Duke essays in contemporary philanthropy #2. Durham, NC: Center for strategic philanthropy and civil society; Sanford school of public policy; Duke university, 2013. P. 12.
[27] Ibid. P. 13.
[28] Ibid. P. 1–47.
[29] Ibid. P. 20.

ня також дало поштовх масштабній реформі у сфері охорони здоров'я м. Бостон[30]. Роботу, до того ж, було підготовлено в партнерстві з The Massachusetts Business Alliance for Education. Отже, аналітика стає основним інструментом адвокації.

Іншим інструментом стало проведення форумів (від 12 до 15 на рік) за участю представників неприбуткових організацій, навчальних закладів, бізнесу, місцевої влади, де актуалізуються й публічно обговорюються важливі для громади питання (часто предметом обговорень є черговий звіт аналітичного центру)[31].

Не менш важливо було докласти зусиль для здобуття медійного висвітлення, адже інституція прагнула впливати на визначення публічного порядку денного в громаді. Так, із 18.06.2018 р. по 26.03.2019 р. в різноманітних місцевих медіа нараховується 81 публікація, пов'язана з діяльністю Бостонського фонду, 30 із яких було опубліковано в найпопулярнішій бостонській щоденній газеті The Boston Globe[32]. Також інформація поширюється через власні канали: в основному через сайти Фонду та афілійованих організацій.

Критично важливим було налагодження співпраці з урядом штату та міста, адже саме вони володіють достатніми ресурсами й повноваженнями для втілення ідей Фонду. Це потребувало налагодження стабільної комунікації та лобістської діяльності. Фонд почав залучати державних службовців до процесів прийняття рішень. Наприклад, програмний директор з освіти Фонду тісно співпрацює з керівником шкіл Бостона, а також із міністром освіти штату та його апаратом. Завдяки цьому, через створення Фондом громадської коаліції та адвокацію в 2002–2010 рр. у штаті було проведено освітню реформу, спрямовану на оптимізацію кількості шкіл, підготовку учнів державних шкіл до вступу у ВНЗ[33]. Для її успішного впровадження Фондом було створено організацію «Success Boston»[34].

Фонд почав пропонувати себе як джерело інформації (зокрема, виконувати дослідження за замовленням чиновників) та канал зв'язку влади з бізнесом і неприбутковими організаціями. При цьому Фонд може виконувати функцію розв'язання спірних питань та пропонування альтернативних варіантів політики для державних і місцевих посадовців[35].

Іншою важливою особливістю діяльності Фонду було зосередження зусиль на створенні коаліцій бізнесменів, громад і громадських лідерів. Фонд «відіграє важливу роль у створенні … коаліцій, щоб здійснити реальний вплив, опрацьовуючи деталі та логістику підтримання цих коаліцій та слідкуючи, аби до кожного з членів коаліцій не ставилося завеликих вимог»[36]. Саме зміни, внесені до законодавства у 2004 р. щодо житлобудування, були досягнуті не тільки завдяки аналітичній роботі, але й вдалій побудові коаліцій.

Отже, Бостонський фонд виступає як потужний актор місцевого рівня, що може впливати на порядок денний життя міста. Зважаючи на приклад Бостонського фонду, важливо проаналізувати історичний досвід і потенціал подібних організацій в Україні.

Громадські фонди в Україні: становлення та проблеми діяльності. В Україні досвід діяльності громадських фондів дуже невеликий. Хоча протягом ХХ ст. було чимало низових неполітичних ініціатив, що працювали над об'єднанням людей та відстоювали їх інтереси. Одним із найяскравіших прикладів був кооперативний рух на Галичині та Волині міжвоєнного періоду (поміж Першою та Другою світовими війнами), що виконував передовсім соціально-мобілізаційну роль. Однак, ці ініціативи не мали можливості вкоренитися у зв'язку зі світовими війнами, а згодом – установленням комуністичної влади, яка в принципі заперечувала приватну власність, місцеве самоврядування та вільну від контролю держави громадянську активність і мережі. Сьогодні в Україні питання розвитку громадських фондів особливо актуальне у світлі політики децентралізації й вимог до швидкого реформування держави та суспільства. Це підкріплюється також тим, що дуже часто в громадах відчувається брак авторитетного лідерства, як це було в м. Бостон у 1980-х–1990-х рр.

Розвитком фондів громад в Україні займається Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання» (ІСАР «Єднання»). Партнером виступив приватний благодійний фонд Чарльза Стюарда Мотта (США), який опікується сприянням розвитку громадянського суспільства, охороною екосистем, подоланням проблеми бід-

[30] Moscovitch E. School funding reality: a bargain not kept. *Folio*. URL: https://folio.iupui.edu/bitstream/handle/10244/930/MBAE%20SchoolFinanceReport.pdf?sequence=1.
[31] Grogan P. Changing the game: civic leadership at the boston foundation… P. 22.
[32] TBF in the media. *The Boston Foundation*. URL: https://www.tbf.org/news-and-insights/tbf-in-the-media?q&sortBy=date&sortOrder=desc&page=17; Top 10 Massachusetts daily newspapers by circulation. *bitly*. URL: http://bit.ly/2IFon44.
[33] Informing change & college futures found. A story of leadership: the Boston foundation. *bitly*. URL: http://bit.ly/2Zmfkuz.
[34] *Success Boston*. URL: https://www.successboston.org/.
[35] Grogan P. Changing the game: civic leadership at the Boston foundation… P. 28.
[36] Ibid. P. 29.

ності, із яким ІСАР «Єднання» розпочав роботу над розвитком громадських фондів у 2010–2011 рр.[37]

ІСАР «Єднання» визначає мету, цілі та необхідні характеристики фонду й підкріплює ці твердження словами представників фондів в Україні. У буклеті «Базові ознаки фонду громади в Україні» вказано, що мета діяльності фонду – покращення якості життя мешканців чітко географічно визначеної території. Основні характеристики фонду, відповідно до вимог ІСАР «Єднання», є такими:

- проведення постійного моніторингу, аналізу проблем і потреб громади й залучення до їх розв'язання;
- залучення до керівництва авторитетних громадян, які широко представляють усі сектори громади;
- не носить політичного або релігійного характеру, незалежний від інших організацій чи органів влади[38].

На близькотермінову перспективу ініціативний центр ІСАР «Єднання» планує розширити сферу своєї діяльності на:

- розвиток культури філантропії в громаді через добровільне пожертвування особами часу, умінь, фінансів, матеріальних цінностей та послуг;
- роботу над забезпеченням максимальної участі місцевих мешканців у житті громади через заохочення до партнерства зацікавлених у проєктах сторін та тих, хто може забезпечити реалізацію ініціатив ресурсами.

Серед активних фондів в Україні можна виділити 19, які продемонстровано на карті. Серед цих організацій є успішні та життєздатні структури, а є новоутворені фонди, які лише роблять перші кроки на шляху розвитку місцевої філантропії. Проте всі вони чітко позиціонують себе саме як фонди громад.

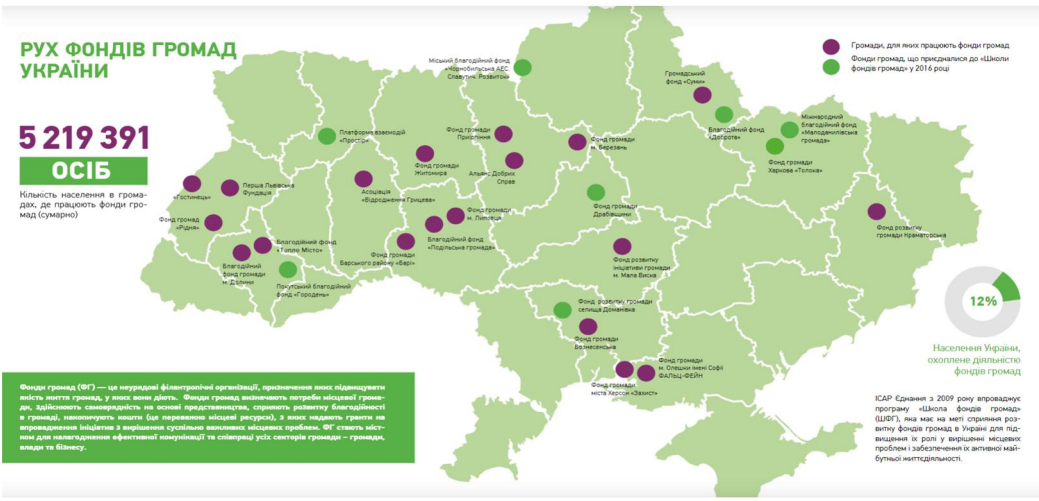

Карта громадських фондів в Україні[39]

За обсягами коштів, вкладених у програми для розвитку громади, провідну роль відіграють три фонди: Благодійний фонд «Подільська громада» (м. Вінниця), Благодійний фонд «Тепле місто» (м. Івано-Франківськ), Громадський фонд «Суми»[40]. У наведених документах викладено успішні приклади діяльності всіх фондів, але тут буде розглянуто лише ці три[41].

Вінницький фонд став єднальною ланкою між бізнесом і громадою, коли в його межах було створено «Корпоративний фонд», через який залучено понад 5 млн. грн. на допомогу закладам медицини та освіти в місті. Іншим значним прикладом діяльності вінницької організації стала програма «Екологічне місто», що реалізується за підтримки міської влади. Проводиться широкомасштабна інформаційна кампанія, заходи та акції якої покликані спонукати населення до більш екологічного способу життя.

[37] Community foundation school. *Charles Stewart Mott Foundation*. URL: https://www.mott.org/grants/ednannia-community-foundation-school-200900665-01/.
[38] Базові ознаки фонду громади в Україні. *bitly*. URL: http://bit.ly/2IsIX8v.
[39] Живі історії фондів громад України: з громадою для громади. *bitly*. URL: http://bit.ly/2Gwqk1q.
[40] Ibid.
[41] Ibid.

Івано-Франківський фонд ініціював створення якісного сучасного публічного простору перед друкарнею в місті. Ще більш вагомим прикладом їх діяльності є створення громадського ресторану «Urban Space 100», що став громадським майданчиком для відвідування та проведення подій, відпочинку, роботи, проведення нарад, а 80% виручених коштів цей заклад реінвестує в проєкти розвитку громади.

Сумський фонд у партнерстві з іншими організаціями міста відкрив Інформаційний Центр учасників АТО, де надається первинна інформаційно-консультативна допомога демобілізованим учасникам АТО, юридичний супровід, допомога в оформленні документів, пільг тощо. Також фонд підтримує дві програми, покликані допомагати малозабезпеченим сім'ям і особливо учасникам АТО: «Допомога пораненим військовим» та «Сім'я Героя». Більш яскравим прикладом є участь фонду у відновленні військової частини для новоствореної мотопіхотної бригади ЗСУ. Задля реалізації цієї мети було залучено понад 4 млн. грн., і саме Фонд адміністрував ці кошти.

Отже, в Україні протягом 2010-х рр. громадські фонди розпочали активну діяльність, але за своїми масштабами вона не сягає рівня чисельності та результативності цих організацій у США, де вони діють понад 100 років. Для сталого розвитку фонду та його стійкості важливим фактором є його вік і наявність інших подібних йому організацій в регіоні[42]. «Молода організація, як правило, не має соціальних мереж та інституційних контактів і, таким чином, має обмежену здатність забезпечити ресурси та нарощувати потенціал»[43]. Вік організації також позитивно корелює з її легітимністю та репутацією[44]. Наразі українські фонди потребують часу й ресурсів (накопичення економічного та соціального капіталу), щоб справді масштабно впливати на життя міст. Важливо те, що покладено початок, і згодом цей досвід може набути поширення в інших громадах.

Висновки. Фонд громади може стати вагомим чинником поступу місцевої соціальної спільноти через його незалежність від конкретних політичних сил, здатність акумулювати кошти та інтелектуальні, аналітичні можливості експертів, поєднувати зусилля багатьох громадських організацій за рахунок вибудовування коаліцій. Це сприяє зростанню соціального капіталу й надає можливості перетворенню такого фонду на громадського лідера, особливо за умов втрати довіри з боку громади іншими впливовими соціальними інститутами та організаціями (релігійні організації, великі бізнес-структури, бюрократичний апарат тощо). Така тенденція спричинена й сучасними трансформаціями владних відносин від вертикальних до мережевих, на чому наголошує теорія влади М. Кастельса. Наочним прикладом такого лідерства є Бостонський фонд, який протягом свого тривалого існування реалізував визначні проєкти в галузях освіти, житлового будівництва та перетворився на суб'єкта формування суспільного порядку денного. Водночас, успішність такого фонду залежить від взаємодії таких чинників, як рівень освіченості, прибутків, вікова структура населення, попередній ступінь розвитку соціального капіталу, фінансова самодостатність, а отже, і самостійність керівництва фонду у прийнятті рішень. Важливо зазначити й тяглість традицій суспільної самоорганізації, місцевого самоврядування в тій чи іншій країні або суспільстві.

В Україні через тривале панування комуністичного тоталітарного режиму зародження таких традицій на поч. XX ст. було фактично перерване. На сучасному етапі таке явище, як громадські фонди, перебуває в Україні на початковому етапі розвитку. Водночас, завдяки громадським ініціативам і діяльності такої організації, як ICAP «Єднання», створеної за підтримки американських партнерів, протягом перших десятиліть XXI ст. такі локальні фонди почали функціонувати, що в довготривалій перспективі, унаслідок нарощення соціального капіталу, мережевого, ціннісного, матеріального та інтелектуального ресурсу може сприяти їх перетворенню на громадські лідерські організації. Запорукою цього може бути тяглість політики децентралізації та посилення повноважень місцевого самоврядування. Саме тому дослідження громадського фонду як явища суспільного життя місцевих громад, досвід успішного функціонування таких організацій в інших країнах є необхідним в умовах суспільно-політичного розвитку сучасної України. Досвід функціонування громадських фондів у США та партнерство з такими організаціями може виявитися вкрай важливим для розвитку фондів громади в Україні. Щоправда, ця співпраця має враховувати специфіку соціального розвитку в нашій країні.

[42] Graddy E., Wang L. Community foundation development… P. 397.
[43] Baum J., Oliver C. Institutional linkages and organizational mortality. *Administrative science quarterly*. 1991. № 36 (2). P. 187–218.
[44] Deephouse D., Carter S. An examination of difference between organizational legitimacy and organizational reputation. *Journal of management studies*. 2005. № 42 (2). P. 329–360.

References

Baum J., Oliver C. (1991). Institutional linkages and organizational mortality. *Administrative science quarterly, 36 (2)*, P. 187–218.

Butterfoss F., Kegler M. (2009). The community coalition action theory. Hoboken, USA.

Castells M. (2011). Network theory of power. *International journal of communication, 5*, P. 773–787.

Deephouse D., Carter S. (2005). An examination of difference between organizational legitimacy and organizational reputation. *Journal of management studies, 42 (2)*, P. 329–360.

Francisco V., Paine A., Fawcett S. (1993). A methodology for monitoring and evaluating community health coalitions. *Health education research, 8 (3)*, P. 403–416.

Graddy E., Wang L. (2009). Community foundation development and social capital. *Nonprofit and voluntary sector quarterly, 38 (3)*, P. 392–412.

Grogan P. (2013). Changing the game: civic leadership at the boston foundation, 2001–2012. Durham, USA.

Guo C., Brown W. (2006). Community foundation performance: bridging community resources and needs. *Nonprofit and voluntary sector quarterly, 35*, P. 267–287.

Perry D., Mazany T. (2014). Here for good: community foundations and the challenges of the 21st c. New York, USA.

Piven F., Cloward R. (2005). Rule making, rule breaking, and power. *The handbook of political sociology: states, civil societies, and globalization*. Cambridge, UK.

Putnam R. (1995). Tuning in, tuning out: the strange disappearance of social capital in America. *Political science and politics, 28 (4)*, P. 664–683.

Putnam R. (2001). Tvorennia demokratii: Tradytsii hromad, aktyvnosti v suchasnii Italii [Making democracy work: civic traditions in modern Italy]. Kyiv, Ukraine.

Veazie M., Staten L., Teufel-Shone N. (2005). The use of network analysis to strengthen community partnerships. *Public administration review, 65 (5)*, P. 603–613.

Єрємєєв Олександр Сергійович – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології Національного Університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04655, Україна).

Yeriemieiev Oleksandr – candidate of political sciences, senior teacher of department of political science of National University of «Kyiv-Mohyla academy» (2 Hryhorij Skovoroda St., Kyiv, 04655, Ukraine).

E-mail: o.yeremeev@ukma.edu.ua, alexyerem2016@gmail.com

Мельник Мар'ян Іванович – випускник Бакалаврської програми «Політологія» Національного університету «Києво-Могилянська академія». (вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04655, Україна).

Melnyk Marian – graduate student of the Bachelor program «Political science» of National University of «Kyiv-Mohyla academy» (2 Hryhorij Skovoroda St., Kyiv, 04655, Ukraine).

E-mail: marian.melnyk@gmail.com

CIVIC FOUNDATION AS THE FACTOR OF LOCAL COMMUNITY SOCIAL DEVELOPMENT: THE US EXPERIENCE AS THE EXAMPLE FOR UKRAINE

The successful steady development of society as a single unit largely depends on the success of advancement of local communities, the development of social capital there. Civic foundations make up the prominent factor of the local community advancement in the USA. The research of this phenomenon is very important for Ukraine in the context of the decentralization policies, provided in the second half of the 2010s, and also the importance of providing of the Ukrainian society's firmness during the large-scale Russian aggression and prospects of further renewal of our country.

The purpose *of the article is to identify the role of a civic foundation as a factor in the development of the local community, the factors of its success, as well as the state of development of civic funds in Ukraine.* ***Research methods:*** *historical, problem-analytical, descriptive.* ***The scientific novelty*** *lays down in the research the civic fund phenomenon in the context of the formation of such organisations in Ukraine.*

Conclusions. *Civic foundation has a prominent potential for advancement and leadership in a local community in conditions of tendency of the transformation of imperious relations from vertical to the network. It is assisted by such its properties, as the ability to combine efforts of many public organizations and experts, accumulate money, its independence from the state and local power and their bureaucratic structures. In modern Ukraine civic foundations are on the initial stage of their development because of the protracted previous period of the political dependence of the country in conditions of the totalitarian regime. At the same time, in conditions of considerable potential of development of the civil society in our country, and also partnerships with the corresponding foreign structures the development of civic foundations has a substantial prospect in Ukraine and can assist their transformation into public leaders.*

Key words: *civic foundation, social capital, local civic institution, civil society, coalition, leadership, advocation, legitimacy.*

Дата подання: 24 лютого 2024 р.
Дата затвердження до друку: 5 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Єрємєєв, О., Мельник, М. Громадський фонд як чинник соціального розвитку місцевої громади: досвід США як приклад для України. *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 20–29. DOI: 10.58407/litopis.240303.

Цитування за стандартом APA

Yeriemieiev, O., Melnyk, M. (2024). Hromadskyi fond yak chynnyk sotsialnoho rozvytku mistsevoi hromady: dosvid SShA yak pryklad dlia Ukrainy [Civic foundation as the factor of local community social deve-lopment: the US experience as the example for Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *3*, P. 20–29. DOI: 10.58407/litopis.240303.

УДК 94(495+477).(271.2+355)«XVI–XVIII»

Сергій Шумило

●

ВАТОПЕДСЬКИЙ МОНАСТИР НА АФОНІ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗКИ З УКРАЇНСЬКИМ ЧЕРНЕЦТВОМ І КОЗАЦТВОМ у XVI–XVIII ст.

DOI: 10.58407/litopis.240304
© С. Шумило, 2024.CC BY4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7041-7766

***Мета** дослідження: на основі аналізу маловідомих архівних джерел та опублікованих матеріалів простежити існування зв'язків афонського Ватопедського Благовіщенського монастиря з ченцями та прочанами з українських земель у XVI–XVIII ст, виявити роль української козацької старшини у ктиторській підтримці Ватопедської обителі та святогірських ченців. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних **методів** дослідження. **Наукова новизна.** Використовуючи наявну джерельну базу, розглянуто маловідомі сторінки з історії українсько-афонських зв'язків у XVI–XVIII ст. Шляхом аналізу маловідомих джерел та опублікованих матеріалів по-новому розкрито історію українських контактів зі ставропігійним Ватопедським монастирем на Афоні в XVI–XVIII ст. Розглядаються свідчення про перебування прп. Іова Княгиницького у Ватопедському монастирі. Привертається увага до малознаного факту, що невістка Богдана Хмельницького Розанда в 1667 р. передавала в дар Ватопедському монастирю свої маєтки з селами на р. Дністер на вічний молитовний спомин про загиблого чоловіка Тимоша Хмельницького, а з дозволу гетьмана Івана Мазепи в землях Гетьманщини здійснював збір пожертв намісник Ватопедського монастиря архімандрит Парфеній. Наголошується, що особливо активно взаємини проявилися в XVIII ст., коли Запорозька Січ долучилась до «ктиторського патронування» над цим афонським монастирем. Зокрема, привертається увага до подорожі ватопедських ченців землями Слобожанщини й Гетьманщини протягом 1761–1764 рр., яка передувала листуванню ченців Ватопеда з кошовим отаманом Війська Запорозького П. Калнишевським і збиранню в українських землях пожертв на підтримку та розбудову святогірської богословської школи «Афоніада», що діяла при цій обителі. Наголошено, що аналіз пом'янників афонських монастирів XVII–XVIII ст. та інших джерел засвідчує, що ктиторами, донаторами та жертводавцями афонських обителей у цей час нерідко виступали українські гетьмани та представники козацької старшини, яка розглядала участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого елітарного статусу в українському суспільстві XVIII ст.*

***Ключові слова:** Ватопед, Ватопедський монастир, Свята Гора, Афон, Гетьманщина, Слобожанщина, Військо Запорозьке, Січ, Кіш, Іов Княгиницький, Афанасій Пателарій, Паїсій Величковський, Євгеній Булгарис, Серафим Анін, Ігнатій Гозадінос, Богдан Хмельницький, Тиміш Хмельницький, Іван Мазепа, Петро Калнишевський, козацтво, чернецтво.*

Історія зв'язків афонського ставропігійного Ватопедського Благовіщенського монастиря з ченцями та прочанами з українських земель мають досить давнє коріння. Ця обитель є однією з найдавніших на Афоні й уже від кін. X – поч. XI ст. посідає одне з провідних місць в ієрархії святогірських обителей[1]. У Типіконі Костянтина IX Мономаха 1045 р. Ватопед вказаний на другомі місці, що засвідчує його значущість[2]. Історія цього монастиря досліджена досить ретельно як грецькими, так й іноземними істориками. Тема зв'язків обителі зі східнослов'янськими землями була предметом уваги багатьох вчених. Серед українських авторів у пер. пол. XVIII ст. звернули увагу на цей монастир Іполит Вишен-

[1] Actes de Lavra. *Archives de l'Athos. Première partie: des origines à 1204* / Ed. par Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., coll. Papachryssanthou D. Paris, 1970. Vol. 6. Pt. 1. № 12.
[2] Actes du Prôtaton. *Archives de l'Athos* / Ed. par D. Papachryssanthou. Paris, 1975. Vol. 7. № 8.

ський та В. Григорович-Барський[3]. Пізніше його зв'язки зі східнослов'янськими землями описували П. Успенський[4], А. Муравйов[5], А. Капустін[6], Каптєрьов[7] та ін. Серед сучасних дослідників варто виокремити праці Б. Фонкіча[8], К. Павлікянова[9], В. Ченцової[10], В. Мискевки[11], Н. Мердзимекіса[12], С. Шумило[13] та ін. Приділяючи увагу зв'язкам Ватопеду з Росією, більшість науковців лише побіжно та фрагментарно торкались контаків цієї обителі з українськими землями, або й взагалі лишали поза увагою. Тема зв'язків Ватопедського монастиря з українським козацтвом лише нещодавно стала предметом окремої дослідницької уваги[14].

Корпус джерел із докресленої тематики досить значний і охоплює чималу кількість різних документів та інших письмових свідчень. Так, документи від 1592 р.[15] та помітки від 1596 р. у рукописному слов'янському Євангелії з бібліотеки Ватопедського монастиря дозволяють встановити, що згаданий у них ватопедський чернець Ієзекіїль є українським церковно-культурним діячем кін. XVI – поч. XVII ст. Ієзекіїлем (Іовом) Княгиницьким. Заповіт Роксани (Роксандри) Хмельницької від 15 січня 1667 р. засвідчує, що невістка гетьмана Богдана Хмельницького підтримувала тісні контакти з Ватопедським монастирем і навіть передавала щедрі пожертви для нього на вічний молитовний спомин про за-гиблого чоловіка Тимоша Хмельницького[16]. Важливим документом є копія листа від 31 травня 1707 р., яким чернігівський архієпископ Іоан (Максимович) видав грамоту намісніку Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей», виписану з дозволу «пана гетьмана і кавалера» І. Мазепи, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (РДБ)[17]. Протягом 1750–1751 рр. у Київській губернській канцелярії розглядалися справи про проїзд для збору милостині по території Гетьманщини архімандритів і намісників Ватопедського та інших

[3] Пелгримация или путешественник честного иеромонаха Ипполита Вишенского, постриженца святых страстотерпец Бориса и Глеба катедри архиепископии Чернеговской во святой град Иерусалим. Москва, 1876. С. 128–131; Григорович-Барский В. Второе посещение Святой Афонской Горы Василия Григоровича-Барского им самим описанное. Санкт-Петербург, 1887. С. 189–220.

[4] Порфирий (Успенский), еп. История Афона. Санкт-Петербург, 1892. Ч. 3/2. С. 358–359.

[5] Муравьев А. Сношения России с Востоком по делам церковным. Санкт-Петербург, 1858. Ч. 1. С. 137–138, 143–148, 188, 266; 1860. Ч. 2. С. 9–12, 27–28, 62; Його ж. Письма с Востока (1849–1850 гг.). Санкт-Петербург, 1851. Ч. 1. С. 194–203.

[6] Антонин (Капустин), архим. Заметки поклонника Святой Горы. Москва: Индрик, 2013. С. 79–100.

[7] Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI–XVII столетиях. Сергиев Посад, 1914. С. 63–71, 99–100, 134–135, 164.

[8] Фонкич Б. Греческо-русские связи сер. XVI – нач. XVIII вв.: Греческие документы московских хранилищ: Каталог выставки. Москва, 1991. С. 30–33, 42–43, 46; Його ж. Чудотворные иконы и священные реликвии христианского Востока в Москве в сер. XVII в. *Очерки феодальной России*. Москва, 2001. Вып. 5. С. 89–97; Россия и греческий мир в XVI в.: В 2 т. / Подгот.: С. Каштанов, Л. Столярова, Б. Фонкич. Москва: Наука, 2004. Т. 1. С. 23–25, 153–159, 188, 336–338.

[9] Pavlikianov C. A short catalogue of the Slavic manuscripts in Vatopedi. *Byzantina. Symmeikta*. Athens, 1996. Vol. 10. P. 295–325; Павликянов К. Славянското присъствие в светогорските обители Алипиев манастир и Ватопед през късното средновековие (Славянское присутствие в афонских монастырях Алипиу (или Алопоу) и Ватопеди в период позднего средневековья). *Светогорска Обител Зограф.* София, 1999. III. С. 179–185; Pavlikianov C. The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707. Sofia, 2008. 309 p.; Pavlikianov C. Vatopedi and Agathoupolis. The evidence provided by an unknown document kept in Vatopedi archives. Περὶ Θρᾴκης 6, Ξάνθη (Xanthe), 2007–2009. P. 33–43.

[10] Ченцова В. Писец Николай Армириот и Крест царя Константина: К истории связей Ватопедского монастыря с Россией в XVII в. *Palaeoslavica*. Cambridge (Mass.), 2011. T. 19 (2). P. 60–109.

[11] Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу) и ее завещание от 15 января 1667 г. *Factorul feminin în istorie*. Chişinău, 2012. P. 197–214.

[12] Mertzimekis N. Epitrachelion aux inscriptions dédicatoires et liturgiques du tsar Fiodor Ier Ivanovitch (1584–1598), conservé au monastère de Vatopedi au Mont Athos. *Annuaire de L'Université de Sofia «St. Kliment Ohridski»*. Sofia, 2017. T. 99 (18). P. 59–69.

[13] Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ до П. Калнишевського та І. Глоби (1767–1768 рр.). *Український історичний журнал.* 2022. № 1 (562). С. 180–189; Його ж. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. з архіву Ватопедського монастиря як джерело до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. *Український історичний журнал.* 2023. № 3 (570). С. 164–175; Його ж. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ієзекиїля) Княгиницького в посольстві афонського Ватопедського монастиря 1592 р. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. № 6. С. 110–117.

[14] Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ… С. 180–189; Його ж. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. ... С. 164–175; Його ж. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ієзекиїля) Княгиницького в посольстві… С. 110–117.

[15] *Російський державний архів давніх актів* (далі – РДАДА). Ф. 52. Оп. 1. Спр. 4. «Приезд в Смоленск Афонского Ватопедского монастыря екклисиарха и старца Герасима», 1592 р. Арк. 1. Цит. за: Шумило С. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ієзекиїля) Княгиницького в посольстві… С. 110–117.

[16] *Архів Ватопедського монастиря на Афоні* (далі – АВМА). Зібрання молдавських рукописних актів. Рукопис № 8. Заповіт Роксандри домни Хмельницької, 15 січня 1667 р. Арк. 1–1 зв.; Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу)… P. 197–214.

[17] *Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки* (далі – НДВР РДБ). Ф. 862. «Опись архива архимандрита Иннокентия (Просвирнина)». Спр. 5-1 «Материалы, хранящиеся в монастирях Святой Горы Афон и привезенные им из научной экспедиции 1983 г.».

афонських монастирів із супроводжуючими особами. Цінним документом є «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр., виявлена нами серед афонських рукописів архівосховища Ватопедського монастиря на Афоні[18]. У цьому джерелі ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей українськими землями Слобожанщини та Гетьманщини за 1761–1764 рр. Крім того, цінними є маловідомі листи від «архімандрита Костянтина з братією» від Ватопедського монастиря на Афоні за 1767–1768 рр. на ім'я останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та генерального писаря Війська Запорозького Івана Глоби, з яких дізнаємося про прийняття Ватопедського монастиря Січовим Кошем під «ктиторську патронатську протекцію»[19]. У 1776 та 1780 рр. у Київській губернській канцелярії також розглядалися справи про видачу кормових і прогонних грошей архімандритам Ватопедського монастиря з супроводжуючими для збору милостині.

Історичні зв'язки Ватопедського монастиря з українськими землями

Зв'язки Афонського Ватопедського монастиря з ченцями та прочанами з українських земель мають досить давнє коріння. Імовірно, вони почали розвиватись іще від часів появи перших давньоруських паломників, воїнів і ченців на Святій Горі в X–XI ст.[20] У «Повісті временних літ» повідомляється, що прп. Антоній Печерський обійшов на Афоні усі тамтешні монастирі[21]. Тож неодмінно він мав бувати й у Ватопеді, який тоді вже посідав одну з провідних позицій серед афонських монастирів. Із хрисовула імператора Никифора III Вотаніата від 2 січня 1080 р. відомо, що у складі гарнізонів візантійської армії в цей час розквартировувались наймані воїни, серед яких були роси, варяги, болгари та інші, від обов'язку розміщення (мітату) яких імператор своїм привілеєм звільнив Ватопедський монастир на Афоні[22]. Розлогіші свідчення про контакти «росів» із Ватопедом у цей час відсутні. Більш активно вони починають розвиватись вже у післямонгольський період. Зокрема, відомо, що в XIV – пер. пол. XV ст. при Ватопедському монастирі подвизалися русинські ченці-книжники, які займалися тут переписуванням книг[23]. У цей час на Афоні зустрічаються ченці з різних земель колишньої Русі, як із тверських, смоленських та московських, так і з українсько-білоруських, що входили до складу Великого князівства Литовського. В подальшому, від кін. XV – поч. XVI ст., зв'язки з Афоном стають ще більш інтенсивними. Цьому сприяє посилення політичного та економічного становища Московського князівства, завдяки чому через українсько-білоруські землі починають подорожувати задля збирання пожертв як грецьке духовенство, так і афонські ченці, зокрема й ватопедські[24]. Найбільш відомою з таких є делегація від Константинопольського патріарха, до складу якої входили ватопедські ченці Неофіт, Лаврентій та прп. Максим Грек (1470–1556), які подорожували до Московії через українсько-білоруські землі 1518 р.[25] Крім того, активізації відвідин українських земель ченцями Ватопедського монастиря сприяло,

[18] *АВМА*. Книга збору милостині («вкладна книга») Ватопедського монастиря, 1761–1764 рр. 28 арк.; Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. ... С. 164–175.

[19] Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ… С. 180–189.

[20] Шумило С. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський. *Український історичний журнал*. 2018. № 5. С. 16; Shumylo S. The first Russian monks on mount Athos. Mount Athos and Russia: 1016–2016 / N. Fennel, G. Speake (eds.). Oxford, 2018. P. 23–44; Його ж. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років. *Афонська спадщина*. Київ–Чернігів: Вид. Міжнар. інститута афонської спадщини, 2017. Вип. 5–6. С. 62.

[21] Повесть временных лет / Подг., пер. и ком. Д.С. Лихачева. Санкт-Петербург, 2007. С. 68.

[22] Actes de Vatopédi. *Archives de l'Athos. I. Des origins à 1329* / Ed. par Bompaire J., Lefort J., Kravari V., Giros Chr. Paris, 2001. Vol. 21. P. 109–114.

[23] Максимович К., Турилов А. Афон и Россия. Русские иноки на Афоне в XI–XVII вв. *Православная энциклопедия*. Москва: НИЦ «Православная энциклопедия», 2002. Т. 4. С. 148; Лосева О., Крюков А. Ватопед. *Православная энциклопедия*. Москва: 2004. Т. 7. С. 308; Носов А. Иноки русских общежительных монастырей и контакты с Афоном в конце XIV – сер. XV вв.: общие тенденции. Доповідь на Міжнар. наук. конф. «Афонська спадщина та традиції ісихазму в історії та культурі України» (20 липня). Одеса, 2019. [Рукопис, готується до друку].

[24] Бантыш-Каменский Н. Реестры греческим делам московского архива коллегии иностранных дел. Москва, 2001. С. 89, 124, 209; Муравьев А. Сношения России с Востоком по делам церковным. Ч. 1. С. 137–138, 143–148, 188, 266; 1860. Ч. 2. С. 9–12, 27–28, 62; Його ж. Письма с Востока (1849–1850 гг.). С. 194–203; Порфирий (Успенский), еп. История Афона. С. 358–359; Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку… С. 63–71, 99–100, 134–135, 164; Фонкич Б. Греческо-русские связи сер. XVI – нач. XVIII вв. … С. 30–33, 42–43, 46; Його ж. Чудотворные иконы и священные реликвии… С. 89–97; Россия и греческий мир в XVI в. С. 23–25, 153–159, 188, 336–338; Ченцова В. Писец Николай Армириот и Крест царя Константина… Р. 60–109.

[25] Муравьев А. Сношения России с Востоком по делам церковным. С. 24–26; Плигузов А. Полемика в Русской Церкви первой трети XVI ст. Москва: Индрик, 2002. С. 239–240; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. Москва: Терра, 1993. Т. 1 С. 460–478; Синицина Н. Сказания о преподобном Максиме Греке (XVI–XVII вв.). Москва: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного ун-та; Изд-во «Наука» РАН, 2006. 109 с.

серед іншого, відкриття монастирських подвір'їв Ватопеду на території сусідніх молдавських та валаських земель[26].

Потреба щорічної сплати османам непомірних податків змушувала афонських ченців вирушати в далекі й небезпечні подорожі задля збирання на свої монастирі милостині в православних землях молдо-влахійських, українських, білоруських і московських. Особливо активізувалися такі поїздки після відновлення спілкування між Москвою та Константинополем у XVI ст.

Оскільки в XVI–XVII ст. всі поїздки афонських ченців за збиранням пожертв до Москви пролягали через українські землі Речі Посполитої, то в цей час налагоджуються особливо активні зв'язки афонських ченців, зокрема й ватопедських, з українськими церковними та світськими елітами. Під час таких переїздів через українські землі представники афонських монастирів контактували з місцевими ктиторами, головним серед яких був князь Костянтин-Василь Острозький. Сприяючи відправці українських іноків та книжників на Святу Гору, він замовляв звідти книги для заснованої ним Острозької слов'яно-грецької школи та друкарні. Зокрема, наприк. 1570-х – поч. 1580-х рр. він відправляє на Афон разом з іншими афонськими ченцями, які подорожували через волинські землі, одного зі своїх слуг – Івана Княгиницького (у чернецтві Ієзекиїль, у схимі Іов)[27]. Цей український церковно-культурний діяч двічі відвідував Афон: перший раз за дорученням князя Острозького, а вдруге – з метою залишитись і стати тут ченцем. Імовірно, разом із Княгиницьким міг подорожувати й Іван Вишенський, який там тісно взаємодіяв із ним[28]. Відвідували Афон й такі представники Острозької школи, як Киприян Острожанин, Ісаак Борискович та ін.[29]

Із життя Іова Княгиницького відомо, що він прожив на Афоні при Ватопедському монастирі «у послушництві та спільному житії 12 років невідлучно»[30]. Тут його постригли в ченці з ім'ям Ієзекиїль. Пройшовши кількарічний послух у пекарні, його благословили жити в усамітненні в окремій келії у сторожовій вежі (піргу) Ватопедського монастиря, де він займався рукоділлям – «оправлянням книг»[31]. Завдяки цій діяльності він мав можливість добре вивчити грецьку мову, монастирський та богослужбовий устави, праці святих отців тощо. Набувши авторитету серед монахів, за дорученням керівництва Ватопедського монастиря його як перекладача в складі поважних афонських посольств кілька разів відправляли в українські та московські землі задля збирання пожертв на обитель. Важлива деталь, про яку повідомляє Ігнатій з Любарова: у м. Тисмениця на Прикарпатті у той час діяв метох (подвір'я) Ватопедського монастиря, де з благословення ватопедського священноначалля залишився Ієзекиїль (Іов) Княгиницький[32].

Донедавна свідчення Ігнатія з Любарова вважались єдиним джерером, які містили інформацію про афонський період життя Ієзекиїля (Іова) Княгиницького та його закордонні подорожі в складі посольств Ватопедського монастиря. Проте нещодавно підтвердження цього факту знайдено нами в документі від 1592 р., який зберігається в справі про приїзд із території Речі Посполитої до Смоленська делегації Ватопедського монастиря[33]. Цей документ нами було введено в науковий обіг[34]. Він є цінним джерелом, яке підтверджує оповідання Ігнатія з Любарова. Згаданий тут ватопедський чернець Ієзекиїль – і є той самий Ієзекиїль Княгиницький, який згодом прийняв постриг до схими з ім'ям Іов і доклався до відродження та реформування православного чернецтва в західно-українських зем-

[26] Μαρινέσκου Θ. «Τα μετόχια του Βατοπεδίου στη Ρουμανία», στο Ιερά Μεγίστη Μ. Βατοπεδίου. Αθήνα, 1997. Τ. 1. Σ. 89–95; Păltănea P. Vechi locaşuri de cult şi viatş bisericească în sudul Moldovei pînă în anul 1864. *Monumente istorice şi izvoare creştine*. Galati, 1987. P. 212–213.

[27] Ігнатій з Любартова. Житіе и жизнь преподобного отца нашего Іова, и о сконьчаніи его, и о составленіи святая обители Скитския, вкратце списано. *Зоря Галицькая яко Альбум на годь 1860*. Львів: Тип. інст. Ставропігійського, 1860. С. 229–230; Шумило С. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Київ: Вид. відділ УПЦ, 2016. С. 39–42, 53–54; Його ж. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ієзекиїля) Княгиницького в посольстві… С. 110–117.

[28] Шумило С. Старец Иоанн Вишенский… С. 39–42, 53–54; Його ж. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ієзекиїля) Княгиницького в посольстві… С. 110–117.

[29] Шумило С. Старец Иоанн Вишенский... С. 59–61, 65–66, 70–73; Його ж. Участие в антиунийном сопротивлении в Украине игумена Афонского Пантелеимонова монастыря архимандрита Матфея и его связи с Иоанном Вишенским и Киприаном Острожанином. *Rocznik Teologiczny*. Варшава, 2019. LXI – z. 4. S. 631–649.

[30] Ігнатій з Любартова. Житіе и жизнь преподобного отца нашего Іова… С. 230.

[31] Там само.

[32] Там само. С. 231.

[33] *РДАДА*. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 4. «Приезд в Смоленск Афонского Ватопедского монастыря екклисиарха и старца Герасима», 1592 р. 2 арк. Цит. за: Шумило С. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ієзекиїля) Княгиницького в посольстві... С. 110–117.

[34] Там само.

лях. Документ дозволяє більш точно датувати час перебування І. Княгиницького у Ватопедському монастирі[35].

Ще одним джерелом, що підтверджує перебування Ієзекиїля Княгиницького на келії Ватопедського монастиря, є рукописне слов'янське Євангеліє-тетр кінця XIV ст., яке зберігається в бібліотеці Ватопеду і де на першій сторінці містяться помітки грецькою мовою про те, що 11 січня 1596 р. книгу дали в тимчасове користування ченцям Ієзекиїлю та Саві при одній із келій Ватопедського монастиря. Цей запис розшифрував болгарський дослідник К. Павлікянов, проте він не зміг встановити, ким саме були згадані тут ченці[36]. На нашу думку, ідеться про Ієзекиїля Княгиницького[37]. Те, що згадане Євангеліє написане слов'янською мовою, засвідчує, що ченці Ієзекиїль та Сава, які користувалися ним, теж були слов'янського походження.

В українські землі Ієзекиїль (Іов) Княгиницький остаточно повернувся не пізніше 1601–1603 рр., після чого разом з іншим афонітом Іоанном Вишенським засновує в Карпатських горах за афонським уставом Манявський скит, який подекуди називали «новим руським Ватопедом»[38]. Оскільки І. Вишенський на Афоні мав тісні зв'язки з Ієзекиїлем (Іовом) Княгиницьким, думається, на перших порах він так само деякий час міг разом із ним перебувати на Афоні при Ватопедському монастирі, хоча й не залишився там на тривалий термін. Тим не менше, можемо припускати, що наприк. XVI ст. при Ватопедськоу монастирі перебувала група (не менше двох–трьох) українських ченців-книжників.

Пізніше, у часи козацької революції на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, ченці афонського Ватопедського монастиря також підтримували стосунки з українським козацтвом. З-поміж іншого, видатним афонітом, чия доля тісно пов'язана з Україною, був Афанасій (Пателарій; 1597–1654), колишній патріарх Констянтинопольський, який на спокої певний час жив на Афоні при Ватопедському монастирі й відновив там ватопедську келію «Серай» (згодом відому як скит Андрія Первозваного), а закінчив життя у «козацькому» Мгарському монастирі в Лубнах[39]. Він двічі зустрічався з Богданом Хмельницьким, надавши йому та всьому козацькому війську благословення та легітимацію на «священну війну» під гаслами оборони православної віри. Він також виступав посередником у перемовинах Хмельницького з молдавським господарем Василем Лупу та московським царем Олексієм Михайловичем, закликавши останнього вступити в союз із гетьманом і разом із Молдовою та Військом Запорозьким розпочати війну з османами, щоб спільними зусиллями звільнити православні народи на Балканах і в Малій Азії[40]. Його нетлінні мощі, які після смерті зберігались у Мгарському монастирі, особливо вшановували козаки[41].

Невістка Б. Хмельницького Розанда Лупу, що вийшла заміж за Тимоша Хмельницького, також підтримувала тісні контакти з Ватопедським монастирем і навіть передавала щедрі пожертви для нього на вічний молитовний спомин про загиблого чоловіка[42]. В архіві Ватопеду зберігається цінне свідчення про це – заповіт слов'янською мовою від 15 січня 1667 р. за підписом Роксани (Роксандри) домни Хмельницької, яка передавала в дар

---

[35] *РДАДА*. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 4. «Приезд в Смоленск Афонского Ватопедского монастыря екклисиарха и старца Герасима», 1592 р. 2 арк.

[36] Pavlikianov C. A short catalogue of the Slavic manuscripts in Vatopedi… P. 298; Παυλικιανωφ К. Σλάβοι μοναχοί στό Άγιον Ορος άπό τον Γ ώς τον ΙΖ' αιώνα. Θεσσαλονίκη, 2002. Р. 9–10, 281.

[37] Шумило С. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ієзекиїля) Княгиницького в посольстві... С. 110–117.

[38] Целевич Ю. Історія Скиту Манявського враз з сборником грамот, листів і деяких судових документов дотичних того монастиря. Львів, 1887. С. 14; Шумило С. Старец Иоанн Вишенский... С. 79.

[39] Каптерев Н. Приезд бывшего Константинопольского Патриарха Афанасия Пателара в Москву в 1653 г. *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения*. 1889. № 10. С. 358–385; Hofmann G. Griechische Patriarchen und römische Päpste 2,2: Patriarch Athanasios Patellaros: seine Stellung zur römischen Kirche. Rome, 1930. Т. 19. P. 210280; Ammann A. Athanase III Patellaros, Patriarche de Constantinople, ex-catholique et saint russe. *Revue des Etudes Slaves*. 1951. Vol. 28. P. 7–16; Афанасий Пателар в Москве и на Украине. *Греческие документы и рукописи, иконы и памятники прикладного искусства московских собраний: Выставка: [Каталог] = Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories* / Посольство Греции в Москве, Мин. Культуры РФ, ЦМиАР; Международная конференция «Крит, Восточное Средиземноморье в России в XVII в.»; сост. и отв. ред. Б.Л. Фонкич, авт. каталога И.И. Вишневская и др. Москва: Индрик, 1995. С. 24–29; Ченцова В. Источники фонда «Сношения России с Грецией» РГАДА по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. *Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в.* / Редкол.: Л.Е. Семенова, Б.Н. Флоря (отв. ред.), И. Шварц. Москва: Инслав. РАН, 2000. С. 162–164.

[40] Фонкич Б. Греческо-русские связи сер. XVI – нач. XVIII вв. … С. 30–33, 42–43, 46; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / АН СССР, Институт истории; АН УССР, Институт истории; Редкол.: П.П. Гудзенко и др. Москва: Изд. АН СССР, 1953. Т. 3. № 238. С. 551–552.

[41] Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук за спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» за напрямом – історичні науки [на правах рукопису]. Київ: Нац. академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2021. С. 81–82.

[42] Там само. С. 109–110.

монастирю три маєтки з селами на р. Дністер[43]. Підтримували стосунки з Ватопедським монастирем і представники інших видатних козацьких родів.

Особливо активні контакти Ватопедського монастиря з представниками української козацької старшини спостерігаються в XVIII ст.

Старшина розглядала свою участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого елітарного статусу й почала бути ктиторами, донаторами та жертводавцями низки афонських обителей, передаючи до них вклади та пожертви на «вічний спомин»[44]. Зокрема, з дозволу «пана гетьмана і кавалера» І. Мазепи 31 травня 1707 р. чернігівським архієпископом Іоанном (Максимовичем) була видана грамота намісніку Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей» у землях Гетьманщини[45]. Також з архівних джерел відомо, що протягом 1750–1751 рр. у Київській губернській канцелярії розглядалися справи про проїзд для збору милостині по території Гетьманщини архімандритів і намісників Ватопедського та інших афонських монастирів із супроводжуючими особами. Із собою вони мали засвідчувальні грамоти Константинопольського патріарха та паспорти на проїзд від кошового отамана Війська Запорозького Якима Ігнатовича[46]. У 1776 та 1780 рр. також розглядалися справи про видачу кормових і прогонних грошей архімандритам Ватопедського монастиря та супровід для збору милостині[47].

Місія ватопедців до українських земель в 1761–1764 рр.

Цінним джерелом до історії взаємин Ватопедського монастиря з українським козацтвом є «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр., в якій ватопедські ченці старанно записували всі отримані пожертви під час своїх трирічних подорожей землями Слобожанщини та Гетьманщини. Цей унікальний документ, виявлений нами серед не досліджених досі рукописів в архіві Ватопедського монастиря[48], уведено в науковий обіг[49]. У ньому наглядно засвідчується, як афонські ченці здійснювали свої багаторічні мандри українськими землями з метою збирання милостині на утримання та поновлення своїх обителей.

Судячи з рукопису, прибувши з меж Османської імперії, свою подорож до українських земель делегація Ватопедського монастиря розпочала 30 вересня 1761 р. у м. Черкаськ, де у цей день від єпископа Кирила (Ляшевецького) отримала письмовий дозвіл на збирання милостині[50]. Наявні у «Книзі збору милостині» записи про здійснені пожертви засвідчують, що ватопедські ченці з прикордонних меж Війська Донського вирушили через місцеві поселення до станиці Луганська, а звідти до Острогозького слобідського полку, де всюди по козацьких слободах служили молебні та збирали пожертви на монастир. Після того вирушили до Білгорода, де пробули тривалий час, зібравши чимало пожертв від місцевих слобідських козаків і міщан. За тим вони вирушають до Преображенського монастиря на Харківщині, потім відвідують Охтирку, козацькі слободи та містечка Полтавського і Сумського полків, а також Білгородщини, після чого вирушають до Чернігова. Тут отримують пожертви від духовенства Чернігівської єпархії, зокрема – від Чернігівського Єлецького монастиря, місцевого полковника, а також козаків та міщан. Зібравши чимало пожертв у Чернігові, далі відвідали Ніжинський полк, а потім вирушили до Новгорода Сіверського, де зупинились у Спасо-Преображенському монастирі. Тут отримали пожертви від війта Опанаса Томиловського та інших місцевих мешканців, після чого вирушили на Стародубщину, де відвідали Микільський Каташинський (Семигірський) і Кам'янський Успенський монастирі, Бакланську сотню, Остроглядово та інші українські козацькі поселення. На третій рік мандрів вони прибули до Києва, де 7 січня 1764 р. отримали від митрополита Київського Арсенія (Могилянського) письмовий дозвіл на збирання пожертв у межах Київської митрополії. В цілому ватопедська делегація пробула на Слобожанщині та Геть-

[43] *АВМА*. Рукопис № 8. … Арк. 1–1 зв.; Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу)... Р. 197–214.
[44] Шумило С. Українська козацька старшина в якості ктиторів та донаторів духовних осередків на Афоні наприкінці XVII – XVIII ст. *Україна у глобальному світі*. Рига: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. С. 244–256; Його ж. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'яннику XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6 (150). С. 41–63; Його ж. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6 (132). С. 73–84.
[45] *НДВР РДБ*. Ф. 862, «Опись архива архимандрита Иннокентия (Просвирнина)». Спр. 5-1. «Материалы, хранящиеся в монастирях Святой Горы Афон и привезенные им из научной экспедиции 1983 г.».
[46] *ЦДІАК України*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 17, 19.
[47] *ЦДІАК України*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 8115, 9676.
[48] *АВМА*. Книга збору милостині («вкладна книга») Ватопедського монастиря… Арк. 9 зв.–26.
[49] Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. … С. 164–175.
[50] Там само. С. 168.

манщині понад три роки, всюди відвідуючи козацькі поселення, слободи та міста, служачи тут молебні та збираючи пожертви на свій монастир[51].

Як бачимо, протягом XVIII ст. контакти ватопедських ченців із представниками української старшини, козацтва та українського населення мали досить інтенсивний характер.

У попередніх дослідженнях ми вже писали про введені нами в науковий обіг три маловідомі листи за 1767–1768 рр. від «архімандрита Костянтина з братією» із Ватопедського монастиря на Афоні на ім'я останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та генерального писаря Війська Запорозького Івана Глоби[52].

Судячи з усього, листування Ватопедського монастиря з Запорозьким Кошем від 1767–1768 рр. було наслідком попередньої місії ватопедських ченців в українських землях. На жаль, у «Книзі збору милостині» записи завершуються 1764 р., після того, як у Києві афонськими ченцями було отримано дозвіл митрополита Арсенія (Могилянського) на збирання милостині в межах Київської митрополії. Виходячи з того, що «Книга збору милостині» на цей час була майже повністю заповнена, далі для подальших мандрів і записів, імовірно, ватопедськими ченцями було заведено нову книгу, сліди якої поки що відшукати не вдалося. Про цю «книгу» знаходимо свідчення в листуванні Ватопедського монастиря з Кошем від 1767–1768 рр.[53] Із нього дізнаємося й про продовження мандрів ватопедської делегації землями Гетьманщини та Війська Запорозького Низового в подальші роки[54].

Це важливі джерела, які засвідчують не лише тісні контакти Ватопедського монастиря та Запорозької Січі, але й факт ктиторського патронування з боку запорожців над цією древньою афонською обителлю.

Щодо продовження мандрів ватопедської делегації землями Гетьманщини та Війська Запорозького Низового в подальші роки, знаходимо свідчення якраз у листуванні з Кошем від 1767–1768 рр. Зокрема, там повідомляється, що за кілька років до того на Січі перебував ватопедський ієродиякон Єлисей, який зібрав серед запорожців на Ватопедський монастир дуже щедрі пожертви[55]. Імовірно, ієродиякон Єлисей перебував в українських землях саме в рамках монастирської місії після 1764 р.

Наслідки контактів Ватопеду з українським козацтвом

Про те, як відбувався збір пожертвувань і милостині афонськими ченцями на Запорозькій Січі, збереглося чимало оповідей та свідчень[56]. Серед усталених традицій запорозького козацтва було надання щедрих пожертв на православні монастирі та церкви, які козаки регулярно робили під час паломництв або відвідування Січі православними мандрівними ченцями та священниками[57]. На відміну від вищої еліти Російської імперії «катеринінської» доби, запорозьке козацтво продовжувало зберігати в своєму середовищі консервативно-патріархальний лад і традиційні релігійні ідеали[58].

Як приклад таких щедрих офірників на православні храми дослідники згадують кошового отамана П. Калнишевського, на кошти якого протягом 1763–1767 рр. було зведено принаймні п'ять нових храмів, а також закінчено будівництво кам'яної церкви та дзвіниці в «козацькому» Києво-Межигірському монастирі. Багато жертвував кошовий отаман на січову Покровську церкву, Самарський, Межигірський та інші монастирі, посилав дорогоцінне начиння та пожертви на Афон і до Гробу Господнього в Єрусалим[59]. Зокрема, на Афоні П. Калнишевський в якості ктитора надавав підтримку українським скитам «Чорний Вир» і Пророка Іллі та їхнім настоятелям ієросхимонаху Григорію Голу-

[51] Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. … С. 169.
[52] Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ… С. 180–189.
[53] Там само. С. 182, 185.
[54] Там само. С. 180–189.
[55] Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ… С. 183, 185; Його ж. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. … С. 169.
[56] Эварницкий Д. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. Екатеринослав, 1915. С. 8, 64–65; Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII ст. Екатеринослав, 1880. С. 85, 90, 92.
[57] Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. 3-е изд. Одесса, 1885. Т. 1. С. 81–82; Яворницький Д. Історія Запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. 1. С. 194, 196.
[58] Шумило С. Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва. *Православ'я в Україні*. Київ: КПБА, 2013. Ч. 2. С. 377; Його ж. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе. *Афон и славянский мир*. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. Сб. 3. С. 223–224.
[59] Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). Запоріжжя, 1998. С. 121; Шумило С. Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва… С. 376–377; Його ж. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому. Киев–Серпухов: Междунар. институт афонского наследия в Украине; Наследие Православного Востока, 2015. С. 36–37.

бу[60] та прп. Паїсію Величковському[61]. І, як бачимо, був ще й ктитором Ватопедського монастиря на Афоні.

У листі до П. Калнишевського ватопедський архімандрит Констянтин повідомляє важливу деталь про те, що отримані на Січі в якості офірування коштовні церковні начиння «въ цєрковной цєрємоніи мы оупотрєбляємъ», тоді як із отриманих коштів у сумі 2500 руб. частина була спрямована на погашення боргів перед кредиторами, а більшість із цих грошей – «на монастирскоє строєніє употрєбыли»[62].

Ця згадка про будівництво та ремонт монастирських будівель на зібрані в українських землях (зокрема на Січі) кошти є дуже важливою. Незадовго перед тим, у 1749 р., при Ватопеді було засновано академію «Афоніада», яка за задумом тамтешніх ченців мала стати в Османській імперії «оплотом еллінських знань, виховання та просвіти в галузі як філософських, так і богословських наук»[63]. Спочатку приміщення афонської академії вміщали лишень до 20 учнів. Відколи в 1753 р. її дидаскалом став відомий просвітитель і богослов Євгеній (Булгаріс), кількість учнів у ній зросла до 70, згодом стала перевищувати 100. У 1754 р. було отримано Патріарший указ про збирання милостині по різних країнах на утримання академії. Відтак ватопедські ченці протягом наступних десятиліть стали регулярно вирушати в мандри задля збирання пожертв на академію. Завдяки цьому, поступово збудовано новий великий комплекс, який складався з гуртожитку та класів на 170 учнів, бібліотеки, трапезної, лікарні та інших будівель. Тоді ж при Ватопедській обителі побудовано монастирську друкарню, а також нову лікарню, ще згодом – нову велику трапезну та інші будівлі.

Ініціатором збирання пожертв на «Афоніаду» в межах Російської імперії на українських землях: у Гетьманщині, на Запорозькій Січі та Слобожанщині, – імовірно, був дидаскал цієї афонської школи Євгеній (Булгаріс). Немає сумніву, що збирання ватопедськими ченцями в українських землях пожертв протягом 1750–1751[64], 1761–1764[65], 1767–1768[66], 1776–1780[67] та інших років мали на меті підтримку не тільки Ватопедського монастиря, але й його академії, яка на той час стала досить престижним грецьким богословським навчальним закладом на території Османської імперії.

Отже, згадане ватопедським архімандритом Констянтином використання зібраних на Запорозькій Січі 2500 руб. «на монастирскоє строєніє»[68], імовірно, було спрямоване, серед іншого, і на розбудову та підтримку цієї знаменитої афонської школи. П. Калнишевський, І. Глоба та інші представники Січової старшини виступали і як ктитори цього авторитетного афонського навчального закладу, що діяв при Ватопедському монастирі з 1749 по 1799 рр.[69]

Уже зазначалося, що П. Калнишевський та Запорозький Кіш у цей же період активно підтримували на Афоні вихідців з українських земель ієросхимонаха Григорія Голуба та прп. Паїсія Величковського з їхніми численними послідовниками. Імовірно, щедра підтримка Ватопеду була обумовлена також присутністю серед його братства колишніх козаків. Як нами було встановлено, із Ватопедським монастирем був тісно пов'язаний ще зовсім молодий тоді український афонський подвижник і книжник прп. Паїсій Величков-

---

[60] Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків… С. 110–111, 125, 130, 133, 264; Його ж. Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом. *Український історичний журнал*. 2020. № 3 (552). С. 120, 128; Його ж. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2 (152). С. 67, 76; Його ж. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика… С. 222, 225–226.

[61] Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків… С. 146–147, 152, 271–272; Його ж. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2 (133–134). С. 79–93; Його ж. Малоизвестные факты биографии прп. Паисия Величковского во время пребывания его на Афоне (по архивным источникам). *Афонська спадщина*. Київ–Чернігів: Вид. Міжнар. інститута афонської спадщини, 2016. Вип. 3–4. С. 175–185; Його ж. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика… С. 225–226; Його ж. Прп. Паисий Величковский и последний Кошевой атаман Запорожской Сечи П. Калнышевский: малоизвестные письма. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2015. № 7. S. 27–57.

[62] Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря… С. 185.

[63] Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), ἀρχιεπ. Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν. *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*. 1927. Τ. 2. Σ. 200–206; Афониада. *Православная энциклопедия*. Т. 4. Москва, 2002. С. 128; Ἀρκάδιος Ἱεροδιάκονος Βατοπαιδινός. Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου / ἐπιμέλεια: Ἰωακεὶμ Ἀθ. Παπάγγελος. Ἔκδοσις. Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου Ἅγιον Ὄρος, 2017. Σ. 193–194;.

[64] *ЦДІАК України*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 17, 19.

[65] *АВМА*. Вкладна книга Ватопедського монастиря… Арк. 9 зв.–26.

[66] *ЦДІАК України*. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 62–64.

[67] Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 8115, 9676.

[68] Там само. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 63.

[69] Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ… С. 183; Його ж. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. … С. 170.

ський[70]. Зокрема, своїм духівником на Афоні з 1750-х рр. він мав старця Даниїла з Ватопедського скиту св. Димитрія: Паїсій регулярно ходив до нього на сповідь і за духовними настановами[71]. Старець Даниїл був духівником і в іншого видатного українського подвижника – прп. Василія Поляномерульського. Сам скит у сер. XVIII ст. був одним із осередків ісихатського руху отців-колівадів[72]. Розташований він за півгодини пішого ходу від Ватопедського монастиря. Служіння в ньому старця Даниїла підтверджує досліджена нами у вівтарній частині параклісу Всіх святих ктиторська мармурова плита від 1760 р., на якій з-поміж інших висічене й ім'я ієромонаха Даниїла[73]. На початок 1760-х рр. прп. Паїсій Величковський уже мав послідовників і учнів по багатьох афонських монастирях. Тож не виключено, що серед ватопедських ченців із колишніх козаків були саме учні прп. Паїсія, який підтримував дружні стосунки з П. Калнишевським, і які могли за прикладом свого вчителя порадити ватопедцям звернутись на Запорозьку Січ за «ктиторською патронатською протекцію». Цілком можливо, що хтось із них і був тим каліграфом, який написав ті три листи на Січ церковно-слов'янською мовою з виразними українізмами, а також їздив в українські землі та вів там «Книгу збору милостині».

Зв'язки ватопедських ченців з українськими землями мали тривалий характер, залишивши помітний слід в історії як Ватопедського монастиря, так і України. Зокрема, ватопедський чернець та дидаскал афонської академії «Афоніада» Євгеній (Булгарис) від 1775 р. переїздить до Полтави, де очолює як архієпископ нову Слов'яно-Херсонську єпархію. Своєю постійною резиденцією він обрав Полтавський Хресто-Воздвиженський монастир, при якому засновує семінарію та веде активну духовно-просвітницьку діяльність[74]. Імовірно, не без його сприяння 1776 р. в Мгарському монастирі на Полтавщині оселився колишній Константинопольський патріарх Серафим II (Анін), який тривалий час на спокої жив на Афоні при келії Ватопедського монастиря й закликав греків до повстання проти турків[75]. Також ватопедським ченцем був майбутній митрополит Готфський Ігнатій (Гозадінос)[76], який у 1778–1779 рр. очолив масове переселення православних греків із Криму до українського Приазов'я, заснувавши тут м. Маріуполь та інші поселення[77].

Згодом ватопедський архімандрит Філарет «Руський», який був родом із м. Ізмаїл[78], відіграє важливу роль у долі українських козаків Задунайської Січі[79]. Він був наглядачем ватопедських афонських подвір'їв (метохів) у Молдо-Влахійських князівствах, і перед початком грецького повстання проти турків закликав задунайських козаків не проливати християнської крові на боці турецького султана. У результаті близько 800 козаків відмовились брати участь у придушенні грецького повстання, повернувшись на чолі з афонським архімандритом до України[80]. Коли в 1825 р. під м. Міссолонгі в полон до греків потрапила частина козаків, які погодились воювати на боці султана, то звільнені вони були завдяки заступництву архімандрита Філарета[81]. Після подій грецької революції він був обраний у Ватопедському монастирі епістатом, а згодом проігуменом та антипросопом

---

[70] Шумило С. Малоизвестные свидетельства о начальном периоде пребывания прп. Паисия Величковского при каливах Пантократорского монастыря на Афоне. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42). С. 137, 141–142; Його ж. Початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні та започаткування перекладацької діяльності. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6 (174). С. 58–60.

[71] Шумило С. Початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні... С. 58–60.

[72] Χρυσοχοΐδης Κ. Ἀπό τήν Ὀθωμανική κατάκτηση ὥς τόν 20ό αιώνα. Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. *Παράδοση-Ἱστορία-Τεχνη*. «Αγιον» Ορος, 1996. Τ. 1. Σ. 66; Димитрия великомученика скит. *Православная энциклопедия*. Москва, 2007. Т. 15. С. 206–207.

[73] Шумило С. Початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні… С. 58–60.

[74] Стурдза А. Евгений Булгарис и Никифор Феотокис, предтечи умственного и полит. пробуждения греков / Пер.: М. Магницкий. *Москвитянин*. 1844. № 2. С. 337–367; Арш Г. Греческая эмиграция в России в кон. XVIII – нач. XIX в. *Советская этнография*. 1969. № 3. С. 85–95; Герд Л.А. Евгений (Булгарис). *Православная энциклопедия*. Москва, 2008. Т. 17. С. 68–72.

[75] Βαρβούνη Μ. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον. Athens, 2006. С. 117; Шумило С. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь… С. 78–79.

[76] Ανωνύμου, βιογραφικά στοιχεία του αγιασμένου και ανδρείου Ιεράρχου Ιγνατίου Μαριουπόλεως (18ος αιών) Μητροπολίτου Γκοτφέϊ και Κεφάϊ. *Ορθόδοξος Φιλόθεος Μαρτυρία*. 1999. № 76. Σ. 261–263.

[77] Калоеров С. Игнатий Газадини. *Православная энциклопедия*. Москва, 2009. Т. 21. С. 89–91.

[78] *АВМА*. Рукопис № 717. Арк. 57; Рукопис № 777. Арк. 55–56; Кондратович Ф. Задунайская Сечь. *Киевская старина*. 1883. № 2. С. 273; Шумило С. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. *Афон и славянский мир*. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2014. Сб. 1. С. 130.

[79] Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків… С. 159–160, 170–171, 302; Його ж. Український осередок на Афоні… С. 130–131.

[80] Кондратович Ф. Задунайская Сечь. С. 273; Шумило С. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины… С. 130.

[81] Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі. *Невичерпні джерела пам'яті*. Одеса, 1998. Т. ІІ: Задунайська Січ. С. 307; Кондратович Ф. Задунайская Сечь. С. 272; Бачинська О., Середа О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2012. Вип. 7. С. 153.

при Священному Кіноті[82]. Власним коштом (можливо, на пожертви задунайських козаків?) у Ватопеді побудував із каменю офіт Кувуклії над престолом, кафедру для чудотворної ікони «Вівтарниця» та повністю оновив престол у кафоліконі, також облаштував храм Андрія Первозваного в монастирському архондарику й уперше пофарбував у 1842 р. головний монастирський Благовіщенський собор (кафолікон) у багряний колір[83]. Йому належать переклади зі слов'янської грецькою мовою акафісту та казання про чудо св. Варвари в Києві, житія свв. Кирила і Мефодія та інших творів[84]. Помер архімандрит Філарет у 1873 р.[85]

Чимало українських ченців у різні роки жили при келіях та каливах Ватопедського монастиря на Афоні.

Висновки

Отже, аналіз джерел засвідчує, що патріарша ставропігійна Ватопедська обитель на Афоні протягом багатовікової історії мала тісні контакти з українськими землями. Із цим монастирем були пов'язані такі подвижники, як Ієзекиїль (Іов) Княгиницький, Афанасій Пателарій, Паїсій Величковський, Євгеній Булгарис, Серафим Анін, Ігнатій Гозадінос, архімандрит Філарет «Руський» та ін. Зокрема, прп. Іов Княгиницький входив до складу посольств Ватопедського монастиря як перекладач. Його зусиллями на поч. XVII ст. засновано в Карпатах за афонським уставом Манявський скит, який подекуди називали «новим руським Ватопедом». Крім того, у Тисмениці на Прикарпатті у той час діяв метох (подвір'я) Ватопедського монастиря. Тісні контакти з Ватопедським монастирем та Богданом Хмельницьким мав патріарх Афанасій (Пателарій), а невістка гетьмана Розанда Лупу в 1667 р. передавала в дар свої маєтки з селами на р. Дністер на вічний молитовний спомин про загиблого чоловіка Тимоша Хмельницького. З дозволу «пана гетьмана і кавалера» Івана Мазепи робив на землях Гетьманщини збір пожертв намісник Ватопедського монастиря архімандрит Парфеній.

Особливо активно такі взаємини проявилися в XVIII ст., коли Запорозька Січ долучилася до ктиторської підтримки цього, одного з найдавніших та авторитетних афонських монастирів. Шляхом аналізу архівних джерел виявлено невідомі аспекти «ктиторського патронування» з боку Запорозької Січі та її кошового отамана Петра Калнишевського над древнім монастирем Ватопед на Афоні та святогірською школою «Афоніада», що діяла при цій обителі.

Попри обмеження з боку російської влади на часті приїзди афонських ченців задля збирання милостині в межах імперії, ситуація на землях Гетьманщини та Запорозької Січі була дещо вільнішою, оскільки тут зберігалась відносна автономія стосовно Санкт-Петербурга. Завдяки цьому ченці афонських монастирів, зокрема й Ватопедського, у цей час збирають тут щедрі пожертви від українських гетьманів та козацької старшини, про що дізнаємося з пом'янників та «вкладних книг» афонських монастирів.

Аналіз джерел XVII–XVIII ст. засвідчує, що ктиторами, донаторами та жертводавцями афонських обителей у цей час нерідко були українські гетьмани та представники козацької старшини, яка розглядала участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого елітарного статусу в українському суспільстві XVIII ст. Це, у свою чергу, сприяло як зміцненню контактів із центром православного чернецтва на Афоні, так і посиленню його популярності серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовний та культурний обмін і вплив один на одного.

---

[82] Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты. Москва: Тип-я И. Ефимова, 1880. Ч. 2, от. 2. С. 10; Нихоритис К. Филарет Ватопедский и его переводческая деятельность. *Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Сб. мат. междунар. научно-богословской конференции (1–4 жовтня 2006)*. Москва: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2008. С. 245–250.

[83] Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский… С. 10.

[84] *АВМА*. Рукопис № 717. Зібрання з різних друкованих книг та стародавніх рукописів. Повіствування та чудеса святих, складені ігуменом Філаретом Ватопедським у 1865 р. у Ватопеді на Святій Горі Афон / Проскінітарій Ватопедської обителі Серрського митрополита Стефана переписано з копії ігуменом обителі Ватопед, Філаретом з Ізмаїла Бесарабії в році 1865. Арк. 57; Похвальна акафістна пісня святій Великомученици Варварі, переведена зі слов'яноруської рукою преподобнішого ігумена кір Філарета Ватопедського, у священній обителі Ватопед Святої Гори Афон, 1869, 20 лютого. Арк. 142–151 зв.; Повіствування про чесні мощі святої великомученици та чудотвориці Варвари, написане преподобним ігуменом Златоверхого монастиря святих Архангелів у Києві, кір Феодосієм. Арк. 153–153 зв.; Житіє просвітителів слов'ян і святителів Христових, святих рівноапостольних Кирила і Мефодія, видане сліпцем Григорієм, вперше перекладається з руського оригіналу грецькою мовою рукою Філарета, ігумена Ватопедського. Ватопед, 1869. Арк. 161–214; Рукопис № 777. Копія власноручного листа царя Олексія Михайловича, разом з перекладом його з російської на грецьку мову, зроблений смиренним ієромонахом, Ватопедським ігуменом в 1866 р., 17 листопада, Філаретом руським з міста Ізмаїл. Ватопед Святої Гори Афон. Арк. 55–56.

[85] Нихоритис К. Филарет Ватопедский и его переводческая деятельность… С. 250.

References

Bachynska, O., Sereda, O. (2012). Osmansko-turetski dokumenty pro zadunaiske kozatstvo naperedodni ta pid chas rosiisko-turetskoi viiny 1828–1829 rr. [Ottoman-Turkish documents on the Danube Cossacks before and during the Russian-Turkish war of 1828–1829]. *Chornomorska mynuvshyna – Black Sea past, 7*, P. 150–159. Odesa, Ukraine.

Chentsova, V. (2000). Ystochnyky fonda «Snoshenyia Rossyy s Hretsyei» RHADA po ystoryy mezhdunarodnykh otnoshenyi v Vostochnoi y Yuho-Vostochnoi Evrope v 50-e hh. XVII v. [Sources of the fund «Russia's relations with Greece» of the Russian state archive of documents on the history of international relations in Eastern and South-Eastern Europe in the 50s of the 17th c.]. Moscow, Russia.

Chentsova, V. (2011). Pysets Nykolai Armyryot y Krest tsaria Konstantyna: K ystoryy sviazei Vatopedskoho monastыria s Rossyei v XVII v. [Scribe Nicholas Armiriot and the cross of Tsar Constantine: Towards a history of Vatoped Monastery's ties with Russia in the 17th c.]. *Palaeoslavica, 19 (2)*, P. 60–109. Cambridge, Great Breatin.

Fonkich, B. (1991). Grechesko-russkie svyazi ser. XVI – nach. XVIII v.: Grecheskie dokumenty moskovskih hranilishch: Katalog vystavki [Greek-Russian relations in the middle of the 16th – the early 18th c.: Greek documents from Moscow depositories: Exhibition catalogue]. Moscow, Russia.

Fonkich, B. (2001). Chudotvornye ikony i svyashchennye relikvii hristianskogo Vostoka v Moskve v ser. XVII v. [Miracle-working icons and sacred relics of the Christian East in Moscow in the mid-17th c.]. *Ocherki feodalnoj Rossii – Essays on feudal Russia, 5*, P. 89–97. Moscow, Russia.

Herd, L. (2008). Evhenyi (Bulharys) [Eugene (Bulgaris)]. Moscow, Russia.

Kashtanov, S., Stolyarova, L., Fonkich, B. (2004). Rossiya i grecheskij mir v XVI v. [Russia and the Greek world in the 16th c.]. Moscow, Russia.

Loseva, O., Kriukov, A. (2004). Vatoped [Vatoped]. Moscow, Russia.

Lyman, I. (1998). Tserkovnyi ustrii Zaporozkykh Volnostei (1734–1775) [The Church system of the Zaporozhian Liberties (1734–1775)]. Zaporizhzhia, Ukraine.

Maksymovych, K., Turylov, A. (2002). Afon y Rossyia. Russkye ynoky na Afone v XI–XVII vv. [Athos and Russia. Russian monks on Athos in the 11th–17th c.]. Moscow, Russia.

Mertzimekis, N. (2017). Epitrachelion aux inscriptions dédicatoires et liturgiques du tsar Fiodor Ier Ivanovitch (1584–1598), conservé au monastère de Vatopedi au Mont Athos. *Annuaire de L'Université de Sofia «St. Kliment Ohridski», 99 (18)*, P. 59–69. Sofia, Bulgaria.

Myskevka, V., Marynesku, F. (2012). Roksandra Khmelnytskaia (doch Vasylyia Lupu) y ee zaveshchanye ot 15 yanvaria 1667 h. [Roxandra Khmelnitskaya (daughter of Vasile Lupu) and her will of 15 January 1667]. Chişinău, Moldova.

Nihoritis, K. (2008). Filaret Vatopedskij i ego perevodcheskaya deyatelnost [Philaret of Vatoped and his translation work]. Moscow, Russia.

Nosov, A. (2019). Ynoky russkykh obshchezhytelnykh monastyrei y kontakty s Afonom v kontse XIV – ser. XV vv.: obshchye tendentsyy [Inoks of Russ monasteries of residence and contacts with Athos in the late XIV – ser. XV c.: general trends]. Odesa, Ukraine.

Pavlikianov, C. (1996). A short catalogue of the Slavic manuscripts in Vatopedi. Byzantina. *Symmeikta, 10*, P. 295–325. Athens, Greece.

Pavlykianov, K. (1999). Slavianskoto prysustvye v svetohorskyte obytely Alypyev manastyr y Vatoped prez kъsnoto srednovekovye (Slavianskoe prysutstvye v afonskykh monastыriakh Alypyu (yly Alopou) y Vatopedy v peryod pozdneho srednevekovia) [Slavic presence in the Athonite monasteries of Alipiou (or Alopou) and Vatopedi during the late middle ages (Slavic presence in the Athonite monasteries of Alipiou (or Alopou) and Vatopedi during the late middle ages)]. *Svetohorska Obytel Zohraf – Svetogorska Obitel Zograf, III*, P. 179–185. Sofia, Bulgaria.

Pavlikianov, C. (2007–2009). Vatopedi and Agathoupolis. The evidence provided by an unknown document kept in Vatopedi archives. Xanthe, Greece.

Pavlikianov, C. (2008). The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707. Sofia, Bulgaria.

Plyhuzov, A. (2002). Polemyka v Russkoi Tserkvy pervoi trety XVI st. [Polemics in the Russ Church of the first third of the 16th c.]. Moscow, Russia.

Riabinin-Skliarevskyi, O. (1998). Z zhyttia Zadunaiskoi Sichi [From the life of the Danube Sich]. Odesa, Ukraine.

Shumilo, S. (2018). The First Russian Monks on Mount Athos. Oxford, Great Britain.

Shumylo, S. (2013). Pravoslavna dukhovnist ta relihiini tradytsii Zaporozkoho kozatstva [Orthodox spirituality and religious traditions of the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2014). Vliyanie Svyatoj Gory Afon na duhovnuyu, kulturnuyu i politicheskuyu zhizn Ukrainy XVII–XVIII vv. [Influence of the Holy Mount Athos on the spiritual, cultural and political life of Ukraine in the 17th – 18th c.]. Athos, Greece.

Shumylo, S. (2015). Prp. Paisij Velichkovskij i poslednij Koshevoj ataman Zaporozhskoj Sechi P. Kalnyshevskij: maloizvestnye pisma [Prp. Paisii Velichkovsky and the last Koshevoy ataman of the Zaporozhian Sich P. Kalnyshevsky: little-known letters]. *Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe, 7*, P. 27–57. Krakow, Poland.

Shumylo, S. (2015). Prp. Paisij Velichkovskij i Zaporozhskaya Sech. Maloizvestnye pisma prp. Paisiya Velichkovskogo k Koshevomu atamanu Vojska Zaporozhskogo Petru Kalnyshevskomu [Prp. Paisii Velichkovsky and the Zaporizhian Sich. Little-known letters of Prp. Paisii Velichkovsky to the Koshevoy ataman of the Zaporozhian Army Pyotr Kalnyshevsky]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2016). Afonskij skit «Chernyj Vyr» i popytki vossozdaniya novogo Rusika v XVIII v. na Svyatoj Gore [Athos skete «Chorniy Vyr» and attempts to recreate a new Rusik in the 13th c. on the Holy Mountain]. *Afon i slavyanskij mir – Athos and Slavic world, 3, P.* 214–246. Athos, Greece.

Shumylo, S. (2016). Nove dzherelo do biohrafii I. Mazepy ta istorii zviazkiv ukrainskoi kozatskoi starshyny z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoni [A new source for the biography of I. Mazepa and the history of relations between the Ukrainian Cossack officers and the centre of Orthodox monasticism on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 6 (132)*, P. 73–84. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2016). Starec Ioann Vishenskij: afonskij podvizhnik i pravoslavnyj pisatel-polemist. Materialy k zhizneopisaniyu «blazhennoj pamyati velikogo starca Ioanna Vishenskogo Svyatogorca» [Elder John Vishensky: Athonite ascetic and Orthodox polemicist writer. Materials for the biography of the «blessed memory of the great elder John Vishensky Svyatogorets»]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2017). Do istorii ihumenstva prp. Paisiia Velychkovskoho v monastyri Symonopetra na Afoni za nevidomymy ranishe arkhivnymy dokumentamy XVIII st. [On the history of the abbacy of St Paisius Velichkovsky in the Monastery of Simonopetra on Mount Athos according to previously unknown archival documents of the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 1–2 (133–134)*, P. 79–93. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2017). Pershyi davnoruskyi monastyr na Afoni ta yoho zviazky z Kyivskoiu Russiu: 1000 rokiv [The first ancient Rusyn monastery on Mount Athos and its ties with Kievan Rus: 1000 years]. *The Athonite Heritage, a Scholar's Anthology, 5–6*, P. 62. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2018). Ruska Uspenska lavra na Afoni ta Antonii Pecherskyi [Rusyn Lavra of the Assumption on Athos and St Anthony Pechersky]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical jhournal, 5*, P. 4–20. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2019). Predstavnyky kozatsko-starshynskykh rodyn Chernihovo-Sivershchyny v afonskomu Zohrafskomu pomiannyku XVII–XVIII st. [Representatives of Cossack families of Chernihiv-Sivershchyna in the Athos Zohrafsky Pomianikon of the 17th–18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 6 (150)*, P. 41–63. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2019). Uchastie v antiunijnom soprotivlenii v Ukraine igumena Afonskogo Panteleimonova monastyrya arhimandrita Matfeya i ego svyazi s Ioannom Vishenskim i Kiprianom Ostrozhaninom [The participation in the anti-union resistance in Ukraine of the hegumen of the Athonite Panteleimon Monastery, Archimandrite Matthew, and his links with John Vishensky and Cyprian Ostrozhanin]. Warsaw, Poland.

Shumylo, S. (2020). Bunchukovyi tovarysh Nizhynskoho polku Hryhorii Holub ta zasnuvannia nym skytu «Chornyi Vyr» na Afoni [Hryhorii Holub, a bunchuk comrade of the Nizhyn regiment, and the foundation of the «Chorniy Vyr» skete on Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2 (152)*, P. 60–80. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2020). Maloizvestnye svidetelstva o nachalnom periode prebyvaniya prp. Paisiya Velichkovskogo pri kalivah Pantokratorskogo monastyrya na Afone [Little-known evidence about the initial period of the stay of Pr. Paisios Velichkovsky at the calivos of the Pantocrator Monastery on Athos]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriia – Scientific bulletin of Uzhhorod university. Series: History, 1 (42)*, P. 137–145. Uzhhorod, Ukraine.

Shumylo, S. (2020). Ukrainska kozatska starshyna v yakosti ktytoriv ta donatoriv dukhovnykh oseredkiv na Afoni naprykintsi XVII – XVIII st. [The Ukrainian Cossack elite as ctytors and donstors of spiritual centres on Athos in the late 17th – the 18th c.]. Riga, Latvia.

Shumylo, S. (2020). Ukrainskyi oseredok na Afoni: skyt Chornyi Vyr ta yoho zviazky z kozatstvom [A Ukrainian centre on Athos: the skete Chorniy Vyr and its links with the Cossacks]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical jhournal, 3 (552)*, P. 119–133. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2021). Rozvytok ukrainsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviazkiv u XVII – per. tretyni XIX st. [The development of Ukrainian-Athos spiritual and cultural relations in the 17th – the first third of the 19th c.]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2022). Lysty z afonskoho Vatopedskoho monastyria na Sich do P. Kalnyshevskoho ta I. Hloby (1767–1768 rr.) [Letters from the Vatopedi monastery of Athos to the Sich to P. Kalnyshevsky and I. Hloba (1767–1768)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical jhournal, 1 (562)*, P. 180–189. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2023). Knyha zboru mylostyni za 1761–1764 rr. z arkhivu Vatopedskoho monastyria yak dzherelo do istorii ukrainsko-afonskykh zviazkiv u XVIII st. [The alms collection book for 1761–1764 from archives of the Vatopedi monastery as a source for the history of Ukrainian-Athos relations in the 18th c.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical jhournal, 3 (570)*, P. 164–175. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2023). Nevidome dzherelo shchodo uchasti prp. Iova (Iiezekyilia) Kniahynytskoho v posolstvi afonskoho Vatopedskoho monastyria 1592 r. [An unknown source regarding the participation of St. Iov (Iezekiel) Knyahynytsky in the embassy of the Athos Vatopedi monastery in 1592]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Historical sciences, 6*, P. 110–117. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2023). Pochatkovyi period perebuvannia prp. Paisiia Velychkovskoho na Afoni ta zapochatkuvannia perekladatskoi diialnosti [The initial period of St. Paisius Velichkovsky on Athos and the beginning of translation activities]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 6 (174)*, P. 52–72. Chernihiv, Ukraine.

Synytsyna, N. (2006). Skazanyia o prepodobnom Maksyme Hreke (XVI–XVII vv.) [Tales about the monk Maxim the Greek (16th–17th c.)]. Moscow, Russia.

Βαρβούνη, Μ. (2006). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον. Athens, Greece.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий

співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athonite legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

THE VATOPEDI MONASTERY ON MOUNT ATHOS AND ITS TIES WITH UKRAINIAN MONASTICISM AND THE COSSACKS IN THE 16TH–18TH c.

The purpose of the study: *Based on the analysis of little-known archival sources and published materials, to trace the existence of ties between the Vatopedi Monastery of the Annunciation on Mount Athos and monks and pilgrims from Ukrainian lands in the 16th–18th c., to identify the role of the Ukrainian Cossack elite in supporting the Vatopedi Monastery and Athos monks.* ***The methodological foundations of the study*** *are based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and a dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the aim and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special research methods was used.* ***Scientific novelty****. Using the available source base, the article examines little-known pages in the history of Ukrainian-Athonite relations in the 16th–18th c. By analysing little-known sources and published materials, the history of Ukrainian contacts with the Stavropegial Vatopedi Monastery on Mount Athos in the 16th–18th c. is revealed in a new way. The article examines the evidence of the stay of St Job of Kniahynytsky in the Vatopedi Monastery. Attention is drawn to the little-known fact that in 1667 Bohdan Khmelnytsky's daughter-in-law Rosanda donated her estates with villages on the Dniester river to Vatopedi Monastery in eternal prayerful remembrance of her husband, Tymish Khmelnytsky, and with the permission of Hetman Ivan Mazepa, the abbot of Vatopedi Monastery, Archimandrite Parthenius, collected donations in the Ukrainian lands of the Hetmanate. It is emphasised that the relationship was particularly active in the 18th c., when the Zaporozhian Sich joined the «ctitors patronage» of this Athos monastery. In particular, attention is drawn to the trips of Vatopedi monks to the lands of Slobozhanshchyna and Hetmanate in 1761–1764, which preceded the correspondence of Vatopedi monks with the Cossack Ataman of the Zaporozhian Army Petro Kalnyshevskyi and the collection of donations in the Ukrainian lands to support and develop the Athonite theological school «Athoniada», which operated at this monastery.* ***It is emphasised*** *that the analysis of the sources of Athos monasteries of the 16th–18th c. shows that the ctitors, donators and donors of Athos monasteries at that time were often Ukrainian hetmans and representatives of the noble Cossack elite, who considered their participation in supporting Athos monasteries as an indispensable attribute of their elite status in the Ukrainian society of the 18th c.*

Key words: *Vatopedi, Vatopedi Monastery, Holy Mountain, Mount Athos, Hetmanate, Slobozhanshchyna, Zaporozhian Army, Sich, Kish, Job Knyahynytsky, Athanasius Patelarius, Paisius Velichkovsky, Yevhen Bulgaris, Seraphim Ânin, Ignatius Gozadinos, Bohdan Khmelnytskyi, Tymish Khmelnytskyi, Ivan Mazepa, Petro Kalnyshevsky, Cossacks, monasticism.*

Дата подання: 10 січня 2024 р.
Дата затвердження до друку: 24 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Ватопедський монастир на Афоні та його зв'язки з українським чернецтвом і козацтвом у XVI–XVIII ст. *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 30–42. DOI: 10.58407/litopis.240304.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2024). Vatopedskyi monastyr na Afoni ta yoho zviazky z ukrainskym chernetstvom i kozatstvom u XVI–XVIII st. [The Vatopedi Monastery on Mount Athos and its ties with Ukrainian monasticism and the Cossacks in the 16th–18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3*, P. 30–42. DOI: 10.58407/litopis.240304.

УДК 272:94(477.82)«190/193»

протоієрей Олександр Федчук

●

ЛІКВІДАЦІЯ ОСТАННІХ УНІАТСЬКИХ ОБЩИН У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1945 рр.)

DOI: 10.58407/litopis.240305
© О. Федчук, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8494-9066

Мета *роботи полягає у виясненні обставин функціонування та ліквідації останніх уніатських парафій у Волинській області в 1944–1945 рр.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та критичного аналізу джерельного матеріалу. Індукція та дедукція, як методи наукового пізнання, дали змогу зробити загальні висновки про стан уніатського руху на основі сукупності окремих фактів, чи ж пояснити ці факти з огляду на загальні закономірності. Просопографічний метод допоміг виявити найважливіші деталі біографій уніатських священників.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає в доповненні й уточненні відомостей про обставини ліквідації останніх уніатських парафій Волинської області. Це вдалося завдяки залученню джерел, на які раніше не звертали увагу поодинокі дослідники неоунійного руху на Волині. Проведене дослідження дало змогу зробити* ***висновки*** *про те, що після повернення радянської влади у Волинській області залишилося функціонувати тільки дві уніатські парафії – в селах Гумнище Берестечківського району та Гнійне Вербського району. Заснована в 1934 р. парафія в Луцьку, хоча й вказувалася в статистиці Луцької курії, але вже не існувала. Збереження двох названих уніатських осередків стало наслідком ідейної твердості їх настоятелів – священників Маркела Височинського та Кіндрата Лавренчука. Курс на ліквідацію уніатських парафій на Волині влада взяла влітку 1945 р. Він повністю узгоджувався з процесом возз'єднання Української Греко-Католицької Церкви із Руською Православною Церквою Московського патріархату, що стартував на Галичині. Формально місіонерською роботою в цьому напрямку займалося духовенство Волинсько-Рівненської православної єпархії під керівництвом єпископа Миколая (Чуфаровського), але його повністю контролювали уповноважені Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів. Попри спротив обох уніатських священників, у грудні 1945 р. вказані парафії були возз'єднані з РПЦ МП.*

Ключові слова: *унія, Православна Церква, Луцьк, Гумнище, Гнійне, возз'єднання.*

Постановка проблеми. Після возз'єднання в 1839 р. уніатів західних губерній Російської імперії з Православною Церквою, на Волині не залишилося практикуючих уніатів. Вони знову почали з'являтися тут лише в 1920-х рр., коли Волинь разом із Галичиною опинилася в складі відродженої Польщі. Тоді у Волинському воєводстві утворилися колонії греко-католиків, вихідців із Галичини, які переселялися сюди в пошуках кращих умов господарювання. Водночас, із 1925 р. католицьке духовенство почало розповсюджувати серед православного населення Волині неоунію – релігійну течію, яка підпорядковувалася Римському папі, але зберігала в собі всі ознаки православного богослужіння (східний обряд). Успіхи неоунії були порівняно невеликими, адже до початку Другої світової війни на Волині діяло всього чотирнадцять її осередків, не рахуючи кількох парафій для вихідців із Галичини. Після встановлення радянської влади унійний рух на Волині почав занепадати, а роки німецької окупації теж не сприяли його відродженню. Отже, на момент повернення радянської влади уніатство опинилося на Волині на межі зникнення.

Аналіз останніх публікацій. Про ліквідацію у Волинській області уніатських парафій акцентовано писав тільки В. Мартинюк[1], але він взяв до уваги лише архівні матеріали фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ Державного архіву Волинської обл. й проігнорував документи фонду уповноваженого Ради у справах релігійних культів, що зменшило інформативність дослідження. Проблеми розвитку неоунії на Волині загалом цікавили поодиноких дослідників. Зазначимо тут статті В.-Й. Коваліва[2], Ю. Крамара[3], М. Кучерепи[4], Р. Лагіша[5], О. Лупій[6], Р. Скакуна[7] та Н. Стоколос[8].

[1] Мартинюк В. Приєднання греко-католицьких парафій до Православної Церкви на Волині у 1945–1946 рр. *Історія та сучасність Православ'я на Волині*: Мат. IV наук.-практ. конф. 12–14 листопада 2013 р. Луцьк, 2013. С. 216–219.

[2] Ковалів В.-Й. Ліквідація неоунії в Луцькій дієцезії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2007. Вип. 8. С. 271–288.

Метою статті є аналіз функціонування та остаточної ліквідації останніх уніатських общин Волинської області в 1944–1945 рр.

Виклад основного матеріалу. Радянська влада повернулася до Луцька в лютому 1944 р., але всю Волинську обл. було остаточно очищено від гітлерівських військ лише в липні. Налагоджуючи керування областю, органи влади почали брати на облік і місцеві релігійні організації. Збереглися подані в облвиконком Луцькою біскупською курією відомості про наявність діючих молитовних будинків станом на 1 листопада 1944 р. Згідно з цим документом, у Волинській обл. тоді функціонувало шість парафій східного обряду (у м. Луцьку та селах Цегів, Дубечне, Гумнище, Краска й Жабче), а також три греко-католицькі парафії (в селах Оздютичі, Повурськ та Жджари)[9].

Проте ця інформація була зовсім недостовірною, адже частина з названих парафій перестала існувати ще до початку радянсько-німецької війни. До того ж, великі сумніви викликала й подана курією кількість парафіян: п'ять із шести парафій східного обряду нібито мали їх таку ж кількість, яка була вказана в підготованій для польського уряду статистиці на поч. 1938 р.[10] Водночас Луцька парафія, яка в 1938 р. нараховувала лише 200 членів, тепер нібито мала їх уже 1035. Тож цілком зрозуміло, що в Луцькій курії не володіли достовірною інформацією ні про кількість діючих уніатських парафій, ні про число вірян східного обряду. Втім, таку саму «цінність» мали й дані по католиках, яких курія десь набрала у Волинській обл. – 165221 особу. Поза сумнівом, і тут були взяті до уваги довоєнні цифри.

Якщо, як зазначалося, більшість із названих уніатських парафій уже були ліквідовані, то луцька формально все ще діяла. Її настоятель священник Василь Артем'єв був присутній у підготованому курією восени 1944 р. списку римо-католицького духовенства м. Луцька, де він названий «настоятелем парафії східного обряду»[11].

Отець Василь Артем'єв – одна з найбільш колоритних постатей серед усього уніатського духовенства Волині, починаючи від початку поширення тут неоунії. Він народився в 1879 р., закінчив православну Астраханську духовну семінарію, а в 1904 р. – Санкт-Петербурзьку духовну академію. Щоправда, там він став одним із найгірших серед 63 випускників, завершивши курс навчання без захисту кандидатської роботи. У який спосіб В. Артем'єв опинився в міжвоєнній Польщі й що його спонукало відійти від православ'я – не знаємо. У першій пол. 1930-х рр. він був прийнятий у Дубенську семінарію східного обряду, ставши, вірогідно, першим її випускником, рукопокладеним у сан священника. Вже тоді, у 1934 р., йому було надано нововідкриту уніатську парафію в Луцьку[12]. Як росіянин, він не влаштовував парафіян, котрі почали бойкотувати богослужіння в семінарській каплиці. Лучани сподівалися призначення їм українця, після чого планували винайняти приміщення в центрі міста для облаштування каплички[13]. Відтак о. Василя було переведено з Луцька, але за якийсь час він повернувся. В Луцьку В. Артем'єва застав прихід радянської влади в 1939 р., тут він залишався під час німецької окупації, коли Луцька уніатська парафія продовжувала функціонувати.

Утім, є підстави припускати, що неоунійна парафія в Луцьку в 1944 р. діяла лише на папері, оскільки в курії визнавали, що її богослужіння відбувалися в Луцькому католицькому кафедральному костелі[14]. Ще до війни уніатам, які так і не змогли побудуватися у воєводському центрі, курія віддала каплицю на римо-католицькому цвинтарі.

---

[3] Крамар Ю. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. 1998. Вип. 1. С. 68–73; Його ж. Неоунійний рух на Західній Волині у міжвоєнну добу (1921–1939). *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2015. С. 206–215.

[4] Кучерепа М. Неоунія на Волині. *«Да всі єдино будуть». Міжнар. наук. конф., присвячена історії Греко-Католицької Церкви на Волині (6–9 травня 2010 р.)*. Луцьк–Володимир-Волинський, 2010. С. 134–141.

[5] Лагіш Р. Місійна діяльність Миколая Чарнецького та отців Редемптористів на Волині (1926–1938 рр.). *Гілея*. 2014. Вип. 80. С. 81–86.

[6] Лупій О. Місії греко-католицьких священиків на Волині в міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 6. С. 214–223.

[7] Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939). *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*. Львів, 2007. Чис. 5. С. 204–247; Його ж. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 рр. *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*. Львів, 2018. Чис. 8. С. 72–189.

[8] Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 74–89.

[9] Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. Р-605. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

[10] Archiwum akt nowych w Warszawie, Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego w Warszawie. 416. k. 310–313.

[11] ДАВО. Ф. Р-605. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6а.

[12] Co i jak piszą? *Oriens*. 1934. № 3. S. 85.

[13] З поступів унійної акції на Волині. *Діло*. 1934. № 151. С. 2.

[14] ДАВО. Ф. Р-605. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11.

У січні 1945 р. Луцький біскуп Адольф Шельонжек та низка католицьких ксьондзів були арештовані. За підсумками слідства, справу було передано на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, яка постановила видворити біскупа до Польщі, а сімох ксьондзів засуджено до різних термінів ув'язнення[15]. На той час, за словами представника влади, все католицьке духовенство вже мало на руках евакуаційні листи на виїзд до Польщі[16]. Чи міг разом із ними виїхати й о. В. Артем'єв – не знаємо, хоча слід нагадати, що він був росіянином, а не поляком. Проте в подальшому цей уже старий чоловік ніде не згадується в документах, пов'язаних із релігійним життям у Луцьку.

Доки питання з Католицькою Церквою вирішувалося саме собою, влада ближче зайнялася греко-католиками, яких не можна було просто випустити в Польщу, позаяк ішлося про декілька мільйонів радянських громадян – українців із Галичини. 26 лютого 1945 р. уповноважений утвореної в травні 1944 р. Ради у справах релігійних культів по УРСР Петро Вільховий звернувся до голови Волинського облвиконкому з проханням терміново повідомити про всі діючі та закриті уніатські монастирі на території області[17].

За день до цього в облвиконкомі було призначено Волинського обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів, яким став Ф. Прокопенко[18]. Відповідь П. Вільховому давав уже він, повідомивши, що жодних таких монастирів в області немає, а будинки колишнього монастиря в Ковелі знищено разом із майном під час німецької окупації. Всі його насельники «виїхали за Буг разом з німцями»[19].

На 5 травня 1945 р. Ф. Прокопенко виявив у Волинській обл. тільки одну греко-католицьку громаду – в с. Гумнище Берестечківського району. Її обслуговував благочинний – священник Маркел Іванович Височинський. Він народився в 1884 р. в Седлецькому повіті в Польщі. У 1906 р. закінчив філологічний факультет Московського університету, а протягом 1907–1911 рр. навчався на богословському факультеті одного з університетів, після закінчення якого прийняв сан священника. Тривалий час він служив на різних парафіях, а протягом 1936–1939 рр. викладав у Дубенській семінарії східного обряду, після закриття якої й опинився в Гумнищі[20].

Заяву про реєстрацію уніатської релігійної громади в Гумнищі, підписану 22 особами, на початку квітня 1945 р. приніс уповноваженому особисто о. М. Височинський. Проте Ф. Прокопенко відмовився її реєструвати, оскільки не вистачало документа про вибори церковної ради. Протягом місяця представники греко-католицької громади з Гумнища необхідних документів так і не привезли, хоча уповноважений на них очікував. На його думку, настоятель цієї парафії вичікував «в зв'язку з оголошенням в газетах статті Росовіча "З хрестом чи З ножем?"»[21].

Ідеться про статтю відомого львівського письменника-пропагандиста Ярослава Галана, котрий писав під псевдонімом Володимир Росович. Цей матеріал, що протягом квітня 1945 р. було надруковано в різних українських часописах, мав на меті дискредитацію Української Греко-Католицької Церкви та її очільника митрополита Андрея Шептицького. Також автор шельмував греко-католицьке духовенство, яке контактувало з німецькими окупантами та українськими повстанцями. «Перед багатьма уніатськими духівниками історія ставить фатальне питання: камо грядеш?», – писав Я. Галан (В. Росович)[22]. Вірогідно, Ф. Прокопенко сподівався, що таке питання поставив перед собою і священник М. Височинський.

8 червня 1945 р. республіканський уповноважений написав обласному підлеглому, що «час би вже нас поінформувати докладніше: які настрої має Височинський Маркел Іванович»[23]. Волинському уповноваженому пропонувалося побувати на місці, зустрітися з деканом і членами релігійної громади, які підписали заяву про реєстрацію. Також П. Вільховий рекомендував Ф. Прокопенку ознайомитися з історією боротьби Православної Церкви з Уніатською.

Уже 26 червня обласний уповноважений доповідав республіканському, що у Волинській області не одна, а дві уніатські громади. Друга, як виявилося, функціонувала в с. Гнійне Вербського району, де було близько тридцяти родин переселенців із Галичини. У цьому ж селі діяла й православна парафія зі своїм священником. Настоятелем уніатської парафії був священник Кіндрат Митрофанович Лавренчук. Народився він у 1886 р.

[15] Баран В. Репресії сталінського режиму щодо Римсько-католицької церкви на Волині і в Східній Галичині у 1939–1941 рр. *Komunizm: system – ludzie – dokumentacja*. 2014. № 3. С. 61.
[16] ДАВО. Ф. Р-605. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 42.
[17] Там само. Арк. 1.
[18] Там само. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
[19] Там само. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 2.
[20] Там само. Арк. 39.
[21] Там само. Арк. 28.
[22] З хрестом чи з ножем? *Вільна Україна*. 8 квітня 1945. С. 6.
[23] ДАВО. Ф. Р-605. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 38.

на Київщині, у Польщі з'явився після 1917 р. Будучи православним священником, він конфліктував із духовною консисторією, яка в 1927 р. усунула його з парафії в с. Жорнів нібито за політичні проповіді. У 1933 р. о. Кіндрат перейшов у неоунію, але не отримав від Луцького біскупа Адольфа Шельонжека парафії, оскільки той чомусь вважав Лавренчука націоналістом і аморальною людиною. Тільки після розпаду Польщі о. Кіндрат зумів отримати вже від уніатського єпископа Миколая Чарнецького парафію в Гнійному[24].

Крім цих двох релігійних громад, у Волинській обл. була ще одна уніатська церква – в с. Озеро Ківерцівського району, що давно стояла закритою. Ще у 1925 р. в цьому селі виникла перша на Волині неоунійна парафія, якій влада допомогла побудувати храм, але вже до кінця 1920-х рр. ця парафія самоліквідувалася й усі її члени повернулися в православ'я[25]. Відтоді каплиця стояла пустою й не використовувалася. Влітку 1945 р. за клопотанням православних віруючих с. Борохів Теремнівського району цю будівлю передали їм для перенесення в Борохів, де віруючі молилися тоді в шкільній будівлі, яку мусили звільнити[26].

28 травня 1945 р. були підписані й одразу опубліковані звернення так званої Ініціативної групи в складі священників Гавриїла Костельника, Михайла Мельника та Антона Пельвецького до уніатського духовенства в західних областях України та в Раднарком СРСР про возз'єднання УГКЦ із РПЦ[27]. Радянські спецслужби готували це вже не один місяць, саме тоді було офіційно оголошено про курс на ліквідацію УГКЦ.

Хоча основні підготовчі роботи проводилися в областях, де греко-католики становили більшість віруючого населення, включилися до неї відповідні органи й тих регіонів, у яких існували хоча б невеликі уніатські осередки. Зокрема, уповноважений Ради в справах релігійних культів по Волинській області викликав до себе уніатських священників К. Лавренчука та М. Височинського. Перший із них проігнорував виклик, а другого Ф. Прокопенко ознайомив зі зверненням Ініціативної групи. За словами уповноваженого, священник погодився зблизитися з цією групою, заявивши, що зв'яжеться з нею і, як керівник Греко-Католицької Церкви у Волинській обл., буде проводити реєстрацію місцевих уніатських общин через неї[28].

1 серпня в Луцькому кафедральному соборі керуючий Волинсько-Рівненською православною єпархією єпископ Миколай (Чуфаровський) очолив збори благочинних і місіонерів Волинської єпархії, участь у яких взяв Волинський обласний уповноважений Ради у справах РПЦ Михайло Діденко. За підсумками обговорення місіонерських завдань, у межах єпархії було прийняте рішення «повністю підтримати ініціативну групу греко-католицького духовенства Галичини, морально і практично, шляхом ліквідації уніатських парафій на території Волинсько-Рівненської єпархії»[29]. Жодних інших важелів впливу на уніатський клір та його парафіян, крім словесних переконань, у православного духовенства не було. Тож на зборах вирішили послати у Гнійне та Гумнище єпархіальних місіонерів разом із благочинними.

Уже 10 серпня благочинний Вербського району священник Афанасій Юхновський разом із настоятелем Гнійненської православної парафії священником Василем Гуговським відвідали уніатського настоятеля в с. Гнійне. Як стверджував о. Афанасій у рапорті до архієрея, бесіда з уніатським священником К. Лавренчуком «звелася до типової в цьому питанні полеміки про папство та інші нововведення в догматиці католицтва». Місіонери намагалися переконати уніата не лише в хибах латинського віровчення, але й у згубності унії, яка протягом століть принесла українському народу багато горя. «Ми вказали, що видима зовнішня допомога у справі возз'єднання є воля Божа, щоб було одне стадо і один пастир, і запропонували нашу братську допомогу, заявивши, що коли його рішення буде викликане іншими аргументами, то не зможемо йому допомогти», – рапортував благочинний[30]. Однак о. Кіндрат не відступав від своїх позицій, «спеціально чи невільно дав зрозуміти, що крім його повної лояльності до дійсності наших днів, ця дійсність не є довговічною як істина і не має в собі вагомої ідеї чи аргументу для возз'єднання, а тому він має ще багато часу вирішувати і переконував, що не запізниться, як би і що б не сталося»[31].

[24] Правда про унію. Документи і матеріали / Голов. ред. Д. Яремчук, упоряд. Ю. Сливка. Львів, 1981. С. 327.
[25] Див.: Федчук О. Священник Євсевій Сльозко та неоунійна парафія в Озері. *Orthódoxi Evrópi. Studia do dziejów Kościoła prawosławnego w Europie Wschodniej*. Bialystok, 2022. Vol. 5. S. 207–219.
[26] ДАВО. Ф. Р-605. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 43.
[27] Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / Ред. Сергійчук В. Київ, 2006. Т. 1. С. 743–754.
[28] ДАВО. Ф. Р-605. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 78.
[29] Мартинюк В. Приєднання греко-католицьких парафій до Православної Церкви… С. 217.
[30] ДАВО. Ф. Р-393. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 86.
[31] Там само. Арк. 87.

У с. Гумнище православних місіонери ще, вочевидь, не посилали. Можливо, це стало наслідком того, що ще влітку о. М. Височинський натякнув Ф. Прокопенку, що візьме курс на підпорядкування Ініціативній групі. Однак 1 жовтня, коли уповноважений Ради у справах релігійних культів знову запросив о. Маркела до себе, той заявив, що передумав і вирішив залишитися самостійною общиною греко-католицького сповідання, про що нібито написав прохання в Раднарком УРСР ще в липні[32].

Уповноважений приписував М. Височинському слова, що краще він буде їсти тільки хліб із водою та стане пастухом у колгоспі, аніж погодиться перевести парафію у православ'я[33]. Водночас, він нібито заявляв, що не хоче контактувати з Ініціативною групою, оскільки вважає її неавторитетною. Але контактів з іншими уніатами Галичини о. Маркел також не підтримував[34].

Тому 21 жовтня с. Гумнище відвідав православний єпархіальний місіонер священник Михайло Семенюк, який пробув тут два дні. У перший день він відвідав богослужіння, побачивши в храмі, крім священника з псаломщиком, кількох жінок. Після богослужіння о. Михайло вирішив побесідувати з богомолками: «Я спитав цих жінок, чи знають вони про те, що вони не православні, а католики, і що вони своїм відступленням від св. православної церкви оскорбляють пам'ять своїх православних батьків і дідів. Щоб не мовчати, вони мені відповіли, що в їх церкві так само служиться, як у православній церкві»[35].

Потім присланий місіонер розговорився з уніатським священником, який запросив його до себе в дім. Отець Маркел сказав, що має близько 80 сімей парафіян, які перейшли в унію з власної ініціативи й добровільно, за десять років до його призначення в Гумнище. Якщо ж вони виразять бажання перейти у православ'я, в чому він дуже сумнівається, то він залишить парафію й виїде в уніатський монастир, але з власної ініціативи парафіян не залишить, бо йому не дозволяє совість. Отець Михайло натякнув, що «Преосвященному Владиці Миколаю було б дуже приємно, якби це питання спільними зусиллями нашими було вирішено по-братськи, тобто без зайвих розмов і диспутів, які тільки шкодять позитивному результату»[36]. Однак о. М. Височинський на це відповів, що сам білорус, народився на Підляшші в сім'ї ревних уніатів, у такому дусі вихований і в правоті своїх поглядів переконаний, а тому в православ'я ніколи не перейде, бо це буде противним його совісті й усьому його життю. За словами о. М. Семенюка, уніат відмовився від богословського диспуту, роздратовано заявивши, що всі екзамени давно витримав. Водночас він нібито погодився з тим, що унія дуже дорого обійшлася українському та білоруському народам.

Наступного дня настоятеля в селі вже не було, тому місіонер зайшов до колишнього церковного старости, який в унію ніколи не переходив і богослужінь Височинського не відвідував. Той повідомив, що в Гумнищі нараховується 105 сімейств, із яких 43 в уніатську церкву не ходять, а інші «відвідують її тільки тому, що немає православного священника. За словами цього чоловіка, місцевий храм належав раніше православним, а уніати тільки за допомогою поліції та ксьондзів утримували його в своїх руках.

У підсумку священник М. Семенюк намітив шістьох осіб, які протягом трьох тижнів пообіцяли скласти список православних і тих уніатів, які забажають перейти у православ'я, затим зібрати «двадцятку» і попросити в єпископа Миколая призначити в Гумнище православного священника.

Підсумовуючи звіт, місіонер писав: «Відносно ксьондза Височинського насмілюся доповісти, що він вірогідно не білорус, а справжній поляк, і не студит, а справжній єзуїт. Під час польського панування до православної церкви ставився з презирством. За виконання треб нічого не вимагає, але дуже часто їздить в Галичину, звідки отримує субсидії для свого існування. Він у курсі усіх справ, що стосуються православного руху в Галичині, але тільки посміхається. На мій погляд, потрібно відібрати від Височинського довідку на право виконання треб, чи укласти ще один орендний договір з двадцяткою від православних парафіян, що було б сповна справедливим»[37].

Процес переговорів з уніатськими священниками Волині контролювали обласні уповноважені Ради у справах релігійних культів та Ради у справах РПЦ. Останній протягом осені декілька разів рапортував про хід справ республіканському уповноваженому Павлу Ходченку. В рапорті від 31 жовтня він визнав, що рекомендував керуючому Волинсько-Рівненською єпархією ще раз послати в Гумнище місіонера «для повного здійснення переходу селян у православну церкву, організувати православну общину, церковній раді

[32] ДАВО. Ф. Р-605. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 78.
[33] Там само. Арк. 118.
[34] Там само. Арк. 101.
[35] Там само. Ф. Р-393. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 6.
[36] Там само.
[37] Там само. Арк. 7–8.

укласти договір на користування церквою, а також єпископу рекомендовано підібрати найбільш культурного і тверезого священника спеціально для цього села»[38].

Отже, органи влади не приховували своєї зацікавленості у ліквідації в області уніатських общин, підштовхуючи до цього й православне духовенство. На 29 листопада М. Діденка було викликано в Київ на нараду уповноважених Ради у справах РПЦ західних областей України. Організацією цього заходу займався сам голова Ради Георгій Карпов. Уповноважені мали прибути на нараду з усіма матеріалами, які б характеризували «дійсний стан уніатської церкви з питання возз'єднання її з православною церквою»[39].

Довго відмовлявся приєднуватися до православ'я священник із Гнійного К. Лавренчук. Свою позицію він не змінив і після другого приїзду православних священників, хоча парафіяни, за словами Ф. Прокопенка, вже тоді заявляли, що возз'єднатися готові, але при умові, що першим це зробить о. Кіндрат. Нарешті, на початку грудня єпископ Миколай (Чуфаровський) відправив у с. Гнійне єпархіального місіонера протоієрея Михайла Семенюка. Того дня там відбулося зібрання парафіян, на якому порушили питання про возз'єднання місцевих уніатів із РПЦ МП. Усі присутні погодилися це зробити, а о. К. Лавренчук, на диво, навіть виступив із промовою за приєднання й підписався за це першим. На цьому ж зібранні було оформлено необхідні реєстраційні документи, з якими отці М. Семенюк та К. Лавренчук виїхали до Луцька. Однак вночі на одній зі станцій о. Кіндрат непомітно витягнув у о. Михайла, котрий спав, документи про реєстрацію православної общини й утік із ними з потяга. Відтак місіонер мусив повернутися у с. Гнійне для відновлення документів[40].

Приєднання до РПЦ МП уніатів с. Гумнище відбулося приблизно тоді само. Отець М. Височинський затягував час, начебто погоджуючись перейти під опіку Московського патріарха, але висуваючи при цьому нездійсненні умови: якщо для його парафії залишать незмінними канони, сам він не буде приносити покаяння православному архієрею та залишиться в Гумнищі. Відповіді на свої клопотання він, очікувано, не отримав.

В інформаційному звіті від 10 грудня 1945 р. Ф. Прокопенко повідомив керівництву, що обидві уніатські громади Волинської області перейшли в православ'я й зареєструвалися в уповноваженого Ради у справах РПЦ. При цьому о. М. Височинський робив спробу зібрати підписи віруючих для клопотання в Раднарком УРСР про те, щоб залишити греко-католицьку общину, але селяни відмовилися підписуватися. Після цього о. Маркел нібито «взяв сокиру, напівзруйнував свою квартиру і пішов кудись із села»[41]. Згодом з'яснилося, що він виїхав на Рівненщину – у чеську католицьку общину, де збирався служити в латинському обряді.

За словами Ф. Прокопенка, після возз'єднання з РПЦ МП двох уніатських парафій, у Волинській обл. ще залишалося близько тисячі греко-католиків, розкиданих невеликими групами по селах. Уповноважений називав їх переселенцями з Польщі, виділяючи групи в с. Жджари Порицького району, с. Жабче Сенкевичівського району, м. Ківерці та в Озютичівському районі. Однак не зайвим буде зауважити, що до війни у Жджарах, Жабчому та Озютичах діяли уніатські парафії. Уповноважений стверджував, що ці люди відвідували православні храми й питання про організацію греко-католицьких общин не піднімали. Але організованого, яскраво-вираженого переходу в Православну Церкву вони не робили, за винятком с. Жабче, де 25 сімейств возз'єдналися «з виконанням усіх релігійних ритуалів»[42].

Тут зазначимо, що уповноважений Ради у справах релігійних культів ще раніше стверджував, що отці М. Височинський та К. Лавренчук вишукували переселенців із Польщі, котрі були греко-католиками, й намагалися об'єднати їх у релігійні громади, але їм це не вдавалося[43]. А уніатська громада в Жабчому розпалася ще влітку 1943 р., коли українськими повстанцями було вбито й спалено в уніатській каплиці ієромонаха Серафима (Ярошевича)[44].

Висновки. До 1945 р. у Волинській обл. залишилося тільки дві діючі уніатські громади – в с. Гумнище Берестечківського району та с. Гнійне Вербського району. Декларована у відомостях Луцької курії в 1944 р. неуонійна парафія в Луцьку, найвірогідніше, тоді вже не існувала. Однією з головних причин збереження тут неоунійних осередків стала ідейна непохитність їх настоятелів – священників Маркела Височинського та Кіндрата Лав-

[38] ДАВО. Ф. Р-393. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 5.
[39] Там само. Арк. 19.
[40] Там само. Ф. Р-605. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 116, 119.
[41] Там само. Арк. 115.
[42] Там само. Арк. 120.
[43] Там само. Арк. 40.
[44] Пущук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 рр. Горохівський район. Луцьк, 2009. С. 82.

ренчука. Курс на ліквідацію уніатських парафій Волинської області було взято влітку 1945 р. – після обнародування звернень Ініціативної групи духовенства Ґаличини про возз'єднання УГКЦ із РПЦ МП. Формальною роботою в цьому напрямку від серпня почали займатися місіонери православної Волинсько-Рівненської єпархії, але обласні уповноважені Ради в справах РПЦ М. Діденко та Ради у справах релігійних культів Ф. Прокопенко виявляли їм сприяння. Обидва уніатські священники не бажали приєднуватися до РПЦ МП, тому процес затягнувся до грудня 1945 р., коли парафії в Гнійному та Гумнищі все ж були возз'єднані, проте без настоятелів, котрі так і не стали православними.

References

Baran, V. (2014). Represii stalinskoho rezhymu shchodo Rymsko-katolytskoi tserkvy na Volyni i v Skhidnii Halychyni u 1939–1941 rr. [Repressions of the Stalinist regime against the Roman Catholic Church in Volyn and Eastern Halychyna in 1939–1941]. *Komunizm: system – ludzie – dokumentacja, 3*, P. 49–63.

Martyniuk, V. (2013). Pryiednannia hreko-katolytskykh parafii do Pravoslavnoi Tserkvy na Volyni u 1945–1946 rr. [Joining of Greek Catholic parishes to the Orthodox Church in Volyn in 1945–1946]. Lutsk, Ukraine.

Kovaliv, V.-Yu. (2007). Likvidatsiia neounii v Lutskii diietsezii [Liquidation of the Neo-Union in the Lutsk Diocese]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy», 8*, P. 271–288.

Kramar, Yu. (2013). Neouniinyi rukh na Zakhidnii Volyni u mizhvoiennu dobu (1921–1939) [The Neo-Union movement in Western Volyn in the interwar period (1921–1939)]. Kremenets, Ukraine.

Kramar, Yu. (1998). Problema neounii na Volyni u mizhvoiennyi period [The problem of Neo-Union in Volyn in the interwar period]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu – Scientific bulletin of the Volyn state university, 1*, P. 68–73.

Kucherepa, M. (2010). Neouniia na Volyni [Neo-Union in Volyn]. Lutsk–Volodymyr-Volynskyi, Ukraine.

Lahish, R. (2014). Misijna diialnist Mykolaia Charnetskoho ta ottsiv Redemptorystiv na Volyni (1926–1938 rr.) [Missionary activity of Mykola Charnetsky and the Redemptorist fathers in Volyn (1926–1938)]. *Hileia – Gilea, 80*, P. 81–86.

Lupij, O. (2012). Misii hreko-katolytskykh sviaschenykiv na Volyni v mizhvoiennyj period [Missions of Greek-Catholic priests in Volyn in the interwar period]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy», 6*, P. 214–223.

Pushchuk, I. (2009). Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rr. Horokhivskyi raion [The tragedy of the Ukrainian-Polish confrontation in Volyn in 1938–1944. Gorokhiv district]. Lutsk, Ukraine.

Skakun, R. (2007). «Nova uniia» u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939) [«New union» in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1924–1939)]. *Kovcheh. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii – The Ark. A scientific collection of church history, 5*, P. 204–247.

Skakun, R. (2018). «Storozh bratovi svoiemu»: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyshchi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939–1941 rr. [«A watchman for his brother»: the agency of the security agencies of the USSR among the Greek Catholic clergy in 1939–1941]. *Kovcheh. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii – The Ark. A scientific collection of church history, 8*, P. 72–189.

Stokolos, N. (1999). Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939 rr.) [Neo-Union as an experiment of the Eastern policy of the Vatican in Poland (1923–1939)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 4*, P. 74–89.

Fedchuk, O. (2022). Svyashhennyk Yevsevij Slozko ta neounijna parafiya v Ozeri [Priest Yevsevy Slozko and the Neo-Union parish in Ozera]. *Orthódoxi Evrópi. Studia do dziejów Kościoła prawosławnego w Europie Wschodniej – Orthódoxi Evrópi. Studies for the history of the Orthodox Church in Eastern Europe, 5*, P. 207–219.

Федчук Олександр Миколайович, протоієрей – кандидат історичних наук, кандидат богослов'я, проректор із наукової роботи Волинської духовної семінарії УПЦ (вул. Драгоманова, 26, Луцьк, 43016).

Fedchuk Olexander, archpriest – Candidate of Historical Science, Volyn Orthodox Theological Seminary UOC, Scientific Division Vice-Rector (Drahomanova St., 26, Lutsk, 43016).

E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

LIQUIDATION OF THE LAST UNIATE COMMUNITIES IN THE VOLYN REGION (1944–1945)

The purpose of the research is to clarify the circumstances of the functioning and liquidation of the last Uniate parishes in Volyn region in 1944–1945. The research methodology is based on principles of historicism, objectivity and critical analysis of source material. Induction and deduction, as methods of scientific knowledge, made it possible to draw general conclusions about the state of the Uniate movement based on a set of individual facts, or to explain these facts in terms of general patterns. The prosopographical method helped to identify the most important details of the biographies of Uniate priests. The scientific no-

velty of the research is to supplement and clarify information about circumstances of the liquidation of the last Uniate parishes in the Volyn region. This was possible due to the use of sources that had previously been ignored by individual researchers of the neo-Union movement in Volyn. The research has led to the conclusion that after the return of Soviet power, only two Uniate parishes remained in operation in the Volyn region – in the villages of Humnyshche in Berestechko district and Hniyne in Verbskyi district. The parish in Lutsk, founded in 1934, although listed in the statistics of the Lutsk curia, no longer existed. The preservation of the two mentioned Uniate centres was the result of the ideological firmness of their rectors, priests Markel Vysoczynsky and Kindrat Lavrenchuk. The authorities took a course to eliminate Uniate parishes in Volyn in the summer of 1945. It was fully consistent with the process of reunification of the Ukrainian Greek Catholic Church with the Russian Orthodox Church, which had begun in Halychyna. Formally, the missionary work in this direction was carried out by the clergy of the Volyn-Rivne Orthodox diocese under the leadership of Bishop Mykola (Chufarovsky), but it was fully controlled by the commissioners of the Council for the affairs of the Russian Orthodox Church and the Council for religious cults. Despite the resistance of both Uniate priests, in December 1945 these parishes were reunited with the ROC.

Key words: *union, Orthodox Church, Lutsk, Humnyshche, Hniyne, reunification.*

Дата подання: 4 лютого 2024 р.
Дата затвердження до друку: 5 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Федчук, О. Ліквідація останніх уніатських общин у Волинській області (1944–1945 рр.). *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 43–50. DOI: 10.58407/litopis.240305.

Цитування за стандартом APA

Fedchuk, O. (2024). Likvidatsiia ostannikh uniatskykh obshchyn u Volynskii oblasti (1944–1945 rr.) [Liquidation of the Last Uniate communities in the Volyn region (1944–1945)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3.* P. 43–50. DOI: 10.58407/litopis.240305.

УДК 61(092)(477.51)«185/191»

Олександр Асадчев

СЕЛИЩЕ РАДУЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОПИСУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

DOI: 10.58407/litopis.240306
© О. Асадчев, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6818-9207

Метою статті *є оприлюднення виявленого в ЦДІАК України документа, що стосується історії селища Радуль (колишньої слободи). Дослідження здійснено з використанням загальнонаукових* ***методів*** *аналізу та синтезу, історико-критичного, архівної евристики та реконструкції тексту опису слободи Радуль під час проведення Генерального опису Лівобережної України, поданого скорописом другої половини XVIII ст.* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає у введенні до наукового обігу невідомого раніше писемного джерела, яке відзначається високим ступенем інформативності, щодо історії селища Радуль. Матеріали Генерального опису містять цінні відомості про домашні господарства, промисли та ремесла мешканців, розмір податків, чисельність, вік, працездатність, походження та родинні зв'язки населення, а також інформацію щодо часу заселення тієї чи іншої родини у слободі.* ***Висновки.*** *Значимість наведеного документа досить велика. Адже й досі про час заснування Радуля в наукових колах немає єдиної обґрунтованої думки. Незважаючи на багатоваріантність написання літер, різні почерки, велику кількість помилок і викривлень прізвищ та імен, а також незадовільний загальний стан збереження документа, що в багатьох випадках ускладнив його прочитання, відомості Генерального опису дозволяють фактично стверджувати, що певна частина родин старообрядців заселилася у слободі Радуль ще за часів гетьмана Івана Мазепи. Оприлюднення цього документа неабияк слугуватиме охочим здійснити генеалогічні дослідження свого роду.*

Ключові слова: *Генеральний опис Лівобережної України, Радуль, Любецька сотня, Чернігівський полк.*

Селище Радуль, у XVIII–XIX ст. слобода, розташоване на березі Дніпра на 12 км північніше від Любеча. За адміністративним поділом до часу ліквідації полково-сотеннного устрою Лівобережної України в 1782 р. слобода Радуль перебувала в складі Любецької сотні Чернігівського полку.

Наприкінці 60-х – поч. 70-х рр. XVII ст. розпочався значний наплив людей російського походження на Лівобережну Україну. З огляду на те, що землі Радульського острову обмежувалися з усіх сторін або лісами та болотами, або озерами та річками (Дніпро і Переділ) із великими заплавними луками, тут оселилися старообрядці-втікачі. Коротка історія Радуля викладена в розвідці О. Асадчева[1].

Звернення до матеріалів Генерального опису Лівобережної України, який проводився з жовтня 1765 р. по 10 лютого 1769 р. і мав на меті посилення колонізаторської політики Російської імперії на теренах Гетьманської України, дозволяє встановити, хто й коли зі старообрядців-втікачів оселився в Радулі, їх сімейний стан, яке вони мали майно, худобу, якими промислами займалися тощо. Адже матеріали опису є досить цінним історичним, статистичним і генеалогічним джерелом, унікальною писемною пам'яткою української та російської мов, у якій відображено систему антропонімів Лівобережної України у др. пол. XVIII ст., яка включала імена, патроніми (андроніми, матроніми) та прізвиська. У переважної більшості населення прізвищ у теперішньому значенні на той час ще не було[2].

[1] Асадчев О. Селище міського типу Радуль: короткий історичний нарис. *Книга Пам'яті селища Радуль Чернігівського району Чернігівської області*. Ніжин: Вид-ць ПП Лисенко М., 2020. С. 6–91.

[2] На території всієї Російської імперії для означення родового імені застосовувалося слово «прозвание», і, лише починаючи з третього десятиліття XIX ст., в офіційних документах почали використовувати слово «фамилия»

Відповідно до указу імператриці Катерини ІІ від 10 листопада 1764 р. було остаточно скасовано політичний інститут гетьманства, а управління Лівобережною Україною доручено Другій Малоросійській колегії на чолі з президентом, графом П.О. Рум'янцевим-Задунайським, який одночасно обіймав посаду генерал-губернатора Малоросії[3].

У 1765 р. після інспекційного об'їзду ввіреної йому території Лівобережної України П. Рум'янцев видав наказ щодо початку Генерального опису, що являв собою перепис населення й облік земельного фонду та іншого майна на території Гетьманської України. Насамперед перепис носив фіскальний характер, головною метою його було закріпачення селян, поширення на українські землі загальноімперського законодавства, налагодження стабільного надходження податків до державної скарбниці від населення Лівобережної України, а також визначення точної кількості козаків як службового класу. Тому можна припускати, що в матеріалах Генерального опису, як і в звичайних ревізіях, також можливе приховування даних чи подання недостовірних. Як відомо, після проведення звичайних ревізій були цілі справи щодо перевірки неправдивого ревізування та приховування кількості дворів, підданих тощо. Особливо це стосується монастирських і поміщицьких володінь.

Генеральний опис відбувався згідно із секретною настановою, наданою П. Рум'янцеву російською імператрицею в листопаді 1764 р.[4] Для виконання перепису були розроблені загальні правила та чотири інструкції для ревізорів, за якими описували: за першою – міста, містечка та інші населені пункти, за другою – урядові, рангові та монастирські володіння, за третьою – приватновласницькі маєтності (поміщицькі й старшинські), за четвертою – козацькі володіння[5].

У кожному полку для проведення перепису була створена спеціальна комісія, яку очолював російський офіцер, наприклад, у Чернігівському полку її очолював підполковник карабінерного Ростовського полку Іван Ногаткін. У ці комісії також було залучено по два представники козацької старшини, наприклад, у Чернігівському полку – бунчуковий товариш Бороздна Д. та полковий писар Почека. У кожну сотню в якості ревізорів направлялися: штаб-, обер- і унтер-офіцери, з писарями і рядовими. Комісіям мали надаватися всі матеріали раніше проведених ревізій в усіх полках та козацькі компути з 1712 по 1764 рр., а також судові справи стосовно землеволодінь. Описи мали заздалегідь виготовляти управителі, прикажчики та подавати ревізорам, коли ті приїжджали до населеного пункту. Проте через певний супротив місцевих поміщиків і старшини цей процес суттєво затягувався, тому досить часто ревізори йшли на жорсткі заходи: виганяли народ, шикували його шеренгами й потім робили перепис; таким самим чином вони діяли й під час перепису худоби[6].

Поточні витрати на здійснення опису були покладені на полкові канцелярії, які намагалися перекласти ці витрати на сотенні правління, а ті у свою чергу – на населення, з якого збирали кошти для купівлі паперу, чорнил, сургучу, свічок та ін.

Документально оформлені відомості, зібрані згаданими комісіями, і склали Генеральний опис Лівобережної України, більш відомий як Рум'янцевський опис Малоросії. Його зміст такий:

– загальний опис міст, містечок, сіл, селищ, слобод, хуторів тощо. Опис міських земель, лісів, сіножатей та інших угідь;

– опис рангових, старшинських, приватновласницьких, монастирських і церковних володінь із зазначенням кількості ріллі, сіножатей, лісів, пасовиськ, млинів, винокурень, шинків, пасік, рибних ловель, а також худоби;

(прізвище). Проте на той час прізвища мали лише дворяни, поміщики, купці та державні селяни, кріпаки почали отримувати прізвища після відміни кріпосного права. Навіть наприкінці XIX ст. значна кількість громадян ще не мала прізвищ, що засвідчив Всеросійський перепис населення 1897 р. Деякі селяни отримали прізвища лише під час паспортизації, проведеної урядом СРСР на поч. 1930-х рр. Тричленне іменування особи в матеріалах Генерального опису Лівобережної України означає, що ця особа мала прізвисько, але найчастіше третім членом було дідівство, тобто ім'я її діда. Див.: Никонов В. География фамилий. Москва: Наука, 1988. С. 20–28; Суслова А., Суперанская А. О русских именах. Ленинград: Лениздат, 1991. С. 160.

[3] Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. (далі – ПСЗ РИ. Собр. 1). Санкт-Петербург: Тип-я II Отделен. Собств. Е.И.В. Канцеляр., 1830. Т. XVI. № 12277. С. 961.

[4] Русский биографический словарь. Романова – Рясовский. Петроград: Русск. истор. общ., 1918. С. 530.

[5] Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. Чернигов: Черниг. губерн. стат. комит., 1866. С. 4–10; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 54. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 1, 1 зв., 17; Ф. 127. Оп. 160. Спр. 81. Арк. 1–4, 7–10 зв.

[6] Багалей Д. Генеральная опись Малороссии (Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П. Румянцева-Задунайского). *Киевская старина*. Ноябрь, 1883. Т. VII. С. 410, 420; Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин: Типо-Литогр. насл. В. Меленевского, 1913. Т. 1. С. 220–221.

– опис козацьких і селянських господарств (дворів)[7], у т. ч. хат без подвір'я, із зазначенням їх стану, наявності допоміжних будівель, кількості пахотних земель, сіножатей, худоби тощо;

– реєстри по подвір'ях (дворах) оподатковуваного населення із зазначенням статі, віку, походження, працездатності, хвороб і каліцтв, родинних відносин, володіння майном, розміру сплачуваних податків, переліку повинностей, інформації щодо сімейних промислів, ведення торгівлі тощо. Перепису не підлягали шляхтичі, представники полкової та сотенної старшини, священно- і церковнослужителі;

– додатки, в яких подано документи про підтвердження прав на володіння землею, маєтками (універсали, купчі записи на землі, ліси, сіножаті тощо, заповіти, дарчі записи на майно, формулярні списки козацької старшини, розпорядження (ордери) Генеральної військової канцелярії, рішення Генерального військового суду, царські грамоти, укази Сенату й т. ін.)[8].

Генеральний опис не було завершено у зв'язку з розгортанням російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Спеціальні комісії передали всі матеріали до архіву Малоросійської колегії в Глухові. Відомо про складення частини білового (тобто остаточного) примірника опису, зокрема в Київському та Переяславському полках.

Деякий час до цих документів ніхто не звертався, вони зберігалися в безладі у вологому підвалі. Після утворення 1782 р. на території Лівобережної України трьох намісництв, матеріали Генерального опису були розібрані та описані канцеляристами під керівництвом архіваріуса Г. Адамовича й передані до намісницьких правлінь Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв, де вони зберігалися у відповідних казенних палатах. Починаючи з др. пол. XIX ст., томи Генерального опису розійшлися по різних архівних сховищах, зокрема Києва, Харкова, Чернігова, Петрограда. Напередодні й невдовзі після закінчення Другої світової війни 1941–1945 рр. основну частину цих справ було сконцентровано в Київському центральному архіві давніх актів.

Нині основний масив матеріалів Генерального опису Лівобережної України зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (далі – ЦДІАК України) й налічує 969 одиниць зберігання. Декілька одиниць опису зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Слід зазначити, що матеріали Генерального опису не збереглися в повному обсязі. Багато матеріалів загинуло ще у XVIII ст. П. Рум'янцев у листі від 24 червня 1779 р. до імператриці Катерини II писав: «…изъ того, что мною до войны (йдеться про Російсько-турецьку війну 1768–1774 рр. – *О.А.*) здесь приуготовлено было, въ одсудствие мое на службу одно забыто, другое приостановлено, а зделанная во всехъ обстоятельствахъ ревизия частию согнила (матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. – *О.А.*) и утрачена»[9].

У 1784 р. у Глухові сталася пожежа, яка знищила велику частину документальних матеріалів, у тому числі й матеріали Генерального опису Полтавського полку, що залишалися в Глухові. У наступному столітті пожежами 1840 р. у Катеринославі, 1878 р. у Полтаві були знищені майже всі залишки матеріалів опису Полтавського полку.

Не в повному обсязі збереглися також і матеріали Генерального опису Чернігівського полку, зокрема втрачені оригінали матеріалів опису слободи Радуль Любецької сотні Чернігівського полку (нині селище Радуль Чернігівського району Чернігівської обл.).

Проте, на щастя, збереглася копія з копії[10] матеріалів Генерального опису Лівобережної України щодо слободи Радуль, що зберігається в ЦДІАК України, у ф. 1505 «Городнянський повітовий земський суд Чернігівської губернії», (Оп. 1. Спр. 228), аркуші 7–22[11].

У документі відомості подано скорописом др. пол. XVIII – пер. пол. XIX ст. Частина документа (арк. 7–16) написана на гербовому папері з клеймом у правому куті, у центрі якого зображено неофіційний державний герб Російської імперії (т. зв. орел французького типу). По колу клейма напис: «1820 года цѣна 50 копѣекъ листъ». Текст іншої частини (арк. 17–22) поданий на папері без клейма. Стан збереження документа місцями незадо-

[7] Двір у Генеральному описі Лівобережної України – це огороджена земельна ділянка, на якій знаходилися одна або кілька хат та господарські споруди. Якщо місце не було огороджено, то двір називався «бездворною хатою», тобто хатою без подвір'я, при котрій бували ті самі господарські будівлі, як і при дворі. Друга ознака двору – повинності, які відбували його мешканці. Передбачалося, що мешканці двору, володіючи певними угіддями, несуть і повинності.

[8] Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией… С. 190–227.

[9] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 742. Ч. І. Арк. 25.

[10] На першому аркуші документа, який має назву «вѣдомость», у лівому верхньому куті зазначено, що ця копія знята з копії. Копія «вѣдомости» була виготовлена у 1816 р. на підставі оригінальних матеріалів Генерального опису населених пунктів Чернігівського полку, зокрема слободи Радуль, що на той час зберігались у казначействі Городнянського повіту Чернігівської губернії.

[11] Нумерація аркушів архівна, проставлена простим олівцем у верхньому правому куті кожного аркуша.

вільний, угорі майже кожного аркуша наявні плями від вологи, які не дозволяють повністю відтворити текст.

Свідченням того, що існував документ, з якого була зроблена копія, є запис у чорновому реєстрі матеріалів Генерального опису в Чернігівському полку по «селам и деревням». Реєстр зберігається у ЦДІАК України в ф. 54 «Друга Малоросійська колегія». Наведемо запис мовою оригіналу: «Слобода Радуль. Ведомость раскольническихъ дворовъ на 12 листахъ при ней сообщенъ регистръ о изшедшихъ съ той слободы Радули людяхъ на полліста. Ведомость полковника Черниговского Милорадовича о подданническихъ дворахъ на пяти листахъ. Опись белая владельческая на пяти писчих листахъ»[12].

Копія матеріалів перепису була виготовлена на прохання уповноваженого купцями та міщанами слободи Радуль міщанина Василя Волохіна та видана йому в Чернігівській казенній палаті 29 листопада 1816 р.[13]

На жаль, на копії не зазначена точна дата проведення перепису населення слободи Радуль. Проте з тексту документа можна зрозуміти, що ревізійні описи були складені в період з 15 травня по 24 серпня 1767 р.[14] Архівні матеріали IV ревізії, складені 25 травня 1782 р., щодо селян слободи Радуль, які записалися в купецьке та міщанське звання, у яких були подані дані ревізійних списків 1765 р., також підтверджують висновок, що Генеральний опис слободи Радуль відбувався в 1767 р. З метою введення документа до наукового обігу його текст подається мовою оригіналу за допомогою критично-дипломатичного методу[15] з використанням сучасного шрифту, зі збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей, а також літер, у т. ч. тих, яких немає в сучасному алфавіті, окрім букви скоропису XVII ст. «ξ», яка передана буквами «кс». Виносні надрядкові літери внесені в рядок у вигляді букв сучасного алфавіту. Титла розкриті. Літери, що не читаються, позначені крапками, відтворені за змістом слова наведені у квадратних дужках. Замість однієї великої фігурної дужки, що вживалась у матеріалах перепису для охоплення декількох рядків з іменами дітей, використані декілька маленьких дужок одна під одною. Нумерація кожного архівного аркуша подана посередині над публікованим текстом напівжирним шрифтом, закінчення кожної сторінки архівного аркуша позначене двома скісними рисками «//».

Збережене наявне в оригіналі членування тексту на слова та абзаци, кількість слів у кожному рядку, а також розташування слів скрепи, яка використовувалася секретарями тогочасних державних установ. Пунктуація, орфографія, застосування великих літер, окрім власних імен[16], відповідають оригіналу.

На жаль, під час виготовлення копії цього документа на поч. XIX ст. було допущено досить значну кількість помилок у назвах населених пунктів, в яких раніше мешкали жителі слободи Радуль, у написанні прізвищ та імен тощо. Переважну більшість цих помилок автору вдалося встановити на підставі вивчення тогочасного адміністративно-територіального поділу Російської імперії та архівних матеріалів IV ревізії, складених 25 травня 1782 р., щодо селян слободи Радуль, які записалися в купецьке та міщанське звання, у яких були подані також дані ревізійних списків 1765 р. Правильні назви населених пунктів, прізвища та імена зазначені у примітках та поясненнях до тексту.

Сподіваємося, що це джерело буде цікавим не лише краєзнавцям, оскільки проливає додаткове світло на історію селища Радуль, а й дослідникам власного родоводу.

* * *

Арк. 7.

Съ копиі[17] копія
Вѣдомость

Въ коммисію Сочиненная въ Полку Черни
говскомъ Генєральной описи Волостной Расколнической
Слободы Радули

Онаяі Слобода лежить въ полку Черниговскомъ въ сотнѣ [Любецкой]
[отъ] Полкового Города Чернигова въ 60^{ти} аотъ Сотенного [местечка]
Любеча въ 15^{ти} Верстахъ на островѣ при речкахъ съ одной Стороны
днепру съ другой озерѣ прозиваѣмомъ Радулѣ съ третьей и Че

[12] ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 3871. Арк. 27.
[13] ЦДІАК України. Ф. 1505. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 22.
[14] Там само. Арк. 16, 17 зв.
[15] Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Київ: Ін-т української мови НАНУ, 1995. С. 18–21.
[16] В оригінальному тексті власні імена написані як з великої літери, так і з малої, при передачі тексту власні імена наведені відповідно до сучасного правопису з великої літери.
[17] У рукописах XVI–XVIII ст. у разі вживання разом, одна за одною, букв «і» та «и» застосовувалося правило, зворотнє правилу XIX ст., тобто писали «съ копіи» замість «съ копіи». Див.: Бѣляевъ И. Практическій курсъ изученія древней русской скорописи для чтенія рукописей XVI–XVIII ст. Москва: Синодальн. тип-я, 1907. С. 19.

твертой при речке болоту, которое дошло къ днепру иозеру Радулѣ.[18] Заселена оная Слобода пообявлѣнію тамошняго войта истарожиловъ на землѣ владѣемой Гетманомъ изменникомъ Мазепою – къ оной Слободе Радулѣ Чесовня[19] дерєвяная Старая Здѣланная наподобіе церкви[20] огороженная вокругъ дєревянымъ заборомъ прикоторой Колокольня и издѣланныхъ двѣ богадѣлнѣ въ коихъ Содержатся нищія имонахинѣ которые питаются отъ доброхотныхъ да телєй милостинєю.

Уѣзд[21]

Служащиі ввоной Часовнѣ монахъ Андриянъ —
втой Слободе Государевыхъ крестьянъ дворовъ 18
безъ дворныхъ хат 5.[22] —
Въ нихъ людєй
Мужеска полу отъ 1 го до 15 ти лѣтъ 71. отъ 15 до 60ти
94. престарѣлыхъ иувѣчныхъ къ работѣ неспособныхъ
6. женска полу отъ 1 го до 15 ти лѣтъ 49 отъ 15 до 60
85 тъ престарѣлыхъ иувѣчныхъ къ работѣ неспособ
ныхъ 7.
Уныхъ зємєль пахотныхъ исѣнокосныхъ неимѣется
лесу Дровянаго Соснового идубоваго иложнику общаго
всея Слободы подкоимъ земли въ длину Надвѣ Версты
вширину наодну версту
Вы годныхъ[23] для Скота мѣстъ въ длину наверсту
въ ширину наполвєрсты //

Арк. 7 зв.

Изъ Городницкаго[24]

….. …итого коровъ дойныхъ 86 яловыхъ 24 Сви
нєй 29 лошадей 51
оныи прежными годами Коностенціі[25] давали ….. поло
жєнію полковой Черниговской Канцєлярііи пять [порцєй]
ипять Раціи[26] безъ шестой надвадцять долѣ …….. [пла]

---

[18] Імовірно в оригіналі рукопису 1767 р. було написано «Радулю», проте писар під час копіювання прийняв скорописну букву «ю» XVIII ст. як скорописну «ѣ».

[19] Правильно «часовня», каплиця – молитовний будинок, храм без вівтаря.

[20] Імовірно, ішлося про Радульську старообрядницьку церкву, адже в офіційних документах заборонялося називати молитовні споруди розкольників церквами, їх називали або каплицями, або молитовними будинками.

[21] Тут і надалі виділено автором. Слово «*Уѣзд*» написане між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – частина так званої скрепи або рекламанти, яку застосовували в тогочасних судах для захисту від втрат і фальсифікацій, повністю вона така: «*Секретарь Городницкаго Уѣзднаго суда Губернскиі секретарь Григорііи Иванина*».

[22] Фактична ж кількість хат, біля яких не було двору, згідно з цим же переписом становила 7, а обійсть (дворів) було 16.

[23] Імовірно, в оригіналі 1767 р. було написано «Выгонных».

[24] Слова «*Изъ Городницкаго*» написані іншою рукою та іншим чорнилом, це – частина так званої скрепи або кустоду, який застосовували в тогочасних судах, повністю він такий «*Изъ Городницкаго казначейства*».

[25] Правильно «консистенцій». Консистенція – натуральний податок, який збирався з посполитих та козаків у 1711–1765 рр. на утримання полків Російської імперії (консистентів), що дислокувалися в містах та інших населених пунктах Лівобережної України (Малоросії), у вигляді провіанту для військовослужбовців (порція або порціон) і фуражу для коней (рація або раціон). Один раціон на чотири коня на добу складав: вівса четверик (26,24 літра) і 16 фунтів сіна, порціон – «*муки по полуосьмине человеку на месяцъ*». Відповідно до Указу 1722 р. консистенти розквартировувалися в будинках обивателів «не обходя никого, ни Гетманскихъ, ни Полковничьихъ, ни Старшинскихъ, ни казачьихъ, ни Великороссийскихъ особъ подданныхъ, ни раскольниковъ, кто бъ какого званія ни были, духовныхъ и мирскихъ … токмо у заслуженныхъ особъ, у Полковниковъ и Сотниковъ и прочей Старшины, и у поповъ и у церковниковъ на дворахъ ихъ, гдѣ сами живутъ, квартиръ не имѣть; а на загородныхъ дворахъ и на подворкахъ, также и у подданныхъ ставить». Див.: ПСЗ РИ. Собр. 1. Т. VI. № 4010, п. 5. С. 683; Доклады и приговоры, состоявшіеся въ Правительствующемъ Сенате въ царствованіе Петра Великаго / Подъ ред. Н.В. Калачева. Т. 1. 1711. Санкт-Петербург: Тип-я Императ. Академ. Наукъ, 1880. № 550. С. 392–394; Энциклопедическій словарь Брокгауза и Эфрона. Т. XXVI. Рабочая книжка–Резолюція. Санкт-Петербург: Тип-я А.О. «Издательское дело», Брокгаузъ-Эфронъ, 1899. С. 389; ПСЗ РИ. Собр. 1. Т. IV. № 2456, п. 23. С. 770. Консистентські збори лягали важким тягарем на населення.

[26] Рація (раціон), порція (порціон) – натуральні податки (їх ще називали зборами на утримання консистентів). Указом імператриці Анни Іоанівни від 8 серпня 1734 р. був установлений порядок збирання з мешканців Лівобережної України (Малоросії) «*рацій для драгунскихъ лошадей*» та значно збільшений обсяг раціона, зокрема мали збирати фураж на одного коня на місяць у кількості 25 пудів та «*принимать сено безъ брака … надъ определеніе генеральное въ месяцъ по 10 пудъ лишку*». Див.: ПСЗ РИ. Собр. 1. Т. IX. № 6614. С. 396. На території Гетьманщини розмір податку встановлювався полковою канцелярією щороку. Напр., у 1735 р. за рішенням Чернігівської полкової канцелярії мешканці слободи Радуль мали сплатити провіанту: у вересні – муки 64 чверті та 6 четвериків, круп 4 чверті 5 четвериків та 2 гарнца, овса 27 чвертей 3 четверика та 2 гарнца; у жовтні – муки 50 чвертей та 4 четверика, овса 20 чвертей та 2 четверика. Див.: ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5663. Арк. 20. У роки неврожаїв, стихійних лих тощо цей збір інколи скасовували. У 1765 р. у Лівобережній Україні порції та рації були замінені т. зв. рубльовим окладом (по 1 рублю з кожного оподаткованого двору), який сплачували посполиті, підсусідки та козаки, окрім виборних. Див.: Гуржій О. Порції, рації. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. /

тять кромѣ подушевныхъ казєнныхъ денегъ [рублевого]
окладу 55 Рублевъ
аподворамъ въ той Слободе живущихъ [крестьянъ]
1^{й} дворъ[27] сродственной въ немъ. Хатъ 6 амбаръ 1. [сараевъ]
4. баня 1. въ ономъ живуть въ 1 ^{й} хатѣ Василиі Пагаре
ловъ[28] 53. ^{х} лѣтъ Здоровъ природной[29] тойже Слободы дѣдъ
Єго былъ Козелскаго уѣзду Села владыжкина[30] ачей
Крєстьянинъ незнаѣтъ
Єго жена Євдокія 50 лѣтъ Здорова
Унихъ дѣти
1^{й} синъ Артемъ 18 лѣтъ Холостъ {
2 дочъ Ирина 11 лѣтъ {Здоровы
3 Уліяна 10 лѣтъ {
4 Онисья 8 лѣтъ {
Патной[31] землѣ идругихъ угодиі неимѣетъ
Скота имѣетъ лошадь 1. коровъ доиныхъ 4. яловиц 1.
Свинєй 1.
въ 2^{й} хатѣ братъ Єго Якова[32] родной Иванъ 43 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Акилина 40 летъ Здорова.
Скота внего Ивана корова доиная 1.
въ 3^{й} хатѣ плѣмянникъ ихъ Михайло Погорѣловъ 30 лѣтъ
Здоровъ природной тойже Слободы
Єго жена Васся 20 лѣтъ Здорова
Браты Єго Михайлы родные 1^{й} Карпъ 20 лѣтъ Здоров
Єго жена Матрона 20 лѣтъ Здорова
2^{й} Иванъ 18 лѣтъ холостъ Здоров
вныхъ Скота лошадей 2. корова доиная 1.
оны имѣютъ промыслъ извозницкой //

Арк. 8.

въ 4^{й} хатѣ Василь Усачовъ[33] 28 лѣтъ Здоровъ
уроженецъ Рыльскаго уезду села неплю
євки[34] помѣщика Графа Николая Федоро
[вича] Головина въ Слободу Радуль при
[шелъ] въ 745 году Єго жена Ирина 25 летъ
[Здорова] унихъ Сынъ Миронъ 3^{х} лѣтъ Здоровъ
[Скота] имѣетъ лошадь 1. Корову 1.
въ 5^{й} хатѣ Племянник Єго Усачова Дорофей[35] Усачовъ
26 лѣтъ Здоровъ при родной той Слободы Єго жена
Акилина 25 лѣтъ Здорова у нихъ синъ Михайло 4 лѣтъ
Здоровъ СКота имѣется внего корова доиная 1.
въ 6^{й} хатѣ Євстратъ Черновъ 28 лѣтъ холостъ Здоров
природной тойже Слободы аотъ куду отецъ Єго билъ
прирожєнецъ онъ Незнаетъ
наго[36] Браты Єго
1^{й} Иванъ 26 лѣтъ холостъ {
2^{й} Антонъ 15^{ти} лѣтъ {Здоровы

Редкол. В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8: Па–Прик. 2011. С. 433; Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин: Типо-Литогр. насл. В. Меленевского, 1913. Т. 1. С. 88–92.

[27] Виділено автором. Так само виділено нумерацію кожного наступного двору та хат, навколо яких двір був відсутній («бездворные хаты»).

[28] Згідно з даними 1782 р. щодо селян слободи Радуль, які записалися в купецьке та міщанське звання (у цих матеріалах були подані також дані ревізійних списків 1765 р.), «Василіи Макаров сынъ Погореловъ у него жена Авдотья Савельева дочь Полской націи». Василь помер у 1779 р. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 968 зв.

[29] Аналог слова «уроженец». Отже, у матеріалах перепису зазначалося місце народження особи.

[30] Імовірно «д. Лодыгино».

[31] Такий запис у документі, правильно «Пахатной». Імовірно, під час копіювання пропущені надрядкові букви оригіналу.

[32] Імовірно, тут помилка, за текстом має бути «Василя», або під час копіювання втрачена інформація про Якова та його сім'ю.

[33] Згідно з даними 1782 р. «Васылій Ивановъ сынъ Усачевъ». Помер у 1776 р. Його дружина «Ирына Яковлева дочь». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 979 зв.

[34] Нині с. Неплюївка не існує, розташовувалося біля р. Клевень у районі нинішнього с. Поповки Рильського району Курської обл. Російської Федерації. Див.: Волости и важнейшие селения Европейской России: По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел: Вып. 1. Губернии центральной земледельческой области. Санкт-Петербург: Центр. стат. к-тет, 1880. С. 278.

[35] Згідно з даними 1782 р. «Дарафей Семеновъ». Його дружина «Акилина Юдина дочь». Син Михайло у 1782 р. «отданъ въ рекруты». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 980.

[36] Частина слова «*наго*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.

Унихъ никакихъ угодиі искота нѣтъ
2 й дворъ Старой внемъ хата 1. съ комнатою. сарай 1.
въ ономъ живеть Семенъ Мироновъ[37] 28 лѣтъ Здоровъ
природной Рылского уезду Игловскаго[38] монастыря
деревнѣ Марацъ[39] Исъ крестьянъ Заведенъ въ оную Слободу
Радуль отцемъ Єго въ 754 году жена Єго Дарья 25 лѣтъ
Здорова
Грунтовъ никакихъ нєимѣетъ
Скота имѣетъ корову Доиную 1. яловыхъ 2.
Ремесло имѣетъ кузнеческое
3й дворъ Старой въ немъ хата 1. Сарай 1.
живущий въ немъ Алексѣй Костилєвъ 28 лѣтъ Здаров
природной той Слободы
Єго жена Меланія 30 лѣтъ Здарова
Унихъ дѣти
1й синъ Сидоръ 8 лѣтъ {
2й Стєпанъ 3 лѣтъ {Здоровы
3й Дочь Христина 5 лѣтъ {//

Арк. 8 зв.

Изъ Городницкаго

Пахатныхъ [ипрочихъ] угодиі [въ нево нетъ]
[Скота] имѣєтъ лошадєй 2. Коровъ Доиных 2.
промислу иремесла никакого неимѣєтъ
4й дворъ посредственный въ немъ хат 5. [Конюшенъ][40] 2.
амбаровъ 3. Конюшенъ 2. вънємъ живєть въ 1 й хатє
Иванъ Щербаковъ 50 лѣтъ Здаровъ природной [тойже]
Слободы отєцъ Єго былъ тверскаго уезду Воскрєсєнскаго[41]
монастыря Крєстьянинъ
Єго жена Євдокія 25 лѣтъ Здорова
Уныхъ Дѣти Пєрвой Жєны
1й сынъ Семенъ 21 года холостъ {
2 дочь Марія 16 лѣтъ {Здаровы
3й Євдокія 9и лѣтъ {
Другой жєны
4й синъ Василиі 7 лѣтъ {
5й Лука 4хъ лѣтъ {Здаровы
Скота имѣетъ лошадей 2. Коровъ дойныхъ 2. яловихъ 2.
Свиня 1.
въ 2 й хатѣ брат Єго Ивана родной Анѣкѣй 45 лѣтъ
Здоровъ
Єго жена Анисья 36 лѣтъ Здорова
У ныхъ сынъ Климъ 18 лѣтъ Здоровъ
Скота внего лошадь 1. коровъ двѣ дойныхъ
онъ Аникѣй ибратъ Єго Иванъ имѣютъ промислъ пере
продуваніе[42] въ россиі покупного ими въ польшѣ хлеба[43]
въ 3й хатѣ живеть Семенъ Осютинъ[44] 50 лѣт Здоровъ
природной Радульской отєцъ Єго былъ вяземского уезду
Села шуискаго[45] Дворцовый Крєстьянинъ
Єго жена Татіяна 43 лѣтъ Здорова
Уныхъ дочь Ирина 15 лѣтъ Здорова
Скота имѣет лошадь 1. коровъ дойныхъ 2. яловыхъ 2.

[37] Згідно з даними 1782 р. «Семенъ Мироновъ сынъ Колесниковъ», його дружина «Дарья Матвѣева дочь Полской націи». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 976 зв.
[38] Назва монастиря викривлена під час копіювання. Правильно Льговський Димитріївський чоловічий монастир, який знаходився у м. Льгові Курської губ. Російської імперії. Див.: Зверинский В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской Империи с библиографическим указателем. II. Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 гг. Санкт-Петербург: Тип-я В. Безобразова, 1892. С. 200.
[39] Назва поселення викривлена під час копіювання. Правильно «Марица», нині село у Льговському районі Курської обл. Російської Федерації.
[40] Двічі записано кількість конюшень, імовірно, під час копіювання не змогли прочитати слово, яким могло бути «Поветей».
[41] Воскресенско-Старицький чоловічий монастир розташовувався в Старицькому повіті Тверської губернії Російської імперії, закритий до царювання імператриці Катерини II. Див.: Зверинский В. Материал для историко-топографического исследования… III. Монастыри закрытые до царствования Императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: Синодальн. тип-я, 1897. С. 49.
[42] Правильно «перепродавание».
[43] Правильно «хлеба», мається на увазі зерно різних культур.
[44] Згідно з даними 1782 р. «Семенъ Иєвлывъ сынъ Асютынъ», його дружина «Татьяна Грыгоріева дочь» померла у 1770 р. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 975.
[45] Нині с. Шуйське Вяземського району Смоленської обл. Російської Федерації.

Свинью 1.
промислу иремесла никакова неимѣетъ
въ 4[й] хатѣ плємянникъ Єго Асютина Євфимъ Семеновъ[46]
50 лѣтъ Здоровъ природный полку Стародубовского Сло
боды митковки[47] изописныхъ Крєстьянъ //

Арк. 9.

Єго жена Агафія 43 лѣтъ Здорова
Въ ныхъ дѣти
1[й] Сынъ Иванъ 19 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Ирина 18 лѣтъ Здорова
2[й] Сергей 11[тн] лѣтъ {
3[й] Иванъ 5 лѣтъ {Здоровы
4[й] дочь Параскевія 7 лѣтъ {
промислу иремесла никакого неимѣетъ
Въ 5[й] Хатѣ Трофимъ Ильинъ 33 лѣтъ Здоровъ урожєнєцъ
Польской области[48]
Єго жєна Татіяна 40 лѣтъ Здорова
Унихъ дѣти,
1[й] сынъ Єгоръ 15 лѣтъ {
2 [й] Иванъ 11 лѣтъ {Здоровы
3[й] дочь Агафія 10 лѣтъ {
съ нимъ Ильинымъ живеть Федотъ[49] Строгоновъ 27 лѣтъ Здоровъ
природной оной Слободы отецъ Єго билъ Польской области
суда[50] Єго жена Параскевія 23 лѣтъ Здорова Скота въ него
Корова доиная одна ялова 1.
безъ дворная хата[51]
въ ней живеть Иванъ Берендеевъ 35 лѣтъ
Здоровъ Урожєнєцъ Польской области города велижа[52]
Єго жена Федора 30 лѣтъ Здорова
Унихъ дѣти
1 дочь Євдокия 17 лѣтъ {
2 Уліяна 13 лѣтъ {Здоровы
3 Єлена 5 лѣтъ {
братъ Єго Ивана родной Василій 13 лѣтъ Здоровъ,
пахотныхъ идругихъ угодиі неимѣетъ
Скота имеютъ лошадь 1. Коровъ доиныхъ 3. яловыхъ 2. —
Свинью 1.
промислу иремесла никакого неимѣетъ
5 Дворъ Старый въ немъ хат 3. амбар 1. сарай 1.
въ ономъ живуть въ 1[й] хатѣ Фодей Фокинъ[53] 31 года Здоровъ
Урожєнєцъ Смолєнского уѣзду Порецкой Волости дворцовой
Крєстьянинъ заишолъ въ радуль въ 735 году //

Арк. 9 зв.

Изъ Городницкаго

Єго жена Устиния 35 лѣтъ Здорова
Уныхъ дѣти
1[й] сынъ Герасимъ 15 лѣтъ {
2[й] Филипъ 10[и] лѣтъ {Здаровы
3[й] Радіонъ 8 лѣтъ {
4[й] Патрикій 6 лѣтъ {
Скота имѣетъ лошадь 1. Корову дойную 1.
въ 2[й] хатѣ Филипъ Федотовъ[54] 35 – лѣтъ Здоровъ природ

[46] Прізвище не зазначене. Згідно з даними 1782 р. прізвище «Єфима Семенова» – «Быковъ», він помер у 1770 р. Його дружина «Агафія» із сім'ї Костильових. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 959.
[47] Нині с. Мітьковка Климовського району Брянської обл. Російської Федерації.
[48] Той, хто народився на території Речі Посполитої, нинішньої території Республіки Білорусь.
[49] Згідно з даними 1782 р. «Федоръ Трофимовъ сынъ Строгоновъ». Помер у 1776 р. Його дружина «Парасковія Логвынова дочь» із слободи Добрянки. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 972 зв.
[50] Слово «*суда*» написане між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.
[51] Виділено автором.
[52] Нині м. Веліж Велізького району Смоленської обл. Російської Федерації. У 1392 р. згадується в літописі Биховця. Під час російсько-литовських і російсько-польських воєн переходив неодноразово з однієї держави в іншу. За Ям-Запольським перемир'ям 1582 р. відійшов до Речі Посполитої. У 1667 р. за Андрусівським договором Веліж відійшов до Росії, але в 1678 р. його було повернуто Речі Посполитій разом із деякими іншими землями в обмін на м. Київ. За першим розділом Польщі в 1772 р. Веліж остаточно увійшов до складу Російської імперії.
[53] Згідно з даними 1782 р. «Фадѣй Ивановъ сынъ Фокинъ унего жена Устинья Романова дочь взята в слободѣ добранкы уЗемлянского». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 970.
[54] Тут «Федотов» – це не прізвище, а по батькові. Згідно з даними 1782 р. «Филатъ Федотовъ» помер у 1776 р. Його дружина «Неоніла Никітина дочь». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 975 зв.–976.

ной тойже Слободы
Єго жена Неонила 30 лѣтъ Здорова
Унихъ сынъ Фадей 8 лѣтъ Здаровъ
Скота имѣєтъ лошадь 1. Корову дойную 1.
въ 3[й] хатѣ Карпъ Ивановъ[55] 59 лѣтъ Здоровъ природной
той Слободы Радулѣ
Єго жена Агафія[56] 46 лѣтъ Здорова
Унихъ Дѣти
1[й] Синъ Степанъ[57] 19 лѣтъ Здаровъ
Єго жена Ионисия[58] 18 лѣтъ Здорова
2[й] Василиі 10 лѣтъ Здоровъ
Скота вныхъ лошадь 1. кровъ[59] доиныхъ 2.
6[й] Дворъ Старой внемъ хат 4. амбаровъ 2. сараевъ 2. Ко
нюшня 1. въ немъ живєть въ 1[й] хатѣ Антонъ Бугаевъ 47.
лѣтъ Здоровъ, уроженецъ полку Стародубовского Села Понуровки[60]
изописныхъ Крестьянъ
Єго жена Акилина 40 лѣтъ Здорова
Унихъ дѣти
1[й] Синъ Иванъ 7 лѣтъ {
2 дочь Марія 12 лѣтъ {Здаровы
3[й] Агафія 10 лѣтъ {
Скота внего лошадь 1. Коровъ дойныхъ 2. ялових 3. Свинья 1. –
въ 2[й] хатѣ братъ Єго родной Иванъ 42 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Анна 34 лѣтъ Здорова
Унихъ дѣти
1[й] Синъ Василиі 14 лѣтъ {
2 дочь Федосія 4 лѣтъ {Здоровы
Скота внего лошадєй 3. Коровъ доиныхъ 3. ялових 4.
Свинья 1.
въ 3[й] хатѣ живеть Макаръ Давидовъ[61] 40 летъ Здаровъ
природной оной Слободы //

Арк. 10.

Єго жена Акилина 40 лѣтъ Здорова
Скота внего Лошадей 2. Коровъ доиныхъ 3.
яловых 2.
сєй Макаръ Давидовъ вышолъ въ Слободу Добрянку
гдѣ при Ведомости показанъ
въ 4[й] хатѣ вдова Матрона Димитріова 42 лѣтъ
Здорова мужъ ея билъ природной тойже Слободы
Унея дѣти
1[й] Сынъ Осипъ[62] 20 летъ Здоровъ
Єго жена Матрона 21 года Здорова
2[я] дочь Анна 12 лѣтъ {
3[й] Євдокія 10 летъ {Здоровы
4. Домникія 7 летъ {
Плємянникъ ея Аверкій Лазаревъ[63] 19 летъ Здоровъ природной
Радульской холост,
Скота имѣютъ лошадєй 2. Коровъ дойныхъ 2. ялових 3.
безъ дворная хата 1.
въ нєй живеть удова Марія Ємельянова 75 лѣтъ Здорова мужъ
ея былъ Федор Рибаковъ природной Польской нациі
Гу[64] Унея дѣти
1[й] Сынъ Алексѣй 6 лѣтъ {

[55] Тут Іванов – це не прізвище, а по батькові. Вивчення інших архівних матеріалів дозволило зробити висновок, що Карп Іванович у подальшому отримав прізвище Міхньов.
[56] Згідно з даними 1782 р. «Агафія Лукьянова дочь старынная взята втойже Слободѣ Радулѣ у руденка». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 973 зв.
[57] Відданий у рекрути. Див.: Там само.
[58] Ім'я викривлене під час копіювання. Згідно з даними 1782 р. «Онисья Юдина дочь». Див.: Там само.
[59] Правильно «коровъ».
[60] Нині с. Понурівка Стародубського району Брянської обл. Російської Федерації.
[61] Згідно з даними 1782 р. «Макаръ Давидовъ сынъ Костелевъ» у 1766 р. переведений із сім'єю в слободу Добрянку (нині с. Добрянка Чернігівського району Чернігівської обл.). Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 962 зв.
[62] Згідно з даними 1782 р. «Осипъ Андреевъ сынъ Костелевъ». Його дружина «Матрона Алексѣева дочь Бугаева». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 962.
[63] Аверкій Лазарєв у 1767 р. переведений із сім'єю в слободу Добрянку. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 962 зв.
[64] Частина слова «*Гу*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом – це продовження скрепи або рекламанти.

2 Парменъ 5 *л*ѣтъ {
3^{й} Яков 3 *л*ѣтъ {Здаровы
4. дочь Софія 12 лѣтъ {
5 Гликерія 8 *л*ѣтъ {
6. Стефанида 7 *л*ѣтъ {
Грунтовъ искота неим*ѣ*ютъ такожъ ипромислу никакова несодержатъ
7^{й} Дворъ Новой внемъ хата 1. амбаръ 1. сараевъ 2. баня 1.
въ ономъ живеть Макаръ Лисивъ[65] 49 *л*ѣтъ Здоровъ
природной той Слободы отецъ его былъ Комарицкой[66]
Дворцовой волости Крестьянинъ зашелъ въ Радуль –
назадъ тому шесть десять *л*ѣтъ
Є́го жена Марія 46 лѣтъ Здорова
Унихъ д*ѣ*ти
1^{й} Синъ Павел 25 *л*ѣтъ Здоровъ
Є́го жєна Стефанида 19 лѣтъ Здорова //

Арк. 10 зв.

Изъ Городницкаго

[2^{й} Уліянъ] 19 *л*ѣтъ холостъ {
[3^{й} Григориі] 14 *л*ѣтъ {Здаровы
[4 Димитриі] 10 *л*ѣтъ {
[5 дочь] д*ѣ*вка Є́вдокія 6^{и} лѣтъ {
Грунтовъ никаких нєимѣють
Скота внего Лошадєй 3. Коровъ дойныхъ 2. Ялових 2. Свинєй 2.
промислу иремесла никакова нєимѣетъ
8 Дворъ Старой внемъ хатъ 4. сараевъ 2. амбаровъ 2. въ немъ
живеть въ 1^{й} хатѣ Иванъ Зємлянскиі 40 *л*ѣтъ Здоровъ
природной оной Слободы отецъ Є́го билъ Комарицкой двор
цовой волости Крестьянинъ
Є́го жена Устина 40 *л*ѣтъ Здорова
Унихъ д*ѣ*ти
1^{й} Сынъ Иванъ 2 *л*ѣтъ {
2 дочь Параскевія 11 лѣтъ {Здаровы
3^{й} Мавра 8 *л*ѣтъ {
Браты Є́го Землянского Родные
1^{й} Яковъ[67] 24 *л*ѣтъ Здоровъ
Є́го жєна Мавра 24 лѣтъ Здорова
2^{й} Никонъ 21 года Здаровъ
Є́го жєна Соломонида[68] 18 *л*ѣтъ Здарова
3^{й} Илья 18 *л*ѣтъ Здоровъ
Є́го жєна Є́вдокія 18 *л*ѣтъ Здорова
пахотныхъ земєль идругихъ угодиі въ нихъ никакихъ н*ѣ*тъ
скота имеютъ лошадь 1. Коровъ дойныхъ 4. Яловихъ 3 —
Свинєй 2.
Ремєсло им*ѣ*ютъ кузнєцкое
въ 2^{й} хатѣ двоюродной братъ ихъ Савостиянъ Зємлянской[69]
42. *л*ѣтъ Здоровъ природной Радульскиі
Є́го жена Анна 40 лѣтъ Здорова
Унихъ синъ Иванъ 18 летъ Здоровъ холостъ
скота внего лошадь 1. Корова доиная 1.
въ 3^{й} хате братъ Є́го Савостіяна родний Прокопъ
39 *л*ѣтъ Здаровъ
Є́го жена Агафія 31 года Здорова
Ремєсло им*ѣ*єть Кушнєрское[70] //

---

[65] Прізвище викривлене під час копіювання. Згідно з даними 1782 р. «Макаръ Мироновъ сынъ Лисовъ». Помер у 1775 р. Його дружина «Мария Антонова дочь». Померла у 1779 р. У подальшому його нащадки отримали прізвище Землянські. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 962 зв. «Григориі Лисовъ».

[66] Комарицька волость – історична адміністративно-територіальна одиниця у складі Московської держави. Займала південно-східні райони сучасної Брянської обл. і прилеглі райони Курської та Орловської областей. Відома з XV ст. Була однією з найбільших вотчин російських монархів і підпорядковувалася безпосередньо приказу Великого двору в Москві через приказну ізбу в с. Лугань. До її складу входили чотири стани: Чемлижський, Радогожський, Брасовський та Глодневський. У 1667 р. у волості знаходилося 68 сіл і 160 «деревень», слобід і починків. Згідно з переписом 1698 р. у волості нараховувалося 7552 дворів.

[67] Згідно з даними 1782 р. «Яков Козминъ сынъ Землянской». Його дружина «Мавра Семенова дочь» із сім'ї Асютіних. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 962 зв.

[68] Дівоче прізвище Соломоніди – Погорєлова. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 962 зв.

[69] Савостіян Землянський по батькові Лук'янович. Його дружина «Анна Павлова дочь взята в слободи Добранкы у Воронина». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 963.

Арк. 11.

9й Дворъ внемъ хата 1. амбаръ 1. сарай 1.
въ ономъ живеть Илья Сухоруковъ 53
[лѣтъ] Здоровъ природной той Слободы
[отєцъ] Єго былъ полку Стародубовского
[местечка] Горска[71] Новогородка званія
подсуседского
Єго жена Агафія 48 лѣтъ Здорова
Уныхъ Дѣти
1й Синъ Єфимъ 21 года Здоровъ
Єго жена Євгенія 20 лѣтъ Здорова
2й Євдокимъ 19 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Домникія 16 лѣтъ Здорова
3й Кирило 15 лѣтъ {
4. Петр 13 лѣтъ {
5. Денисъ 13 лѣтъ {Здоровы
6й дочь Марія 17 лѣтъ {
7й Акилина 7 лѣтъ {
въ него Сухорукова пахотной земли издругихъ угодиі нѣтъ
скота имѣетъ лошадь 1. Коровъ дойныхъ 2. Яловихъ 2. Свинья 1.
10й Дворъ Старой внемъ хатъ 2. амбаръ 1.
въ ономъ живеть въ 1й хатѣ Григориі Лисовъ[72] 30 лѣтъ Здоровъ
природной той Слободы отєц Єго билъ Комарицкой волости
дворцовой Крестьянинъ зашолъ въ Радуль назадъ годовъ шесть
дєсятъ ***берн***[73]
Єго жена Матрона 30 лѣтъ на праву руку иногу увѣчена
Уныхъ сынъ Петръ 7и лѣтъ Здоровъ
братъ Єго Григорія Михаилъ[74] 25 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Марфа 20 лѣтъ Здорова
унихъ пахотной земли издругихъ угодиі нѣтъ –
скота имѣютъ лошадь 1. Коровъ дойныхъ 2. Яловую 1.
въ 2й хатѣ братъ ихъ двоюродный Аврамъ Євстафовъ 49 –
лѣтъ Здоровъ природной Радульской
Єго жена Ксєнія 48 лѣтъ Здорова
Уныхъ Дѣти
1й Сынъ Єрмолай 4 лѣтъ {
2й дочь Євдокія 15 лѣтъ {Здоровы
11й Дворъ Старой внемъ хатъ 2. амбаровъ 2. Сараєвъ 2.
въ ономъ живеть Федосій Скугеролъ[75] 63и лѣтъ Єще
работать можетъ природной оной Деревнѣ Радулѣ
отєц Єго билъ Радульского уѣзду[76] Села Хлєвєки[77] помѣщика
Василія Филатовича Поповкина Крєпостной //

Арк. 11 зв.

Изъ Городницкаго

Єго жєна Євдокія 61 года Застаростью Работать
нєможєтъ
Унихъ Дѣти
1й Сынъ Осипъ 19 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Гликерія 16 лѣтъ Здорова
2. Куприянъ 17 лѣтъ {
3й Иассонъ[78] 10 лѣтъ {Здоровы
братъ Єго Федосія Родной Иванъ отъ Старости
Слабъ
Єго жена Соломонида 62 лѣтъ отъ Старости Слаба

---

[70] Кушні́рство або кушна́рство – традиційне українське ремесло, яке включало вичинку шкіри з хутром і пошиття з неї різного одягу. Кушніри шили численні види традиційного одягу – кожухи, кептарі, шапки тощо.
[71] Нині с. Гірськ Сновського району Чернігівської обл. України.
[72] Згідно з даними 1782 р. «Григоріи Романовъ». Помер у 1776 р. Його дружина «Матрона» померла у 1777 р., а син Петро у 1779 р. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 965–965 зв.
[73] Частина слова «*берн*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом – це продовження скрепи або рекламанти.
[74] Згідно з даними 1782 р. «Михайло Романовъ сынъ Землянской же». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 965 зв.
[75] Прізвище викривлене під час копіювання. Згідно з даними 1782 р. «Феодосей Филиповъ сынъ Скугаревъ». Його дружина «Евдокія Герасимова дочь». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 963 зв.
[76] Назва повіту викривлена під час копіювання. Правильно «Рыльского уезда».
[77] Назва поселення викривлена під час копіювання. Правильно «д. Клевень», також село мало другу назву Поповка.
[78] Правильно «Иасон», це – форма грецького ім'я Ясон.

въ нихъ пахотныхъ идругихъ угодиі никакихъ нѣимѣєтся
Скота имеютъ лошадєй 2. Коровъ дойныхъ 3. Свинєй 2.
12ий Дворъ Старой внемъ хатъ 2. сарай 1.
въ ономъ живєть Марко Короткой[79] 40 лѣтъ Здоровъ
природной оной Слободы дѣдъ его биль Рылского уѣзду
Села Поповки помещика Пасовкина[80] крєпостной заи
шолъ въ Радуль назадъ тому лѣтъ 58.
Єго жена Настасія 25 лѣтъ Здорова
уныхъ сынъ Харитонъ 2 лѣтъ Здоровъ
братъ Єго Марка родной Прохоръ[81] 17 лѣтъ Здоровъ
холостъ
пахотныхъ земєль идругихъ угодиі неимѣютъ
Скота въ ныхъ Корова доиная 1.
промышляютъ продажею яблук
съ ными Короткими живеть Яковъ Ассеєвъ[82] 62 лѣтъ по
Старости Слабъ природной Севского уѣзду Села хнили[83]
Дворцовой Крєстьянин заведенъ отъцемъ Єго
въ Радуль въ 748 году
Єго жена Федосія 61 года Єще Работать можєтъ
уныхъ дѣти
1[ий]Сынъ Петръ 8ий лѣтъ {
2[ая]дочь Анна 12 лѣтъ {Здаровы
Пахотныхъ Земєль ипротчихъ принадлєжностей
такожъ искота въ него нѣтъ промислу никакого
несодєржатъ. //

Арк. 12.

13ий Дворъ Старой внемъ хат 5. Амбаровъ
2. Конюшня 1. сараєвъ 5. въ ономъ жи
[вєть] въ 1ий хатѣ Иван Калєсниковъ[84]
[50 лѣтъ] Здоровъ природной рылского уѣз
ду дерєвни марица[85] Игловскаго[86] мона
[стыря] Крестьянинъ заведенъ въ Радуль
[отцємъ] Єго въ 1725 году, Єго жена Євфимія
48 лѣтъ Здорова,
уныхъ Дѣти
1[ая]дочь Онисія 15 лѣтъ {
2. Вадія[87] 10 летъ {Здаровы
3. Матрона 5 летъ {
Братъ Єго Ивана Родной Степанъ 36 лѣтъ Здоровъ холостъ –
Скота имѣютъ лошадь 1. Коровъ дойныхъ 3. яловыхъ 2. –
Свинней 2.
въ 2ий хатѣ Двоюродный братъ ихъ Євдокимъ Калениковъ[88] 62.
лєтъ отъ Старости Слабъ природной тойже Деревни ивотчинє
Єго жена Варвара 70 лѣтъ отъ Старости Слаба скота имѣютъ
лошадь 1. Коровъ дойныхъ 2.
въ 3ий хатѣ племянникъ ихъ Авраамъ Колесниковъ 28 лѣтъ
Здоровъ рождєнъ въ тойже Слободѣ Радулѣ Єго жена Євдокія
25 лѣтъ Здорова
СКіи[89] Браты Єго
1[ий]Григориі 12 летъ {

---

[79] Згідно з даними 1782 р. «Марко Евфремовъ сынъ Короткой». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 966.
[80] Імовірно, прізвище поміщика було Поповкін.
[81] Згідно з даними 1782 р. «Прохоръ Короткой въ рекруты выданъ въ 771 году». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 966 зв.
[82] Згідно з даними 1782 р. «Яковъ Григоріевъ сынъ Ассеевъ» помер у 1779 р. Його дружина «Федосія Иванова дочь». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 975.
[83] Назва поселення викривлена під час копіювання. Правильно «д. Хинель». Нині с. Хінель Севського району Брянської обл. Російської Федерації.
[84] Згідно з даними 1782 р. «Иванъ Никитинъ сынъ Колесниковъ постриженъ въ монахы». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 972 зв.
[85] Нині с. Маріца Льговського району Курської обл. Російської Федерації.
[86] Назва монастиря викривлена під час копіювання. Правильно Льговський Димитріївський чоловічий монастир, який знаходився у м. Льгові Курської губ. Російської імперії. Див.: Зверинский В. Материал для историко-топографического исследования … II … С. 200.
[87] Вадія – арабське ім'я, яке означає: «доброзичлива; любляча; кохана; породілля; сором'язлива».
[88] Згідно з даними 1782 р. «Евдокимъ Лазаревъ», імовірно «Колесниковъ», його дружина «Варвара Васыліева дочь». Померли до 1782 р. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 974 зв.
[89] Частина слова «*скій*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.

2. Василиі 8 лѣтъ {Здоровы
3. Савелиі 6 лѣтъ {
въ 4[й] хатѣ дядя ихъ Ивана и Степана Калесниковихъ
Родной Алексѣьй Василїевъ[90] 75 летъ постарости слабъ вдовъ
природной Города Рылска испосацкіх зашолъ въ Радуль
въ 1735 году
въ 5[й] хатѣ живѣть Андрѣй Асютинъ 47 летъ Здоровъ
урожѣнѣцъ вяземского уѣзду Села шумскаго[91] дворцовой
крестьянинъ заишелъ въ Радуль въ 1726 году.
Єго жена Анна 40 лѣтъ Здарова
унихъ Дѣти
1[й] Синъ Самуилъ 7[и] лѣтъ {
2[й] дочь Марфа 8 летъ {Здаровы
Скота имѣетъ лошадь 1. Коровъ дойныхъ 2. //

Арк. 12 зв.

Изъ Городницкаго

[безъ] Дворная хата
[въ] нѣй живѣть Максимъ[92] холост 36 лѣтъ Здаровъ
природной полку полтавского Города Полтавы [какого]
Званія отецъ Єго былъ нѣпомнитъ
Єго жена Дарія 33 летъ Здорова
унихъ синъ Сидоръ 13 лѣтъ Здоровъ,
пахотной земли идругихъ угодиі внего неимѣется
Скота имѣет лошадь 1. Корову дойную 1.
промислу иремесла никакого неимѣется
14[й] Дворъ Старой внемъ хат 5. Амбаровъ 2. [сараєвъ 4.]
въ ономъ живуть въ 1[й] хатѣ Никита Леоновъ 49 [лѣтъ]
природной той Слободы Радули аоткудова [отєцъ]
Єго былъ онъ невѣдаєтъ
Єго жена Ирина 38 летъ Здорова
унихъ дѣти
1[й] Синъ Сидоръ 11 лѣтъ {
2. дочь Єлена 9 летъ {Здоровы
3[й] Устиния 7 летъ {
въ 2[й] хатѣ браты Єго Никиты родные 1[й] Сильвестеръ[93]
47 лѣтъ
Єго жена Анна 33 лѣтъ Здорова
уныхъ Дѣти
1[й] Синъ Александръ 4[х] лѣтъ {
2[я] дочь Пелагія 13 летъ {Здоровы
3 Марфа 9 летъ {
2[й] братъ Петръ 40 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Софія 29 летъ Здорова
уныхъ Дѣти
1[й] Синъ Степанъ 9 лѣтъ {
2[й] Уліянъ 5[и] летъ {Здоровы
3[й] дочь Пелагія 7 летъ {
3[й] братъ Семенъ 29 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Єлена[94] 28 летъ Здорова
въ ныхъ Леоновихъ Пахатной Земли идругихъ угодиі
неимѣется
Скота имѣютъ лошадєй 3. Коровъ дойныхъ 5. яловыхъ
2. Свиннєй 4.
имеютъ промислъ торговый продажъ Риби вялой
покупаємой ими въ Разныхъ местахъ //

[90] Помер у 1770 р. Згідно з даними 1782 р. у нього були дві доньки Євдокія 44 роки та Агафія 41 рік. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 972 зв.
[91] Назва населеного пункту викривлена під час копіювання, правильно «с. Шуйское». Нині с. Шуйське Вяземського району Смоленської обл. Російської Федерації.
[92] Прізвище не зазначене. Згідно з даними 1782 р. прізвище Максима – «Хохолчиковъ». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 953 зв.
[93] Згідно з даними 1782 р. «Селивестръ Ермолаевъ сын Лѣоновъ у него жена Анна Трофимова дочь». Див.: Там само. Арк. 968.
[94] Згідно з даними 1782 р. «Елена Гаврилова дочь Костілева». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 968.

Арк. 13.

Въ 3[й] хатѣ братъ ихъ Лєоновихъ двою
Родный Прокопъ Козазаевъ 39 летъ Здоровъ
природной той Слободы отец его бил Сев
ского уезду Села Хмеля[95] Комарицкой Волости
Крестьянинъ
Єго жена Фодосія[96] 31 года Здорова
Унихъ сынъ Михайло 12 летъ Здоровъ
братъ Его Прокопа Родной Фома 35 летъ Здоровъ
Єго жена Анна 29 лѣтъ Здорова
въ ныхъ Козазаевихъ Скота коровъ дойныхъ 2.
въ 4[й] хатѣ живеть Євсей Касагоровъ 63 лѣтъ отъ Старости
Слабъ уроженєцъ Севскаго уезду Села поповки помѣщицы
Агафіи Петровны Поповинной крестьянинъ Сойшолъ въ Слободу
Радуль въ748 году
Єго жена Акилина 55 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1[й] Синъ Онисимъ 23 лѣтъ холостъ {
2[й] Василиі 18 летъ {Здоровы
3[й] Данило 11 летъ {
Сек[97]
Скота внего корова доиная 1.
въ 5[й] хатѣ прописанныхъ Леоновихъ плємянникъ Никифоръ
Петровъ 23 летъ Здоровъ природной той Слободы
Єго жена Марья 23 лѣтъ Здорова
унихъ синъ Петръ 4 лѣтъ Здоровъ
братъ Єго Никифора Родной Дмитриі 11 лѣтъ Здоровъ
скота вныхъ Корова доиная 1.
безъ Дворная хата вней живеть Савелиі Свиридовъ[98] 63 лѣтъ
отъ Старости Слабъ природной карповского уѣзду Села,
Салдатской[99] одно дворєцъ пришолъ Въ Радуль въ 1756 году
Єго жена Анисья 44 лѣтъ Здорова
Унихъ дѣти
1[я] дочь Євфимія 12 лѣтъ {
2[я] Марія 8 лѣтъ {Здоровы
3[я] Уліяна 3 лѣтъ {
Грунтовъ внего искота Никакихъ неимѣется
промислъ имѣетъ перепеческой[100]
безъ Дворная хата вней живеть
Понкрат Леоновъ[101] уроженєцъ Севскаго уѣзду
Села Крупца[102] зъ дворцовихъ крєстьян
пришєлъ въ Радуль въ 1749 году //

Арк. 13 зв.

Изъ Городницкаго

Єго жена Акилина 38 лѣтъ Здорова
унихъ Дѣти
1[й] Синъ Иванъ 8 лѣтъ {
2. дочь Ксенія 11 лѣтъ {Здаровы.
3. Домникія 5. Лѣтъ {
внего пахотного поля идругихъ вгодиі нѣтъ промисла
иремєсла никакого несодержатъ
15[й] Дворъ Старой внемъ хат 3. Клєтей 3.
въ немъ живуть въ 1[й] хатѣ Иовъ Велицковъ 45 лѣтъ Здоровъ
природной той Слободы отецъ Єго былъ Польской области
Єго жена Вѣра 41 года правой рукой Сколѣчена

---

[95] Назва села викривлена під час копіювання. Правильно «с. Хинель». Нині с. Хінель Севського району Брянської обл. Російської Федерації. Уперше згадується в документах 1630–1650-х рр. у складі Чемлижського стану Комарицької волості.

[96] Правильно «Феодосія».

[97] Частина слова «*Сек*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.

[98] Згідно з даними 1782 р. «Савелій Василіевъ сын Свѣридовъ» помер у 1773 р. Його дружина «Анна Михайлова дочь». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 977.

[99] Правильно «с. Солдатское» Карповського повіту Білгородської губ. Російської імперії. Нині с. Солдатське Ракитянського району Білгородської обл. Російської Федерації.

[100] Імовірно, малося на увазі, що сім'я Василя Свиридова займалася випічкою та продажем хліба.

[101] Вік Панкрата Леонова не зазначений, імовірно, пропущено під час копіювання.

[102] Село «Крупець» – центр волості Севського повіту Орловської губ. Російської імперії. Нині с. Крупець Брасовського району Брянської обл. Російської Федерації.

дочь ихъ Марія 7[и] лѣтъ Здорова
въ 2[й] хатѣ Захаръ Суханов[103] 38 лѣтъ Здоровъ урожѣнецъ
баравмаго уѣзда[104] деревнѣ Рабовцовъ[105] Панфнутиєва[106] мона
стиря съ крестьянъ заишолъ въ 1758 году.
Єго жена Мавра[107] 33 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1[й] Синъ Лаврентиі 11 лѣтъ {
2[й] дочь Ксенія 4. Лѣтъ {Здоровы.
Скота имѣетъ лошадь 1. корову дойную 1.
въ 3[й] хатѣ двоюродные браты Єго Суханова 1[й] Сидоръ
Гавриловъ 49 лѣтъ Здоров
Єго жена Анна 38 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1[й] Синъ Антонъ 11 лѣтъ {
2[й] Сємен 4. Лѣтъ {Здаровы
2[й] Федор[108] 32 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Акилина 30 лѣтъ Здорова
унихъ дѣти
1[й] Синъ Єрмолай 7 лѣтъ {
2[я] дочь Стефанида 10 лѣтъ {Здоровы.
3[й] Федор[109] 22 лѣтъ Здоровъ
Єго жена Макрина 24 лѣтъ Здорова
Синъ ихъ Андрєй 4 лѣтъ Здоровъ
Скота внего лошадь 1. коров дойныхъ 3. Свинєй 1.
Торгуєтъ Глиняными Горшками
4[й] братъ вдругомъ Сродствѣ Єлисей Ильинъ[110] 64 лѣтъ
постарости Слабъ природной Радульской – //

Арк. 14.

Въ 2[й] хатѣ живєть племянникъ Єго
Сильвєстръ Єрофѣев 25 лѣтъ Здоровъ
природной Радульской
[жена] Єго Веремяна[111] 27 лѣтъ Здорова
[скота] имеютъ лошадь 1. коровъ 2.
[въ тойже] хатѣ живеть Александръ Гера
симовъ 30 лѣтъ уроженецъ Сѣвскаго уѣзду зъ дворцовой
Волости Села Крупца[112] зашелъ въ Радуль въ 1759 году –
жена Єго Мелания 38 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1[й] Синъ Симеонъ 15 лѣтъ {
2[й] Иванъ 11 лѣтъ {Здаровы
промисла иремесла неимѣєтъ питается зъ Заработковъ
въ 3[й] хатѣ живеть Прохоръ Даниловъ[113] 30 лѣтъ Здоровъ
уроженецъ оной Слободы Радулѣ аоткудова отецъ Єго былъ онъ
незнаєтъ
жена Єго Катерина 40 лѣтъ Здорова
ре[114] унихъ Дѣти
1[й] Сынъ Иванъ 8 лѣтъ {

---

[103] Суханов – це, імовірно, по батькові, а не прізвище. Сухан – давньослав'янське ім'я, яке означає «худий».
[104] Назва повіту викривлена під час копіювання. Правильно «Боровского уезда».
[105] Назва села викривлена під час копіювання, імовірно «с. Рябушек». Нині село не існує; розташовувалося біля р. Протва на території нинішнього Боровського району Калузької обл. Російської Федерації.
[106] Правильно Пафнутієв Різдва Богородиці Боровський чоловічий монастир, розташовувався біля м. Боровська в Калузькій губ. Російської імперії. Див.: Зверинский В. Материал для историко-топографического исследования… II … С. 261–264.
[107] На 16-му аркуші матеріалів перепису (див. далі) ім'я дружини Захара Суханова «Марія», а на 17-му аркуші у паспорті на переселення до Новоросійської губ. «Мавра».
[108] «Федор Сидоров» – другий двоюрідний брат Захара Суханова.
[109] «Федор Сидоров» – третій двоюрідний брат Захара Суханова. Імовірно, ім'я викривлене. У реєстрі мешканців слободи Радуль, які в серпні 1767 р. вирушили до Новоросійської губ., його ім'я «Федоръ», проте в паспорті на переселення, що був виданий Київською губернською канцелярією, указане ім'я «Федотъ». Див. далі.
[110] Тут відсутня інформація (імовірно втрачена під час копіювання) про дружину Єлисея Ільїна – Вассу, його дітей Василя та Дар'ю, а також про брата Афанасія з дружиною Євдокією та їх дітьми Ларіоном і Лукерією (див. далі інформацію про переселенців до Новоросійської губ. Російської імперії).
[111] Ім'я викривлене під час копіювання. Згідно з даними 1782 р. дружина Сильвестра Єрофієва «Мереньяна Тыхонова дочь Костелева». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 956 зв.–957.
[112] Див. пояснення вище.
[113] Згідно з даними 1782 р. прізвище «Прохора Данилова сина» – «Стариковъ». Він помер у 1779 р. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 955 зв.
[114] Частина слова «*ре*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.

2й Єгор 4 лѣтъ {Здоровы
3й дочь Ирина 2 лѣтъ {
промисла иремесла Никакого неимѣетъ питается съ за
работковъ
въ 4й хатѣ живеть Миронъ Новиковъ 47 лѣтъ Здаровъ
урожєнєц Сѣвскаго уѣзду дворцовой Комарицкой волости
съ Села Крупца[115] пришолъ приотцѣ въ Радуль въ 735 году
Єго жена Мавра 47 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1й Синъ Яковъ 17 лѣтъ {
2й Федоръ 1 лѣтъ {Здаровы
промислу иремєсла Никакого неимѣетъ питаєтся съ заработ
ковъ
въ тойже хатѣ живеть Євдокимъ Волохинъ[116] 30 лѣтъ Здоровъ
урожєнєц оной Слободы аоткуда отецъ Єго зашолъ онъ
незнаетъ
жена Єго Євдокія 28 лѣтъ Здорова
братъ Єго родный Яковъ 21 года Здоровъ
жена Єго Акилина 28 лѣтъ Здорова //

Арк. 14 зв.

Изъ Городницкаго

Скота имѣетъ лошадь 1. корову 1.
промисла иремєсла Никакого неимѣетъ питаются
съ заработковъ
безъ Дворная хата 1.
вней живеть Семєнъ Трофимовъ 39 лѣтъ Здоровъ уро
жєнєцъ оной Слободы Радули аотецъ Єго откудова
онъ Незнаєтъ
жена Єго Дарія 34 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1й Синъ Иванъ 12 лѣтъ {
2й Агафонъ 9 лѣтъ {Здаровы
3 Игнатъ 7 лѣтъ {
4 дочь Наталія 2 лѣтъ {
Скота имѣютъ лошадь 1. коровъ 3. подтелковъ 2. Свинья 1.
промисла иремєсла Никакого неимѣетъ
безъ Дворная хата 1.
вней живеть Кузьма Єрмолинъ[117] 49 лѣтъ Здоровъ уро
жєнєцъ Калужского уѣзду тихонова[118] монастыря –
Деревни дороховъ[119] съ Крєстьянъ зашолъ оттудова въ 748
году?
жена Єго Акилина 28 лѣтъ
уныхъ Дѣти
1я дочь Євдокія 6 лѣтъ {
2 Пелагія 3 лѣтъ {Здоровы
промисла иремесла Никакого неимѣетъ питаѣтся съ заработковъ
18й Дворъ Старой внемъ хат 7. Поветєй 5. въ немъ
живеть въ 1й хатѣ Никита Мартиновъ[120] 29 лѣтъ
Здоровъ уроженєцъ оной Слободы аотєцъ Єго билъ –
известно Новгородскаго уезду Дворцовой Волости –
Села Коростина[121] съ Крестьянъ
жена Єго Євдокія 26 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1я дочь Васся 7 лѣтъ {
2 Ирина 5 лѣтъ {Здоровы
братъ Єго родный Иванъ 28 лѣтъ Здоровъ.

---

[115] Див. пояснення вище.
[116] Прізвище «Волохинъ» написане іншим чорнилом.
[117] Згідно з даними 1782 р. «Козма Ныкитинъ сынъ Ермильевъ бежалъ безвестно» його дружина померла у 1770 р. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 976 зв.
[118] Тихонова Успенська чоловіча пустинь, розташовувалась у 18 верстах на північний захід від м. Калуги Калузької губ. Російської імперії. Див.: Зверинский В. Материал для историко-топографического исследования… II … С. 352.
[119] Нині с. Дорохово Мещовського району Калузької обл. Російської Федерації.
[120] Згідно з даними 1782 р. «Никита Антоновъ сынъ Мельниковъ». Помер у 1779 р. Його дружина «Евдокія Харитонова дочь» у 1782 р. була переведена із сім'єю в слободу Добрянку. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 971.
[121] У XV–XVII ст. у Шелонській п'ятині Новгородського повіту Московської держави існував Коростинський погост.

жена Єго Ксенія 23 лѣтъ Здорова
синъ ихъ Алексѣй 1 года Здоровъ
братъ же его родный Вавило 25 лѣтъ Здоровъ. //

Арк. 15.

жена его Матрона 18 лѣтъ Здорова
Скота имѣетъ лошадєй 2. Коровъ 2.
промисла иремєсла никакого нєимѣетъ.
[питаєтся] съ заработковъ
[въ] 2[й] хатѣ живєть братъ его Ментинова[122]
двоюродный Стефанъ Бондаревъ 33 лѣтъ
Здоровъ Урожєнєцъ оной Слободы аотецъ Єго билъ
Смолѣнского Уѣзду Порецкой[123] Волости деревни печахъ[124]
[жена] Єго Матрона 23 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1[й] синъ Федоръ 10 лѣтъ {
2 Аврамъ 8 лѣтъ {Здоровы
3 дочь Євдокія 4 лѣтъ {
Скота имѣетъ лошадь 1. Коровъ 2. яловка 1.
Ремєсло имѣетъ бондарское исъ того сєбе питаєтъ
въ 3[й] хатѣ живєть Петръ Лисовъ[125] 30 лѣтъ Здоровъ Уроже
нєцъ оной Слободы аотколь отецъ его зашелъ онъ незнаетъ
жена Єго Єлена 28 лѣтъ Здарова
дочь ихъ Євстимія[126] 4 лѣтъ Здарова
Скота имѣетъ Корову 1
тарь[127]
промислу иремєсла никакого нєимѣетъ питается съ за
работковъ
въ 4[й] хатѣ живеть Назаръ Богдановъ 30 лѣтъ Здоровъ Уро
жєнєцъ оной Слободы Радули аотецъ его былъ можайскаго
уѣзду лужицкого монастиря[128] съ крестьянъ аврадуль
зашолъ въ 735 году
жєна Єго Матрона[129] 20 лѣтъ Здорова
братъ Єго Двоюродный Савелиі Онохинъ 29 лѣтъ Здоровъ
природной той Слободы
жена Єго Феодосія 26 лѣтъ Здорова
Синъ ихъ Василєй 4 лѣтъ Здоровъ
промисла иремесла никакого неимѣетъ питаєтся
зъ заработковъ
въ 5[й] хатѣ живеть Митрофанъ Стариковъ 39 лѣтъ Здоров
Урожєнєцъ оной Слободы отєцъ его билъ Смолєнского –
уѣзду Порецкой Волости деревни пѣчохъ[130] въ Радуль –
зашолъ въ 735 году
жена Єго Євдокія 30 лѣтъ Здорова
уныхъ Дѣти //

Арк. 15 зв.

Изъ Городницкаго

1[й] синъ Стефанъ 12 лѣтъ {
2 Єкимъ 9 лѣтъ {Здоровы
3[й] Семенъ 4 лѣтъ {
промислу иремєсла никакого неимѣютъ питаются
съ заработковъ
въ 6[й] хатѣ живеть Марко Митрофановъ 23 лѣтъ
Здоровъ Урожєнєцъ оной Слободы отецъ его откудова зашелъ

[122] Під час копіювання викривлене по батькові Микити, правильно «братъ его Мартынова».
[123] Правильно «Порѣчской».
[124] Назва населеного пункту викривлена, останню літеру виправляли, далі назва цього самого села записана «Пѣчохъ». Нині населеного пункту з такою назвою немає, це місцевість на території Демидовського району Смоленської обл. Російської Федерації. У 1918 р. місто «Поречье» отримало нову назву Демидов.
[125] Згідно з даними 1782 р. «Петръ Романовъ сынъ Землянской», його дружина «Елена Василіева дочь Костѣлева». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 964 зв.
[126] Ім'я викривлене під час копіювання. Згідно з даними 1782 р. – «Епистимія». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 965.
[127] Частина слова «*тарь*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.
[128] Можайський Лужецький Різдва Богородиці чоловічий монастир розташований у м. Можайську Московської губ. Російської імперії. Див.: Зверинский В. Материал для историко-топографического исследования… II … С. 199.
[129] Ім'я «Матрона» написане над рядком. На шістнадцятому аркуші матеріалів перепису (див. далі) ім'я дружини Назара – «Марфа».
[130] Див. пояснення вище.

онъ незнаетъ
жена Єго Євдокія 20 лѣтъ Здорова
браты Єго родние
1й Тимофѣй 20 лѣтъ холостъ {
2 Степанъ 10 лѣтъ {Здоровы
Скота имѣетъ корову 1.
промислу иремєсла никакого неимѣетъ питается съ заработковъ
въ 7й хатѣ живетъ Григориі Сидоровъ 50 лѣтъ Здоровъ –
Уроженецъ польской области, Села Сутковъ аотколь отецъ
Єго бивалъ онъ незнаетъ
жена Єго Феодосія 30 лѣтъ Здорова
уныхъ дѣти
1й Синъ Наумъ 18 лѣтъ Здоровъ
жена Єго Стефанида 17 лѣтъ Здорова
2й Синъ Федоровъ[131] 16 лѣтъ {
3й Фадєй 14 лѣтъ {Здоровы
4 Трифонъ 11 лѣтъ {
Скота имѣетъ Коровъ 2.
промисла иремєсла никакого неимѣетъ питается съ заработковъ
Наподлинномъ тако
Къ сєй Вѣдомости войтъ Слободы Радулѣ Иванъ Колєсни
ковъ подписался

Въ коммисію Сочинєния Въ полку Черниговскомъ Генеральной
описи Волостной Слободы Радули Войта Ивана Колес
никова
Доношеніе
После Описи Коммисиєю въ оной Слободѣ живущихъ пососто
явшемуся Сего 767 года марта 5. числа Кіевской Губернской
Канцєляріи Указу Велѣно изъ оной Слободы яко ижи
всѣхъ въ полкахъ Черниговскомъ иСтародубовскомъ –
Слободъ же неимѣниемъ порозжихъ ослѣбо пашенныхъ
земѣль идругихъ угодиі находящихся въ тѣхъ Слободахъ
обивателєй по ихъ желаниямъ отпустить въ степ
ныя мѣста кто куда пожелаетъ //

Арк. 16.

изъ показанной Слободы Радуль вышло обивателєй
въ новороссийскую Губернию немалое число окоихъ
съ показаниємъ ихъ иженъ идѣтей ихъ имєнъ
реєстръ присємъ прилагаю того ради ком
мисіи Сочиненныя въ полку Черниговскомъ Гене
ральной описи покорно прошу поприложенному
усєго Регистру Вишедшихъ изъ реченной Слободы Радули –
Въ новороссийскую Губернию обивателєй съ поданной той Слободы –
въ Коммисію вѣдомости Учинить отмѣтку. –
Наподлинномъ Тако
Къ сєму доношєнію Войтъ Слободы Радули Иванъ Калесниковъ подписался
реестръ въ Коммисію Сочинєнія въ полку Черниговскомъ Генераль
ной описи, кто имєнно съ Слободы Радули тамошніе обиватели
въ Новоросийскую Губернию Напосєлєніе посля переписи Сошли
учинєнной 767 году августа 24 дня
Євстратъ, Иванъ иАнтонъ Черновы
Євсей Касагоровъ съ женою своею Акилиною, исынами Василиемъ
иДаниіломъ,
Гри[132]
Никифоръ Петровъ съ женою Єго Марією исыномъ Петромъ
Панкратъ Левоновъ[133] съ женою Єго Акилиною идѣтьми Ива
номъ Ксенією иДомникиєю
Іовъ Велицковъ съ женою его Верою идочерью Марією Захаръ
Сухановъ съ женою Марією идѣтьми Лаврентіемъ иКсенією
Сидоръ Велицковъ с женою Анною идѣтьми Антономъ –
иСємєномъ
Братъ Єго Сидора Федоръ съ женою Акилиною идетьми Єрмо
лаємъ иСтефанидою

[131] Правильно «Федоръ».
[132] Частина слова «*Гри*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.
[133] Правильно «Леоновъ».

другой братъ Федоръ Велицковъ съ женою Макриною исыномъ Андрѣем
третий братъ Єгожъ Велицкова Єлисей Ильинъ съ женою – Вассѣю идѣтьми Васильемъ иДарьєй
Єлисеєв братъ Афанасей с женою Євдокіею идѣтьми Лариономъ иЛукерьею
Євдокимъ Волохинъ съ женою Єго Євдокиєю
Семєнъ Трофимовъ съ женою Єго Дарією идѣтьми Иваномъ Агафономъ Игнатомъ идочерью Натальею
Назаръ Богдановъ съ жєною Єго Марфою
Митрофанъ Стариковъ съ женою Єго Євдокиєю идѣтьми – Степаномъ Єкимомъ иСеменомъ, – //

Арк. 16 зв.

Изъ Городницкаго

Марко Митрофановъ зъ женой Євдокією ибратами Тимофѣєм иСтепаномъ
Григориі Сидоровъ съ женою Фодосьею исынами Наумомъ иженою его Стефанидою, Федотомъ Фадѣемъ иТрифаномъ иТрофим Ильинъ зъ женою Татьяною идетьми
Єгоромъ иИваномъ
Наподлинномъ Тако
Къ сєму Регистру Войтъ Слободы Радули Иванъ Калес никовъ руку приложилъ
Пouказу Єя Вєличества Государини импера трици Єкатерины Алексѣевны Самодержицы Всероссийской ипрочия ипрочия ипрочия
Понеже пouказу ея Императорскаго Величества изъ Киевской губернской Канцеляриі Сего 1767 году марта отъ 5го Числа Въ волостную государевыхъ описныхъ Рас кольничьихъ Слободъ Кантору присланному Велѣно оной волостной Канторы изъ означенныхъ описныхъ Слободъ занеимѣниемъ приныхъ порожнихъ хлебо – пашєнныхъ земєль идругихъ угодіевъ находящихся въ тѣхъ Слободахъ обивателєй поихъ Желаніямъ отъ пустить въ стєпныя мѣста кто куда поже лаєтъ Давъ имъ изречєнной волостной канторы паше порты съ прописаниямъ Росту, лѣтъ примєтъ идругихъ знаковъ ичто будучи въ пути никто имъ никакихъ обидъ ипримєтокъ нечинилъ, но оказивалибъ всякое споможєніе иоблагодѣяніе инажитєльство кромѣ какои либо законной нужды никому ихъ непринимать инедержать подъ штрафомъ какъ пouказамъ повелѣно – авоиспольнєніе онаго указа присємъ паше порты отъ пущены въ низъ рекою Днѣпромъ вновоРоссиіскую губернію для поселєнія въ таможніхъ порожныхъ мѣстахъ ниже писанныя бывшія досели въ слободѣ Радулѣ обиватєлєи, **1ii Сидаръ Гавриловъ**[134] 48 лѣтъ ростомъ двухъ аршинъ, пятіи Вершковъ лицемъ рябъ, глаза сѣрие волосомъ ибородою русъ унего жена Анна Корнѣева дочь 37 лѣтъ уныхъ дѣти Антонъ 11 лѣтъ Семєнъ 3 //

Арк. 17.

Казначєйства

Прокофиі 2 лѣтъ Семен[135] меньшои полугода унего Сидора братъ родной Федоръ 31 года Ростомъ двухъ аршинъ 4 Вершковъ лицемъ рябъ Глаза сѣрые Волосомъ ибородою Свѣтлорусъ унего жена Акилина Яковлева дочь 29 лѣтъ уныхъ дѣти Єрмилъ 6 Степанида 9 лѣтъ Феодотъ 21 году Росту двухъ аршин 4 Вершковъ лицемъ рябъ, [глаза] [сѣрые] волосомъ ибородою Свѣтлорусъ, унего жена Макрина 26 лѣтъ уныхъ сынъ Андрей 3 лѣтъ. **2 Назаръ Васильевъ сынъ Богдановъ** 30 летъ Росту двухъ аршин $\frac{3}{2}$ Вершковъ лицемъ рябоватъ, глази сѣрие волосомъ ибородою Свѣтлорусъ Унего жена Марфа Васильєва дочь
25 лѣтъ уныхъ дочери Параскевія 2 лѣтъ Авдотья полгода **3 Євдокимъ Єфимовъ сынъ Волохинъ** 30 лѣтъ Росту 2 аршин 6 вершковъ

[134] Тут і надалі прізвище, ім'я, по батькові глави сім'ї виділені автором для кращого сприйняття тексту.
[135] У матеріалах Генерального перепису та у реєстрі мешканців слободи Радуль, які вийшли до Новоросійської губернії на поселення, сини Сидора Гаврилова сина Велицкова «Прокофий» та «Семенъ» не записані. Імовірно перепис проводився після подання документів на переселення до Новоросійської губ. та оформлення цього паспорта, а за цей час діти померли.

круглолицъ, глази Карые волосомъ ибородою русъ, унего жена Авдотья
Трифонова дочь 30 лѣтъ уныхъ сын Иван 7. лѣтъ **4. Иовъ Ва**
сильєвъ Велицковъ унего жена Вера Митрофановадочь, уныхъ
дочери Авдотья иМарія **5. Панкратъ Михайловъ синъ Лєоновъ**
унего жена Акилина Онофрієва дочь уныхъ дѣти Иванъ Ксєнія
Домникія **6. Вдова Єфросинія Васильева дочь Митрофанов**
ская жена Старикова, унея дѣти Марко Тимофѣй уМарка
гории[136]
жена Авдотья Єлисєєва дочь унегожъ Марка безъ вестно
отълучившигося двоюродного брата Митрофана жена
Авдотья Васильєва дочь унея дѣти Стефанъ, Яковъ иСємєнъ
7[й] Григориі Сидоровъ, унего жена Федосья Васильевадочь уныхъ
дѣти Наумъ, Фєодоръ Фадєй, Трифанъ уНаума жена Стефа
нида Кондратьєва дочь, уныхъ синъ Андрєй **8. Євсѣй Федотовъ**
синъ Косогоровъ унего жена Акилина Яковлєва дочь, уныхъ —
дѣти, Онисимъ Василєй Данила Авдотья **9. Захаръ Андрєевъ**
сынъ Сухановъ, унего жена Мавра Ємельянова дочь уныхъ
дѣти Лаврєнтиі Ксєнія **10. Никифоръ Петровъ синъ Зємлян**
ской унего жена Марья Григорьєва дочь уныхъ дѣти Петръ
Емельяновъ **11. Єлисєй Афанасєй Велицковы** уЄлисєя жена
Василиса Фролова дочь уныхъ дѣти Василєй, Дарья уАфа
насья жена Авдотья Алєксандрова дочь уныхъ дѣти
Ларионъ Лукирія **12. Сємєнъ Трофимовъ сынъ Новиковъ**
унего жєна Дарья Єрємѣева дочь уныхъ дѣти Иванъ Агафонъ
Игнатъ Иванъ меньшой иНаталія **13. Трофимъ Ильинъ**
унего жєна Татьяна Єфрємова дочь уныхъ дѣти
Єгоръ Иванъ Агафія **14. Євстратъ, Иванъ и Антонъ,** //

Арк. 17 зв.

Степановы Черновы того ради Всѣхъ оныхъ обиватєлєй
исъ сємєйствами ихъ потракту освободномъ пропускѣ
ионечинениі имъ никакихъ обидъ ипримето къ Нипока
зивании Напротиву того всякого вспоможєнія и […]
нія равножъ онепринимании никому ихъ ионедержании
господамъ всякого чина Команду имѣющимъ чинить
по Єя Императорскаго Величества Указамъ […]
давать же имъ въ назначєнное мѣсто помянутою
рекою инигдѣ никако кромѣ законной нужды не
мешкать апоприбитиі въ новороссійскую губернію
Явитіся Иданно всѣмъ имъ зъ симъ имъ пашєпор
томъ уопрєдѣлєнныи къотъвоту[137] порозжихъ мѣсть
подъ посєлєніе господъ командировъ нєпрємѣнно Єдучи
же оною Рекою потракту въ городѣ Києвѣ явитіся
сего пашпорта вовѣрность чего сєи пашпортъ
приподписании волостной Канторы присудствующихъ
печатью оной Канторы Утверждєнъ Мая 15 дня
1767 года — Наподлинномъ Тако

Мѣсто Казєнной Печати

Коллєжскиі совѣтникъ Григориі
Титовъ
Бурмистєръ Алєксѣй Хрущєвъ, –
Писарь Волостный Юриі Федоровъ.

Слобода Радуль лежачая Полку Черниговского СотнѢ
любецкой Разстояниємъ отъ Полкового города Чернигова
въ 74 верстахъ аближше къ Сотєнному мѣстечку –
любечу въ 16 верстахъ прирекѣ днѣпру иприозерѣ Радулѣ
Черниговскимъ писмомъ[138]
осажденная умершимъ Полковникомъ Полуботкомъ
накупленной имъ Полуботкомъ Землѣ отъ Мартина
Зарѣцкого въ 1711 году
въ оной Слободѣ Радули поддани Ческихъ Дворовъ — 6
безъ дворная хата ——————— ‘ ——————— 1.
въ ныхъ людєй мужеска (мужеска[139] пола
отъ 1го до 15. лѣтъ ——————— ‘ ——————— 13.

[136] Частина слова «*гориі*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.
[137] Помилка під час копіювання, правильно «къ отводу».
[138] Слова «Черниговскимъ» та «писмомъ» написані над рядкомъ. Слід читати «осажденная умершим полковником Черниговским Полуботком письмом».
[139] Слово «мужеска» написане двічі, друге слово не закреслене, а підкреслене.

отъ 15 до 60 лѣтъ ——————— ‘ ——————— 18.
престарѣлыхъ къ работе Совсѣмъ неспособныхъ ——— 2.
женска пола //

Арк. 18.

Казначєйства
отъ 1го до 15. лѣтъ ——————— ‘ ——————— 12.
отъ 15го до 60 лѣтъ ——————— ‘ ——————— 18.
Крепостныхъ[140] къ Работе Совсѣмъ неспособныхъ ——— 3.
въ ныхъ Скота
лошадєй ——————— ‘ ——————— ‘ ——————— 12.
Коровъ съ телятьми ——————— ‘ ——————— ‘ ——————— 13.
Корова яловка ——————— ‘ ——————— ‘ ——————— 1.
Свинєй ——————— ‘ ——————— ‘ ——————— 4.
поля пахотного посѣву государєвой мѣры на 5 Четвертєй
ипять четверичковъ
сѣнокосу на ——————— ‘ ——————— ‘ ——————— 113возъ
пчелъ въ ульяхъ ——————— ‘ ——————— ‘ ——————— 6.
Деревъ бортныхъ[141] ——————— ‘ ——————— ‘ ——————— 20.
прєжними годами Консистєцій довали натурою порцѣй
$7\frac{2}{4}$ рацѣй $3\frac{3}{48}$ доля
Анынѣ Платять Квартальные деньги
1ӥ Дворъ внемъ Хата 1. Комора 1. Конюшня 1. Хлєвъ 1.
Погребъ походной 1. живущій въ нємъ Раскольникъ Малоро
сияниньъ[142] Макѣьй Леонтієвъ[143] 40 лѣтъ Здоровъ Уроженєцъ оной
Слободы Радули –
жєна Єго Акилина 35 лѣтъ Здорова Уроженка оной Слободы
Радули ***Ива[144]***
вныхъ сынъ Ларионъ 4 лѣтъ Здоров –
зємли огородной начетверичокъ, земли пахотной въ Урочищѣ
подъ городищемъ на 5. четверичковъ Сѣнокосу нѣтъ
зъ Скота имѣетъ
Лошадь 1. Корова 1. Теленокъ 1. промиселъ имѣетъ купеческой
продаеть Рибу, деготь исоль
прєжними годами довалъ Консистєцій натурою порцѣй
3 Четѣ рацѣьй $\frac{11}{42}$ долю анынѣ платить квартальние –
дєнги въ годъ съ хаты рубль идве копєйки
въ томъ же[145] хата 1. Комора 1. Конюшня 1.
живущій въ оной Раскольникъ Малоросияниньъ Єпифанъ
Сахижєевъ[146] 40 лѣт Здоровъ Уроженєцъ оной Слободы
Радули //

Арк. 18 зв.

жєна Єго Матрона Васильєва дочь 38 лѣтъ Здорова
Уроженка оной Слободы Радули
въ ныхъ Дѣти
1ӥ Синъ Иванъ 14 лѣтъ {
2ӥ Авирвкиі[147] 2 лѣтъ {Здаровы
въ него зємли огородной начетверичокъ
зъ скота имѣетъ
лошадь 1. Корова доиная 1. промиселъ имѣетъ изъ возни
ческой Єздя въ наємъ поразнымъ мѣстамъ итѣмъ
Кормится
прєжними годами Консистєцій давалъ порцѣй 1 Четь
рацѣй осьмую долю, анынѣ Квартальные платить

[140] Імовірно, помилка під час копіювання, правильно «престарѣлыхъ».
[141] «Дерево бортное» – дерево з дуплом, у якому дикі бджоли відкладали мед.
[142] Тут доречно зазначити таке. Відомий дослідник старообрядництва, історик М. Лилеев з посиланням на Сулимівський архів зазначав: «Старообрядцы вообще не смешивались съ кореннымъ населеніемъ Малороссіи, какъ и теперь въ слободахъ чрезвычайно редки родственные связи съ малороссіянами. Отдельные случаи однакоже были, особенно на первыхъ порах … Выражение: “малороссійской природы” – въ этого рода документахъ значитъ просто – родившійся въ Малороссіи, точно также часто говорится о раскольникахъ, вышедшихъ изъ Польши, что они “польской націи”, изъ Лифляндіи, что они “шведской націи”». Див.: Изъ исторіи раскола на Ветке и въ Стародубье XVII–XVIII вв. Изследованіе М.И. Лилеева. Киев: Тип-я Т. Корчакъ-Новицкаго, 1895. Вып. I. С. 31, 33–34.
[143] Мокей Леонтієв – син Левченко. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 388. Арк. 132.
[144] Частина слова «*Ива*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.
[145] Тут, імовірно, під час копіювання пропущене слово «дворе».
[146] Прізвище викривлене під час копіювання, імовірно, в оригіналі було записано «Суховѣев».
[147] Ім’я викривлене під час копіювання, правильно «Аверкій».

дєньги
2[й] огородъ[148] Старой въ нємъ Хата 1. Комора 1. Конюшня 1.
Хлевъ 1. Живущій въ немъ Раскольникъ малоро
сияниньъ Иванъ Сухиеевъ[149] 35 лѣтъ Здаровъ, Урожєнєцъ
оной Слободы жєна Єго Євдокія 30 летъ Здарова,
Уроженка оной Слободы Радули
въ ныхъ дѣти
1[й] сынъ Тарасъ 5 лѣтъ {
2[й] Сидоръ 4. лѣтъ {Здаровы
Въ тойже Хатѣ братъ Єго родной Тимофѣй Суховѣевъ –
40 летъ Здаровъ
Жена Єго Анна 30 лѣтъ Здарова Уроженка оной –
Слободы
въ ныхъ дѣти
1[й] синъ Федаръ 8 лѣтъ {
2[й] Филипъ 7 лѣтъ {Здаровы
3[я] Дочь Агафія 2 лѣтъ {
Другой Братъ Єго Стефанъ Суховѣевъ 38 летъ Здаровъ
Жєна Єго Марфа 30 лѣтъ Урожєнка Слободы – Добрянки //

Арк. 19.

Казначєйства
вныхъ сынъ Григорий 3 лѣтъ Здоровъ
въ ныхъ Земли огородной удвохъ мѣстахъ на 2. четверічка
сѣнокосу нѣтъ
зъ Скота имѣютъ
лошадєй 2. Дойных Коровъ 2. промислъ имѣетъ изъ Возни
ческой Єздя въ нaємъ поразнымъ мѣстамъ итѣмъ питаются
прєжними годами Консистецій Порцій три Чети Рацѣй Четь
иосьмую долю аныне Платятъ Кварталные денги –
3[й] Дворъ Старый внемъ Строеній Хата 1. Комора 1. Конюшня 1. Хлєвъ 1.
Живущій внємъ Раскольникъ Малоросиянинъ Павелъ Хамче
нокъ 45 лѣтъ Здоровъ Урожєнєцъ оной Слободы жена Єго
Анна 35 лѣтъ Здорова Урожєнка Слободы Добрянка
ни[150] уныхъ дѣти
1[й] синъ Флоръ 15 лѣтъ {
2[я] дочь Мавра 13 лѣтъ {Здаровы
3[я] Варвара 6 лѣтъ {
4[я] Вассія 4 лѣтъ {
Братъ Єго Родный Андрєй Хамчєнокъ 30 лѣтъ Здаров
жена Єго Анна 30 лѣтъ Здорова Уроженка оной Слободы
уныхъ Дѣти
1[й] синъ Пєтръ 7 лѣтъ {
2[я] Дочь Марфа 5 лѣтъ {Здаровы
Другой Братъ Єго Иванъ 25 лѣтъ Здоров –
Жена Єго Пелагія 18 лѣтъ Здорова Уроженка оной Слободы –
Радули
въ ныхъ зємли огородной при дворѣ на четверичокъ давдругомъ
мѣстѣ на 2. Четверичка Сѣнокосу нєимѣетъ
зъ Скота имѣють
Лошадєй 2. Коровъ дойных 2. Промислъ имѣють изъ Возни
ческой, ездя поразнимъ мѣстамъ итѣмъ Питаются – //

Арк. 19 зв.

Прежними годами консинстєнцій[151] давалъ
порцѣй 3 четей рацѣй четь [иосьмую долю аныне квар]
[тальние денги]
4[й] Дворъ въ Немъ хата 1. погребъ походный 1. [живущий]
въ нємъ Раскольникъ Малоросияниньъ Иванъ Рудой 45
лѣт Здоровъ Урожєнєцъ Слободы Радули
жена Єго Анисія 40 лѣтъ Здорова Уроженка оной Слободы
въ нихъ дѣти
1[й] Синъ Євстратъ 3 лѣтъ {
2[я] дочь Агафія 10 лѣтъ {Здоровы
3[я] Акилина 7 лѣтъ {

[148] Тут, імовірно, допущено помилку під час копіювання. Правильно «2-й дворъ».
[149] Прізвище викривлене під час копіювання, правильно «Суховѣев».
[150] Частина слова «*ни*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.
[151] Правильно «консистенцій».

4[я] Агрипина 4 лѣтъ {
въ него земли огородной на четверичокъ Сенокосу въ уро
чище Чемерить На 4 Воза
Зъ скота имѣетъ корова яловка 1. промисла иремєсла
нєимѣетъ питается зъ заработковъ прєжними годами
консинстєнцій давалъ порцѣй 2 четꙗ рацꙗй одну чєть
анынѣ платить квартальные денги въ годъ съ хаты
по 1 рублю идве Копѣйки
5[й] Двор Старой въ ономъ Строенія Хатъ – 4 комора 1
Конюшня 1 хлєвъ 1.
Живущіе въ нємъ въ первой Хатꙗ Раскольникъ Малоро
сияниньИванъ Бузыка 55 лѣтъ Здоровъ Урожєнєцъ
оной Слободы жена Єго Домникія 40 лѣтъ Здорова
Урожєнка оной Слободы
въ ныхъ дꙗти
1[й] Синъ Филипъ 20 лѣтъ Здоровъ жєна Єго Анна 20
лѣтъ Здорова Уроженка оной Слободы Радули
2[я] дочь Єго Ивана Марфа 9 лѣтъ {
3[я] Євдокія 6 лѣтъ {Здоровы
4[я] Марія 1 году {
въ него земли огородной на 2 четверичка поля
пахотного въ Урочищи островѣ на 5. Четвертєй //

Арк. 20.

Казначєйства

Сенокосу въ Урочищѣ пугачахъ на 8 Возъ в Урочищи
Спускни на 12[ть] Возъ на подолея на 23 воза подъ радулєю
Угнѣздищи на 2 воза Итого сѣнокосу на 45. Возъ –
Зъ скота имѣетъ лошадєй 2[е] Коровъ дойныхъ съ телятами
2. Свинєй 2. Промиселъ имѣетъ торговлю яблокъ нани
мая Сады въ разныхъ местахъ въ томъ же Дворе Хата
одна Конюшня 1. хлевъ 1. погребъ походной 1. Живущий
въ ней Раскольникъ Малоросиянинъ Сємєн Бузыка 60 лѣтъ
Работать неможеть Уроженєцъ оной Слободы
Жена Єго Пелагія 60 лꙗтъ Уроженка оной Слободы
въ ныхъ Дꙗти
1[й] Синъ Сергꙗй 20 лѣтъ Здоровъ жєна Єго Євдокія 18 лѣтъ
Здорова Уроженка оной Слободы Радули
2[й] Синъ Андрєй 19 лѣтъ Здоровъ жєна Єго Агафія 20 лѣтъ
Здорова Уроженка добрянской Слободы въ него Земли
огородной на четверичокъ земля пахотная обща зИваномъ
Бузикою ***на***[152]
Сенокосу въ Урочищѣ пугачахъ на 15 Возъ трави хорошей
пчелъ въ ульяхъ шестеро имѣетъ Деревъ бортныхъ 20
съ коего мєду получаєтъ пять пудъ
зъ Скота имѣеть
лошадь 1. Коровъ Дойныхъ Стелятами 2. питаєтся
съ заработку прєжними годами консинстєнцій давалъ
натурою порцѣй 2 рацію 1 анынѣ квартальные денги
платить съ хаты въ годъ По 1 р идве копѣйки –
въ томъ же Дворѣ третія хата 1. Комора 1. Конюшня 1.
Хлєвъ 1. Живущия въ нєй вдова Агрипина Сидорова…
50 лѣтъ Здарова Уроженка оной Слободы Радули
въ ней Дꙗти
1[й] Синъ Демянъ 30 лѣтъ Здоровъ жена Єго Феодосія
25 лѣтъ Здорова Уроженка оной Слободы Радули //

Арк. 20 зв.

2[й] Синъ Фока 25 лѣтъ Здоровъ жена Єго Фекла
20 лѣтъ Здорова Уроженка оной Слободы Радулѣ
Четвертая хата въ пусте въ ихъ земли огородной
начетверичокъ пахотное поле въ мѣстѣ съ Иваномъ
иСємєномъ Бусиками Сенокосу въ урочищѣ Чесновѣ на 8 возъ въ
Григоровѣ на 8 возъ надубровѣ на 30 возъ, трави хорошей итого сѣнокосу
на 46 возъ
зъ Скота имꙗють
Лошадей 2. Коровъ Дойныхъ Стелятами 2. Свиньей 2.
промиселъ имꙗють изъ вознической итꙗмъ пита

[152] Частина слова «*на*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.

ються прежними годами Консинстєнцій давали
натурою порцѣй и рацѣй 2 четѣ, анынѣ кварталь
ные дєнги
6^{й} безъ дворная Хата 1. Комора 1. Хлѣвъ 1. Живущій
въ немъ Раскольникъ Малоросияниньъ Василий Новгород
ский 80 лѣтъ постарости Слабъ жена Єго Марія
77 лѣтъ постарости Слаба Уроженка оной Слободы
Радули
въ него земли пахотной нѣтъ, огородной начетве
ричокъ, Синокосу поболотахъ натры воза
зъ Скота имѣеть
Лошадь 1. Корова доиная Стелямъ 1.
Питається полюдямъ прежними годами Консистен
цій давалъ порцій 2 четѣ рацѣй 1 четь, анынѣ
платить въ годъ съ хаты по 1 р идве копѣйки –
7^{й} Дворъ внемъ хата 1 Комора 1 Конюшня 1
Живущая въ ней Удовствующая Ирина Ипатиха
60 лѣтъ Здорова, уроженка оной слододы Радули
въ ней дѣти
1^{й} Синъ Николай 3 лѣтъ {
2^{й} Дочь Агафія 10 лѣтъ {Здоровы
вней земли Огородной на Четверичокъ Сѣнокосу
иполя пахотного також искота нѣтъ //

Арк. 21.

Казначєйства

Питаются полюдяхъ зъ найму прежде Консистенцій
Давано натурою порцѣй одна рацій двѣ чети
анынѣ платять въ годъ съ хаты по 1 р и 2^{ко}
въ той же хатѣ живущіе недавно вышедшіє
изъ заграници Польской Раскольники Малоросияне
Авраамъ Осадчиі въдовъ 30 лѣтъ здоровъ урожєнєцъ[153]
въ него Дѣти
1^{й} Синъ Алєксѣй 6 лѣтъ {
2^{я} дочь Євдокія 4 лѣтъ {Здоровы
Плємяники Єго
1^{й} Алєксѣй Игнатовъ 25 лѣтъ здоровъ холостъ —
2^{я} дѣвка Агрипина 17 лѣтъ {
3^{я} Феодосія 15 лѣтъ {Здоровы
Скота вныхъ лошадь 1. аболѣе ничего нѣтъ, Питаються
съ заработковъ Своихъ
Сек[154] Григорія Ипатова
Въ оной Слободѣ Радулѣ зафаченные описными Расколь
никами поля пахотные исѣнокосы
въ Урочищи Грицевомъ розѣ[155] подъ Иваномъ Землянскимъ
поля начетверть подъ онымъ же Землянскимъ въ Урочищи
Кошарки огородъ Єго Ипатова подъ нимже Землянскимъ
натры Четверичка
Семєна Ивана иДемяна Бусикъ поля пахотного подъ
Иваномъ Колесниковымъ наланчиковомъ борѣ[156] на 2 Четверти
и 6 четверичковъ
въ Урочищѣ Овинища подъ Ларіономъ Клюенкомъ[157] на 2.
Четверти, подъ нимъ же Клюенкомъ въ Урочищѣ Горо
дища на Четверть итры Четверичка
тамъ же подъ Городищемъ измершаго подданного
Григорія Захарієва на 5 Четверичковъ подАбрамомъ //

Арк. 21 зв.

Стаховымъ[158] подъ нимыжє описными Раскольниками
пляцовъ владѣлческихъ
1^{й} пляцъ Павла Фомина[159] близъ форпоста Радуль
ского отнятой Макаромъ Землянскимъ[160]

---

[153] На жаль, місце народження Авраама Осадчого не вказане, імовірно, опущене під час копіювання.
[154] Частина слова «*Сек*» написана між рядками іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.
[155] Урочище, імовірно, мало назву «Грицев ріг».
[156] Правильна назва бору «Ланченків». Цим бором до 1711 р. володів козак Ланченко.
[157] Ларіона Клюєнка в матеріалах Генерального перепису немає, проте у 1737 р. в Радулі мешкав «Євфім Клюй», племінник «Лукіана Кушнера». Див.: ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5663. Арк. 21.
[158] Імовірно, «Стаховъ» і «Євстафовъ» – одна й та сама людина. Див. вище.
[159] Павла Фоміна в матеріалах Генерального перепису немає.

2й пляцъ Петра Суховєева подъ Максимомъ Рудымъ
подъ нимыже описными Раскольниками Синокоси
завладѣниї неналежно
двора Бусикинаго въ Урочищѣ демудовъ[161] на 40 Возъ
Лукяна Петрова заланченковымъ боромъ въ островѣ
на 30 возъ
Василія Новгородского на 30 Возъ
Фоми Новгородского на 30. Возъ
Мокѣья Леонова на 30 Возъ
да въ островѣ къ передѣлу идучи осокина на 5 –
пляцовъ по 3 воза итого на 15 возъ
Више писаннымъ землямъ Владѣемымъ иотшедшимъ
ограниченіе таково начавъ отъ грунту новосіолского
зъ реки днепра увотверницєю зотверницѣ логомъ
ухалимоновку съ халимоновки улозу мостокъ зъ мос
тика усорочину лозу, зъ сорочиной лозы усрєдний –
рубѣжъ Рубежомъ до болота Перевозного зъ болота
Перевозного уболото великое великим болотомъ
уречку передѣли рѣкою передѣломъ въ озеро –
Радулѣ зъ озера Радулѣ урѣчку днѣпръ, отколь
ипочалась Граница въ сємъ ограниченіи Синокоса
поле пахотное дерево бортное лесы Дровяные
въ которомъ имѣють участіе описные Расколь
ники Кои остались описными попереписѣ подпол
ковника Иоргольскаго[162]
въ ономъ же ограничєніи всего грунту будеть Разстоя
ниєм въ Длину Верстъ Четири а въ ширину
натры версты //

Арк. 22.

Казначєйства

На копіи помѣта такова
Сїя Копія всходство учинєннаго учерниговской казенной
палатѣ попрошєнію упольномоченного отъ купцовъ
имєщанъ Слободы Радули Тамошнего же мѣщанина Василія
Волохина настоящаго ноября 19го числа опредѣлєнія –
Єму Волохину изъ Черниговской Казенной Палаты Совзяти
ємъ Пошлиныхъ въ Казну денегъ выдана 1816 года –
ноября 29 дня –
на помѣтѣ подпись Такова

Мѣсто Казєнной Печати

Указные[163] пош лины взяты

Гапоновъ –

Советникъ Ивановъ

Полистамъ Скрепилъ Коллєжский Секрєтарь
Федор Ильхно
съ подлинными Читал Регистратор –

ре[164]

Малоросийской Черниговской губерніи въ Городницкой –
городовой Ратуше сія Копія съ таковою засвидѣтєль
ствованною считивана ичто оная съ орегиналомъ
вовсємъ верна въ томъ Городницкая Городовая
Ратуша подписомъ съ приложєнієм Казенной печати
Свидѣтєльствуєтъ 1816 года августа 23 дня

Бургомистръ Яковъ Євдакимовъ
Ратманъ Карпъ Глибенковъ

М К пе

Указние пошлины взяты

Секретарь д Клиса[165] Марчєнко

Канцєляристъ Жаккєлия

---

[160] У матеріалах Генерального перепису Макар Землянський записаний під прізвищем «Лисив».
[161] Правильно урочище «Демидовъ».
[162] Правильно полковник Єргольський, який очолював комісію з перепису розкольників у Стародубському та Чернігівському полках у 1715–1718 рр. Представники цієї комісії здійснювали перепис, у т. ч. у слободі Радуль.
[163] Слід читати «в казну пошлины взяты».
[164] Частина слова «*ре*» написана іншою рукою та іншим чорнилом, це – продовження скрепи або рекламанти.
[165] Клис (Клиса) – жіноче ім'я хакаського походження.

Додаток

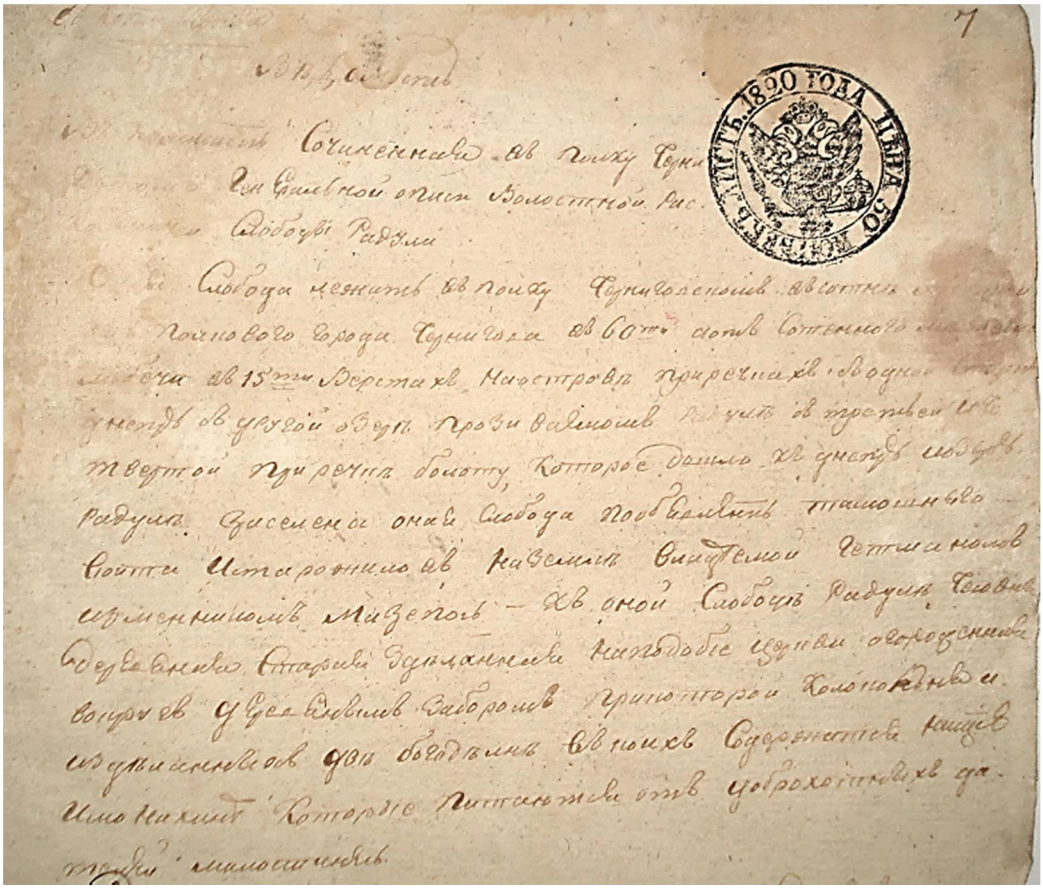

Фрагмент копії відомості Генерального опису слободи Радуль[166].

References

Asadchev, O. (2020). Knyha Pamiati selyshcha Radul Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti [Book of Remembrance of the settlement Radul of Chernihiv district of Chernihiv region]. Nizhin, Ukraine.

Nimchuk, V. (1995). Pravyla vydannia pamiatok, pysanykh ukrainskoiu movoiu ta tserkovnoslovianskoiu ukrainskoi redaktsii [Rules for the publication of monuments written in the Ukrainian language and Church Slavonic of the Ukrainian edition]. Kyiv, Ukraine.

Асадчев Олександр Іванович – історик-краєзнавець, заступник Голови президії Українського фонду пошуку «Пам'ять», заступник керівника Ріпкинського відділення Товариства «Чернігівське земляцтво» в м. Києві, автор-упорядник «Книги Пам'яті селища Радуль Чернігівського району Чернігівської області» (вул. Героїв Маріуполя, 4, кв. 55, м. Київ, 03191, Україна).

Asadchev Olexander – Historian and local lore expert, deputy Chairman of the presidium of the Ukrainian search foundation «Memory», deputy chairman of the Ripkinsky branch of the «Chernihivske zemlyatstvo» Society in Kyiv, author-compiler of the «Book of Remembrance of the settlement Radul Chernihiv district of Chernihiv region» (Heroes of Mariupol Str., 4, kv. 55, Kyiv, 03191, Ukraine).

E-mail: o.asadchev@ukr.net

RADUL VILLAGE OF CHERNIHIV DISTRICT OF CHERNIHIV REGION ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE GENERAL DESCRIPTION OF THE LEFT BANK UKRAINE

The purpose *of the article is to publicize a document discovered in the Ukrainian central intelligence agency, which relates to the history of the village of Radul (former sloboda).* ***The methodological*** *research was carried out using general scientific methods of analysis and synthesis, historical-critical, archival heu-*

[166] ЦДІАК України. Ф. 1505. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 7.

ristics and reconstruction of the text of the description of the Radul sloboda during the General description of Left Bank Ukraine, presented in cursive of the second half of the 18th c. ***The scientific novelty*** *of the study consists in the introduction into scientific circulation a previously unknown written source on the history of the village of Radul, which is characterized by a high degree of informativeness. The materials of the General description contain valuable information about the households, trades and crafts of residents, the amount of taxes, the number, age, working capacity, origin and family ties of the population, as well as information about the time of settlement of a particular family in the sloboda.*

Conclusions. *The significance of the given document is quite large. After all, there is still no single well-founded opinion in scientific circles about the time of Radul's founding. Despite the multivariate writing of letters, different handwritings, a large number of errors and distortions of surnames and names, as well as the unsatisfactory general state of preservation of the document, which in many cases made it difficult to read, the information of the General description allows us to actually assert that a certain part of old believer families settled in the Radul settlement even during the times of Hetman Mazepa.The publication of this document will be of great help to those who wish to carry out genealogical research of their kind.*

Key words: *General description of the Left Bank Ukraine, Radul, Lyubetska hundred, Chernihiv regiment.*

Дата подання: 4 січня 2024 р.
Дата затвердження до друку: 26 березня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Асадчев, О. Селище Радуль Чернігівського району Чернігівської області за матеріалами Генерального опису Лівобережної України. *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 51–77. DOI: 10.58407/litopis.240306.

Цитування за стандартом APA

Asadchev, O. (2024). Selyshche Radul Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti za materialamy Heneralnoho opysu Livoberezhnoi Ukrainy [Radul village of Chernihiv district of Chernihiv region according to the materials of the General description of the Left Bank Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Sive-rian chronicle*, *3*, P. 51–77. DOI: 10.58407/litopis.240306.

УДК 94 (477.51-25)«1865»

Олександр Коваленко, Олександр Рахно

●

О.М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ ТА ОДНОДЕННИЙ ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА 15 грудня 1865 р. (до 190-річчя із дня народження)

DOI: 10.58407/litopis.240307
© О. Коваленко, О. Рахно, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8382-0159, https://orcid.org/0000-0002-3844-3531

Мета дослідження *полягає у реконструкції підготовки та проведення одноденного перепису населення Чернігова 15 грудня 1865 р.* ***Наукова новизна*** *публікації пов'язана з використанням нововиявлених джерел, проаналізованих на підставі* ***принципів*** *історизму, об'єктивності та всебічності за допомогою сучасного методичного інструментарію.* ***Висновки.*** *Задіяна джерельна база дозволила з'ясувати процес підготовки, проведення та результати одноденного перепису мешканців Чернігова, організованого Чернігівським губернським статистичним комітетом 15 грудня 1865 р., безпосереднє керівництво яким та узагальнення результатів здійснював О.М. Лазаревський.*

Ключові слова: *О.М. Лазаревський, Чернігів, Чернігівський губернський статистичний комітет, одноденний перепис.*

Життя та діяльність видатного українського історика Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902) були безпосередньо пов'язані з Чернігово-Сіверщиною. Він походив з козацької родини, згодом нобілітованої імперським урядом, фамільне гніздо якої знаходилося в с. Гирявка (нині Шевченкове Конотопського району Сумської області). Після закінчення історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету О.М. Лазаревський служив у місцевих органах влади та судових установах Чернігова, Ніжина, Мглина, Глухова, Конотопа, Полтави та Києва, брав участь у діяльності органів місцевого самоврядування й водночас активно досліджував історію Лівобережної України козацької доби. Його постать і науковий доробок приваблювали багатьох дослідників, які схарактеризували основні етапи та напрямки діяльності О.М. Лазаревського[1], проте деякі її аспекти потребують подальших студій. Зокрема, В.Г. Сарбей та В.І. Воронов висвітлили питання про його участь у роботі Чернігівського губернського статистичного комітету, але тільки принагідно згадали один із найцікавіших проєктів, опрацьований та втілений в життя О.М. Лазаревським у 1865 р. – одноденний перепис населення Чернігова[2].

Статистичні обстеження набули поширення в 60–70-х рр. XIX ст., за доби реформ, що мали на меті «навздогінну модернізацію» всіх сфер життя Російської імперії. Варто віддати належне О.М. Лазаревському – він зініціював один із перших таких заходів у країні. Згодом одноденні переписи населення були проведені в Петербурзі, Одесі, Миколаєві, Житомирі, Києві та інших містах[3]. Відтак не можна погодитись з думкою М.Ю. Костриці, який відносив Житомир до «числа піонерів в Україні щодо проведення переписів населення», адже цей захід відбувся там тільки у грудні 1873 р.[4]

Отже, 9 грудня 1865 р. на засіданні Чернігівського губернського статистичного комітету його секретар О.М. Лазаревський ознайомив присутніх із запланованим переписом населення міста та бланками анкет («листков»), які належало рознести 12 грудня домовласникам і 15 грудня зібрати їх після ретельної перевірки. Перепису підлягали не тільки

[1] Див.: Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902): матеріали до біобібліографії. Київ. 1994. 78 с.
[2] Сарбей В.Г. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: сборник статей.* Киев, 1991. С. 35–40; Воронов В.І. О.М. Лазаревський та Чернігівський губернський статистичний комітет. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія і археологія*. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 3. С. 140– 150.
[3] Шамрай С. Київський одноденний перепис 2-го березоля 1874 року. *Київ та його околиця в історії та пам'ятках / Під редакцією М. Грушевського.* Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 351–383; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років. Київ–Харків: Державне видавництво України, 1930. С. 52–58.
[4] Кострица М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир: М.А.К., 2001. С. 33.

постійні мешканці міста, а й переїжджі, які перебували в Чернігові бодай одну ніч з 14 на 15 грудня 1865 р. Заповнені анкети слід було негайно передати секретарю губернського статистичного комітету – себто О.М. Лазаревському. На наступному засіданні цієї установи 18 січня 1866 р. він доповів про результати перепису, які після ретельного опрацювання були оприлюднені на сторінках «Черниговских губернских ведомостей».

У такий спосіб було отримано унікальну інформацію про населення Чернігова за багатьма параметрами (віком, походженням, віросповіданню, родинному стану, заняттям, грамотністю й місцем народження), забудову міста, а також про чисельність домашніх тварин – коней, корів, кіз, свиней, овець ба навіть собак і кішок.

На жаль, ці відомості, розміщені на сторінках раритетних видань, лише зрідка потрапляють у поле зору істориків і краєзнавців, що й спонукало нас привернути увагу сучасних дослідників до цього проєкту, розробленого й реалізованого О.М. Лазаревським.

Документи, що публікуються у цій добірці, подаються мовою оригіналу за першодруком у часопису «Черниговские губернские ведомости».

№ 1

Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета № 23, декабря 9 дня 1865 года.

При открытии заседания члены приступили к обсуждению вопроса об однодневной переписи жителей г. Чернигова.

При этом секретарь представил бланки листков, которые предполагается раздать по домам, чрез особо командированных для сего начальником губернии чиновников, для произведения таковой переписи.

В сем листке Комитет обращается с просьбой ко всем обывателям г. Чернигова – помочь ему в деле произведения переписи; для чего просит домохозяев или лиц, заведующих домами, составить поименный список всех лиц, живущих в доме: мужчин, женщин и детей, которые только будут находиться в доме в ночь с 14 на 15 декабря.

О каждом лице требуется сообщить следующие сведения:

а) имя и фамилия;
б) пол;
в) возраст;
г) семейное состояние;
д) вероисповедание;
е) сословие;
ж) занятие или ремесло;
з) месторождение;
к) грамотность.

Некоторые из членов заявили при этом, что полезно было бы прибавить в листке еще графу – имеет ли описываемое лицо постоянное жительство в городе или временное. Но так как на практике вопрос этот является чрезвычайно сбивчивым, ибо он смешивается с вопросом о приписке, о месторождении, о продолжительности водворения, о сроке пребывания, то положено графы о постоянном или временном жительстве не прибавлять.

По утверждении представленного листка требуемых сведений, приступлено было к разделению г. Чернигова на участки, по числу лиц назначенных для раздачи листков по домам 12 декабря, и для отобрания их затем по тщательной проверке, от домохозяев 15 декабря.

Город был разделен на 33 участка с таким расчетом, чтобы в местностях, населенных по преимуществу евреями и рабочими, участки были по возможности невелики; в сих участках многие домохозяева по безграмотности не в состоянии будут составить список своих жильцов с требуемыми пояснениями, и потому в сих случаях участковому чиновнику поручено составить список самому.

При раздаче бланков каждый чиновник снабжен был следующею инструкциею от имени председателя Комитета:

1) Приняв от секретаря потребное число экземпляров бланковых листков, разнести их 12 сего декабря в дома, которые входят в определенный участок.

2) Раздать означенные листки домохозяевам на руки (а где таковые не живут, то лицам, живущим в сих домах) и просить их вписать в означенные листки, к утру 15 декабря, всех мужчин, женщин и детей, поименно, с требуемыми пояснениями.

3) При этой раздаче, Вы не оставите разъяснять тем лицам, которым будете вручать листки, что единственная цель сей переписи заключается в возможно точном определении цифры населения г. Чернигова, и потому при производстве сей переписи не должны и не будут требоваться от лиц, живущих в доме, ни паспорты, ни виды на жительство.

4) Вручая сии листки на руки, Вы не оставите также объяснять тем же лицам, каким образом следует вписывать жителей дома в листки и не откажете в своем личном содействии, если таковое, по малограмотности домохозяина или другого лица, потребуется.

5) Если случится, что в доме как домохозяин, так и жильцы его будут безграмотны, и домохозяин затруднится переписью, то, в таком случае, я покорнейше прошу Вас лично переписать жителей такого дома и затем не оставлять уже листки в доме, а взять с собою.

6) При раздаче листков, покорнейше прошу Вас записывать на листе бумаги все те дома, в которые Вы будете раздавать листки и обозначать поименно, кому именно вручены будут Вами листки.

7) Таковой список домов, в которые Вами розданы будут листки, за Вашею подписью, Вы передадите секретарю Комитета не позже 13 декабря.

8) Затем 15 декабря Вам предстоит труд отобрать все те листки, которые будут розданы Вами 12 декабря. При этом, покорнейше прошу Вас, отбирая листки, просматривать каждый из таких листков – сообразно ли программе наполнен он требуемыми сведениями. Если Вы заметите при этом какие-либо погрешности, то таковые следует, тут же на месте, исправить.

9) Если встретится сомнение или затруднение, какие лица из непостоянных жителей дома должны быть вписаны в такой листок, то при этом следует руководствоваться тем правилом, что в листок следует вписывать все те лица, которые только находились в доме в ночь с 14 на 15 декабря, хотя бы эти лица провели эту ночь в г. Чернигове лишь проездом. Почему в гостиницах и на постоялых дворах следует внести в листок только те лица, которые выехали из г. Чернигова не раньше утра 15 декабря.

10) В казенных домах листки следует вручать на руки смотрителям, экзекуторам и вообще тем лицам, которые заведывают сими домами.

Примеч. Жителями казенных домов следует называть только тех, которые имеют в них постоянное жительство и ночлег.

11) Отобрав, поверив и где следует справив на месте сии листки, Вы имеете немедленно затем вручить их секретарю Комитета по той описи, которую составите при раздаче листков.

Черниговские губернские ведомости. 1866. № 5. 30 января. Прибавление. С. 27.

№ 2

Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета № 24, января 18 дня 1866 года.

По открытии заседания секретарь доложил:

1) Однодневная перепись жителей г. Чернигова произведена 15 декабря прошлого года, на сколько можно судить в настоящее время, довольно успешно. Хотя при этом некоторая доля черниговского населения и заподозрила заявленную Комитетом цель переписи, тем не менее благодаря ревностной помощи лиц, заведывавших раздачею и отобранием подворных листков, однодневное исчисление жителей г. Чернигова удалось. По кварталам, составляющим черниговские предместья, по малограмотности населения, участковым чиновникам приходилось лично переписывать население, что конечно стоило немало труда; в таких случаях перепись произведена была чиновниками с 10 по 14 декабря включительно, а 15 утром такие списки были проверены, сколько можно видеть, довольно тщательно.

За сим остается данные, добытые однодневною переписью 15 декабря, сгруппировать в одну ведомость. К сей работе я не имел еще времени приступить, занимаясь в последнее время приготовлениями к составлению статистических таблиц для представления в Центральный статистический комитет. Притом же для свода цифр однодневной переписи в одно целое потребуется много черновой работы, которую едва ли возможно будет исполнить настоящими канцелярскими средствами Комитета; почему я имею честь просить Комитет об ассигновании на сей предмет от 50 до 75 р. Деньги эти тем легче ассигновать, что произведение переписи жителей г. Чернигова до настоящего времени кроме бумаги на подворные листки ничего не стоило.

Комитет постановил: разрешить секретарю употребить из суммы, ассигнованной на содержание Комитета, на свод статистических данных, добытых переписью 15 декабря, до 75 р.

2) Затем Комитет входил в обсуждение вопроса о способе исчисления населения по всем уездным городам губернии. По всестороннем обсуждении, каким путем следует произвести такое исчисление, Комитет признал наиболее соответствующим цели способ той же однодневной переписи жителей. Для начертания же плана, каким образом в подробностях произвести сию перепись, составлена особая комиссия из членов М.О. Миклашевского, М.А. Скаржинского, Д.И. Скибинского, А.И. Ханенко, В.В. Тарновского и секретаря А.М. Лазаревского, которых Комитет просил представить к следующему заседанию свои соображения по сему предмету, изложив их в особой записке. …

Черниговские губернские ведомости. 1866. № 12. 20 марта. Прибавление. С. 68.

№ 3

Результаты однодневной переписи жителей г. Чернигова.

Однодневная перепись жителей г. Чернигова произведена была по распоряжению Черниговского губернского статистического комитета 15 декабря 1865 г. По этой переписи в Чернигове оказалось жителей обоего пола 16895 душ, на 6357 душ более, чем показано в Академическом календаре на 1866 год.

На основании сей переписи составлена категорическая ведомость о народонаселении г. Чернигова, при сем прилагаемая. Из сей ведомости оказывается, что

1) *по полам*: на 1000 человек населения обоего пола приходится 545,91 мужчин и 454,09 женщин;

2) *по возрастам*: самый большой процент населения (12,61%) принадлежит возрасту от 16 до 20 лет;

3) *по сословиям*:
а) дворян – 17,38%,
б) духовенства и церковников с их семействами – 5,57%,
в) городского сословия – 43,92%,
г) сельского сословия – 14,70%,
д) военного сословия – 15,95%.

4) *по вероисповеданиям*:
а) православных – 65,41%,
б) единоверцев – 0,19%,
в) раскольников – 0,49%,
г) римско-католиков – 3%,
д) лютеран – 0,58%,
е) евреев – 31,19%,
ж) магометан – 0,09%.

5) *по семейному состоянию*:
детей до 16-ти летнего возраста:
мужчин – 15,70%,
женщин – 14,27%,
холостых – 18,78%,
женатых – 18,92%,
вдовцов – 1,33%,
девиц – 9,30%,
замужних – 15,72%,
вдов – 5,54%.

6) *по занятиям*:
наибольший процент в этой категории принадлежит домашней прислуге, которой мужской пол составляет 6,03%, а женский 9,26% всего населения. Затем следуют мастеровые, составляющие 7,84%,
учащиеся – 7,40%,
торговцы – 6,91%,
солдаты – 5,31%
состоящие на государственной службе – 5,09%.

7) *по грамотности*:
умеющие читать и писать – 31,66%,
умеющие только читать – 2,55%,
неграмотных – 65,78%.

8) *по месторождению*:
уроженцев г. Чернигова – 37,46%,
уроженцев Черниговской губернии – 37,49%,
уроженцев других губерний – 29,01%.

9) *по подворному расселению*, на каждый двор приходится жителей по 20,73 человек (делая это вычисление, мы исключаем дома, занимаемые Богоугодным Заведением и Тюремным Замком, вместе с живущими в них).

Кроме того в день переписи оказалось в городе:
лошадей на каждый двор – 1,34,
коров – 1,35,
свиней – 1,29,
коз – 0,44,
овец – 0,05.

Лазаревский Ал. Результаты однодневной переписи жителей г. Чернигова. Черниговские губернские ведомости. 1866. № 33. 14 августа. Прибавление. С. 256.

№ 4

Статистическая ведомость о народонаселении г. Чернигова по однодневному исчислению, произведенному 15 декабря 1865 года.

Число жителей по полам:

мужчин – 9223,
женщин – 7672
[Итого] – 16895.

По возрастам:

	Обоего пола
менее года	266
от 1 до 5 лет	1726
6 – 10	1458
11 – 15	1615

16 – 20	2132
21 – 25	1835
26 – 30	1922
31 – 35	1281
36 – 40	1302
41 – 45	815
46 – 50	867
51 – 55	387
56 – 60	449
61 – 65	172
66 – 70	148
71 – 75	65
76 – 80	43
81 – 85	9
86 – 90	14
91 – 95	3
96 – 100	3
106 – 110	1
неизвестных лет	382
	16895

Распределение жителей по сословиям:

	Мужчин	Женщин
Дворян:		
а) потомственных	622	553
б) личных	1034	726
Духовенства и церковников:		
а) православного исповедания белого	742	157
б) православного монашествующего	34	–
в) римско-католического белого	2	–
г) римско-католического монашествующего	2	–
д) еврейского	4	–
Городских сословий:		
а) потомственных почетных граждан	17	8
б) личных почетных граждан	16	15
в) купцов	255	266
г) мещан	3296	3539
д) цеховых	2	1
е) шляхты	3	3
Сельских сословий:		
а) государственных крестьян всех наименований	252	196
б) казаков	225	231
в) вольных хлебопашцев	26	22
г) колонистов	6	2
д) однодворцев	1	3
е) вышедших из крепостной зависимости и вольноотпущенных	749	871
Военного сословия:		
а) находящихся на службе нижних чинов	985	–
б) бессрочно и временно отпускных	158	–
в) отставных нижних чинов и их жен	344	536
г) солдатских детей	290	382
Лиц не принадлежащих к названным сословиям	156	161
Итого	9223	7672
		16895

По вероисповеданиям:

	Обоего пола
православных	10951
единоверцев	33
раскольников	83
римско-католиков	507
лютеран	98
евреев	5207
магометан	16
	16895

По семейному положению:

	Мужчин	Женщин
детей до 16-летнего возраста	2654	2411
холостых	3135	–
женатых	3197	–
вдовцов	225	–
девиц	–	1661
замужних	–	2657
вдов	–	936
разведенных	1	6
неизвестных	11	1
	9223	7672

По занятиям:

	Мужчин	Женщин
состоящих на государственной службе	860	–
учеников разных учебных заведений	1095	156
солдат, состоящих на службе	898	–
священно и церковнослужителей православных	75	–
монахов православных	31	–
священно и церковнослужителей римско-католиков	2	–
монахов католиков	2	–
прислуги домашней	1019	1566
торговцев и промышленников	729	440
домашних наставников	14	28
хозяйством занимающихся	56	265
извозчиков	144	–
живописцев	5	–
музыкантов	27	–
актеров	9	11
мельников	6	1
землепашцев	23	–
рыболовов	8	–
поденщиков	86	77
трубочистов	7	–
огородников	4	7
факторов	10	–
нищих	13	10
просфирня	–	1
еврейских духовных наставников	47	–
содержателей пансионов	–	6
частно служащих	66	–
коновалов	5	–
публичных женщин	–	25
шарманщиков	2	–
фельдшеров	35	–
аптекарей, провизоров и их учеников	7	–
акушерок	–	8
арестантов	196	19
их детей	2	1
мастеровых разных ремесел (*см. прилож.)*	1208	118
детей до семи лет	1933	2243
неизвестных занятий	599	2687
	9223	7672
		16895

По грамотности:

	Мужчин	Женщин
умеющих читать и писать	3911	1438
умеющих читать	266	165
неграмотных	5046	6069
	9223	7672

По месторождению:

	Обоего пола
уроженцев гор. Чернигова	6329
уроженцев Черниговской губернии	6334
уроженцев других губерний	4079

уроженцев за границею	75
неизвестно где родившихся	78
	16895

Статистическая ведомость о народонаселении г. Чернигова по однодневному исчислению, произведенному 15 декабря 1865 года. Черниговские губернские ведомости. 1866. № 33. 14 августа. Прибавление. С. 257.

№ 5

Дополнение к ведомости о народонаселении г. Чернигова.

Число дворов по населению:

пустых дворов	4
имеющих от 1 до 5 жильцов	69
6 – 10	215
11 – 15	182
16 – 20	142
21 – 25	88
26 – 50	147
51 – 75	26
76 – 100	5
101 – 125	1
Богоугодное заведение (499 д.)	1
Тюремный замок (248 д.)	1
	881

Число домов и флигелей:

	Каменных	Деревянных	Комнат
Домов:			
в один этаж	13	728	
более одного этажа	90	75	4813
Флигелей:			
в одном этаже	51	663	
более одного этажа	8	5	2254
	162	1471	7077
Всего теплых построек		1633	

Число домашних животных:

лошадей	1184
коров	1197
коз	539
свиней	1142
овец	44
собак	1160
кошек	1122

Разряды мастеровых:

	Мужчин	Женщин
портных	342	112
сапожников	268	–
столяров	144	–
плотников	39	–
кирпичников	14	–
стекольщиков	16	–
медников	22	–
переплетчиков	23	1
золотых и серебряных дел мастеров	13	–
часовщиков	16	–
кондитеров	12	3
обойщиков	8	–
маляров	27	–
бондарей	11	–
токарей	6	–
печников	36	–
красильщиков	24	–
каретников	7	–
свечников	10	–
резчиков	6	–
кушнеров	4	–
цирульников	10	2

кузнецов	49	–
шорников	14	–
типографчиков	30	–
винокуров	2	–
шмуклеров	3	–
перчаточников	12	–
каменьщиков	5	–
кровельщиков	5	–
шлихтовщиков	3	–
стельмахов (колесников)	5	–
ткачей	2	–
садовников	2	–
оружейников	6	–
суконщиков	2	–
фотографов	5	–
приготовителей сигар	2	–
пильщиков	3	–
	1208	118
		1326

Дополнение к ведомости о народонаселении г. Чернигова. Черниговские губернские ведомости. 1866. № 33. 14 августа. Прибавление. С. 258.

References

Kostrytsia, M. (2001). Tovarystvo doslidnykiv Volyni: istoriia, diialnist, postati [Society of Volyn researchers: history, activities, figures]. Zhytomyr, Ukraine.

Sarbei, V. (1991). Pervaia popytka orhanyzatsyy systemnykh ystoryko-kraevedcheskykh yssledovanyi na Ukrayne. Ystorycheskoe kraevedenye v SSSR: voprosy teoryy y praktyky: sbornyk statei [The first attempt to organise systematic historical and local history research in Ukraine. Historical local history in the USSR: issues of theory and practice: a collection of articles]. Kyiv, Ukraine.

Voronov, V. (1998). O. Lazarevskyi ta Chernihivskyi hubernskyi statystychnyi komitet [O. Lazarevsky and the Chernihiv provincial statistical committee]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Istoriia i arkheolohiia – Bulletin of Dnipro university. History and archeology*, 3, P. 140–150. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, голова Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (просп. Миру, 13, м. Чернігів, 14021, Україна).

Kovalenko Oleksandr – candidate of historical sciences, professor of the department of Ukrainian history, archeology and local history, at the T.G. Shevchenko National university «Chernigiv Collegium», head of the Chernihiv regional organisation of the National union of local history of Ukraine (13 Peace Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: olexkov@ukr.net

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13, м. Чернігів, 14021, Україна).

Rakhno Oleksandr – candidate of historical sciences, docent of the department of Ukrainian history, archeology and local history of the O. Lazarevsky institute of history and social and humanitarian disciplines, at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National university (13 Peace Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: rahno_205@ukr.net

O.M. LAZAREVSKY AND THE ONE-DAY CENSUS OF CHERNIHIV ON 15 DECEMBER 1865 (to the 190th anniversary of the birthday)

The purpose of the study *is to reconstruct the preparation and conduct of the one-day census of Chernihiv on 15 December 1865.* ***The scientific novelty*** *of the publication is related to the use of newly discovered sources analysed on the basis of the* ***principles*** *of historicism, objectivity and comprehensiveness with the help of modern methodological tools.* ***Conclusions.*** *The used source base made it possible to find out the process of preparation, conduct and results of the one-day census of Chernihiv residents, organised by the Chernihiv provincial statistical committee on 15 December 1865, which was directly managed and summarised by O.M. Lazarevsky.*

Key words: *O.M. Lazarevsky, Chernihiv, Chernihiv provincial statistical committee, one-day census.*

Дата подання: 12 лютого 2024 р.
Дата затвердження до друку: 21 травня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваленко, О., Рахно, О. О.М. Лазаревський та одноденний перепис населення Чернігова 15 грудня 1865 р. (до 190-річчя із дня народження). *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 78–86. DOI: 10.58407/litopis.240307.

Цитування за стандартом APA

Kovalenko, O., Rakhno, O. (2024). O.M. Lazarevskyi ta odnodennyi perepys naselennia Chernihova 15 hrudnia 1865 r. (do 190-richchia iz dnia narodzhennia) [O.M. Lazarevsky and the one-day census of Chernihiv on 15 December 1865 (to the 190th anniversary of the birthday)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *3*, P. 78–86. DOI: 10.58407/litopis.240307.

УДК (477.51)«18/19»(092)

Сергій Світленко

ВШАНУВАННЯ ПОСТАТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСТВА (середина XIX – початок XX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.240308
© С. Світленко, 2024.CC BY4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3313-9036

Мета дослідження *– реконструювати процес вшанування постаті Т.Г. Шевченка на Чернігівщині середини XIX – початку XX ст. в контексті утворення української національної пам'яті. У статті застосовано історико-генетичний й історико-системний* ***методи. Наукова новизна*** *полягає в комплексному осягненні процесу вшанування постаті Т. Шевченка на Чернігівщині як важливого національного чинника українства в сер. XIX – на поч. XX ст.* ***Висновки.*** *Осередками колективної пам'яті про Т. Шевченка були спочатку українські родини, маєтки яких у 1840-х–1850-х рр. стали місцями перебування митця в краї. На поч. 1860-х рр. пам'ять про Т. Шевченка почала формуватися в осередках свідомого українства – Чернігівській українській громаді й недільній школі. Антиукраїнська політика царату негативно впливала на формування національної пам'яті про Кобзаря. Традиція збереження пам'яті про Т. Шевченка відобразилася в діяльності чернігівського земства, українських молодіжних гуртків 1880-х рр. Відродження Чернігівської української громади в 1893 р. сприяло активізації формування національної пам'яті про Т. Шевченка. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. засобами цього процесу стали Шевченкові роковини, публікація творів і портретів, музеєфікація спадщини. У 1906–1911 рр. чернігівські просвітяни проводили Шевченкові вечори пам'яті, читали реферати, організовували панахиди, збирали кошти на будівництво пам'ятника Т. Шевченку в Києві тощо. Просвітянська діяльність впливала й на органи земського та міського самоврядування. Вшанування Т. Шевченка викликало спротив імперських сил. Проте в Чернігові, Городні, Конотопі, Ніжині, Новозибкові, селах краю формувалася національна пам'ять і культ Т. Шевченка як символу волелюбної української нації.*

Ключові слова: *національна пам'ять, Кобзар, Чернігівська українська громада, Чернігівське земство, Чернігівська «Просвіта», Шевченківські роковини, національний культ Т. Шевченка.*

Постановка проблеми. Вивчення процесу формування національної пам'яті, тісно пов'язаної з утвердженням в українському суспільстві національної свідомості й ідентичності, становить значний дослідницький інтерес і є науково актуальним на сучасному етапі історії України. Дослідження феномену вшанування пам'яті великого українця Тараса Шевченка, який ще в першій пол. XIX ст. сміливо повстав проти російського імперського режиму, дає можливість простежити формування колективної національної пам'яті свідомого українства.

У сучасному українському історіописанні вже закладено теоретичні та прикладні основи осягнення процесу збереження колективної пам'яті про Кобзаря. Так, А. Киридон концептуалізувала понятійний дискурс «історична пам'ять» і в контексті репрезентації та інтерпретації пам'яттєвого дискурсу вивела образ Т. Шевченка як соціокультурний код нації[1]. С. Іваницька розглянула сюжет про С. Єфремова як співтворця Шевченкового комеморційного канону[2]. І. Старовойтенко в джерелознавчому ракурсі висвітлила комеморативні практики на прикладі Шевченківських заходів 1907–1908 рр. за матеріалами газе-

[1] Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 71–207, 217–227.

[2] Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій (кінець XIX ст. – 1920 р.): історико-біографічні аспекти: монографія. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 340–359 / *Національна бібліотека України ім. В. Вернадського*. URL: http://biography.nbuv.gov.ua/rating/r2018/txt/g7/7001.pdf.

ти «Рада», згадала й деякі Шевченкові свята в Чернігові[3]. Окремі архівознавчі аспекти теми порушено в розвідці Р. Воробей[4]. Деяких сюжетів вшанування пам'яті про Т. Шевченка в Чернігові, зокрема в діяльності Чернігівської української громади, українських молодіжних гуртків, Чернігівського губернського земства, Чернігівської «Просвіти», торкалися Т. Демченко, А. Катренко, О. Рахно, С. Світленко, С. Фомська та ін.[5] Втім ця важлива проблема потребує системного вивчення і концептуалізації. Науковий інтерес має розкриття процесу меморіалізації постаті українського поета – провісника вільної України, що відбувався від сер. XIX до поч. XX ст. Студіювання цього сюжету є актуальним, бо дає можливість опанувати такі важливі складові українського націотворення, як поступ української національної пам'яті, свідомості й ідентичності на Чернігівщині.

Мета дослідження – реконструювати процес вшанування постаті Т. Шевченка на Чернігівщині сер. XIX – поч. XX ст. в контексті утворення української національної пам'яті. **Методологічною основою статті** є сукупність персоналістичного і системного підходів; принципів історизму, наукової об'єктивності, системності; історико-генетичного й історико-системного методів; теорія «колективної пам'яті».

Джерельну основу розвідки складає комплекс опублікованих й архівних документів, матеріалів преси, епістоляріїв, щоденників, мемуарів.

Виклад основного матеріалу. Ім'я Т. Шевченка тісно пов'язане з Чернігівщиною. Лише протягом 1843–1844 рр. Кобзар відвідав 26 населених пунктів краю[6]. У сер. 1840-х рр. він мав плідні контакти з низкою українських родин, зокрема Білозерськими в с. Мотронівка та с. Миколаєві, Тарновськими в с. Качанівка та с. Потоки, Лизогубами в м. Седнів та ін. Пам'ять про Т. Шевченка довго зберігалася у цих українських родинах[7].

Наприкінці свого життя Т. Шевченко почав укладати українські підручники для сільських і недільних шкіл, а наприкінці 1860 р. видав свій «Буквар». У 1860/61 навчальному році поет-народолюбець встиг надати 100 рублів благодійної допомоги на потреби Чернігівської недільної школи. Можна з певністю зазначити, що в цьому закладі, де формувались основи української освіти й виховання в місті, на уроках читання використовувався Шевченків «Кобзар», подарований автором недільній школі[8].

Смерть українського поета-народолюбця та перевезення його тіла в Україну, за словами чернігівського земського діяча І. Петрункевича, «викликали значний, чисто культурний, без найменшої політичної домішки, рух во всій Україні, але, здається, виключно в інтелігентних колах і серед учнівської молоді»[9]. Тіло Т. Шевченка везли через Чернігів українські діячі О. Лазаревський та П. Чубинський, але місто виявило дуже слабкий інтерес до цієї події[10].

Творчу спадщину Кобзаря вивчав ідейний лідер Чернігівської української громади С. Ніс. У своїй оселі Степан Данилович зберігав поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Жандарми вилучили в українського народолюбця 197 примірників цього твору[11]. Як зізнавав-

---

[3] Старовойтенко І. Матеріали української газети «Рада» про пам'ятні Шевченківські заходи 1907–1908 рр.: їхні особливості, зміст, географію та національне значення. *Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. Зб. наук. пр. за матеріалами Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Шевченка (Київ, 9 жовтня 2014 р.)* / Відп. ред. Г. Папакін; упоряд. Д. Гордієнко та В. Корнієнко. Київ, 2015. С. 233–258.

[4] Воробей Р. Шевченкіана в документах Державного архіву Чернігівської області. *Архіви України*. 2014. № 2. С. 58–72.

[5] Демченко Т. Батько Шраг: монографія. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 19, 38, 52, 59, 100, 130, 139 / *Сіверянський літопис*. URL: http://siver-litopis.cn.ua/rab07.htm; Катренко А. Український національний рух XIX ст. Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 1999. Ч. II: 60–90-ті роки XIX ст. С. 57, 126–127; Рахно О. Чернігівське губернське земство та вшанування пам'яті Т. Шевченка. *Українська біографістика.* 2014. № 11. С. 190–200; Світленко С. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад Наддніпрянщини 60-х рр. XIX ст. *Українське XIX ст.: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти*. Дніпро: ЛІРА, 2018. С. 161, 163; Його ж. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад та гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. *Там само.* С. 188, 189; Його ж. Збереження історичної пам'яті про Т. Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини 1890–1900 рр. *Там само.* С. 204–207; Фомська С. Становлення та діяльність Чернігівської «Просвіти» (1906–1908 рр.). *Сіверянський літопис*. 2010. № 2–3. С. 186.

[6] Воробей Р. Шевченкіана в документах Державного архіву Чернігівської області. С. 58.

[7] Петрункевич І. На Чернігівщині: Уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX – поч. XX ст. Чернігів: Деснянська правда, 2009. С. 88; Нахлік Є. Куліш Олександра Михайлівна. *Шевченківська енциклопедія. Тарас Шевченко та його сучасники* (далі – ШЕ). Київ: Вид-во Ліра-К, 2021. С. 258; Большаков Л., Судак В. Білозерський Микола Данилович. *ШЕ.* С. 51; Тарновський В. Дрібниці з життя Шевченка. *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/shevchenko/spog26.htm; Зленко Г. Тарновський Григорій Степанович. *ШЕ*. С. 500–501; Половникова С. Тарновський Василь Васильович (старший). *ШЕ*. С. 496–497; Линюк Л. Тарновський Василь Васильович (молодший). *ШЕ*. С. 498–499; Мовчанюк В. Лизогуб Андрій Іванович. *ШЕ*. С. 318, 319.

[8] Миловидов Л. Недільні школи на Чернигівщині в 1860-х рр. *Чернигів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли* / Під ред. акад. М. Грушевського. Київ, 1928. С. 431, 434.

[9] Петрункевич І. На Чернігівщині… С. 87.

[10] Там само. С. 88.

[11] Світленко С. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад… С. 163.

ся С. Ніс на допиті у Височайшій слідчій комісії в Петербурзі 16–17 вересня 1863 р., україномовні книжечки-«метелики», що містили, зокрема, твори Т. Шевченка, та друкувалися невеликими брошурами, він отримував від таких діячів, як І. Дорошенко, Д. Каменецький, О. Кониський, П. Лобко[12].

Твори Т. Шевченка були предметом зацікавленості учасників Чернігівської української громади, які протягом 1860–1862 рр. збиралися в помешканні С. Носа – «Чернігівського курінного батька». Виїжджаючи за місто на природу, подалі від «недремного ока» жандармів та поліції, українські народолюбці, вдягнені в народне вбрання, співали українські пісні та декламували вірші Кобзаря. Вони ж опікувалися розповсюдженням творів українською мовою[13]. У 1862–1863 рр. чернігівські громадівці організували аматорський театральний колектив, який дістав назву «Товариство кохаючих рідну мову», або «шановців своєї народності». Вірші Т. Шевченка посіли помітне місце в репертуарі народного театру й цікавили глядачів[14].

Багато зробив для збереження пам'яті про Т. Шевченка український народолюбець, байкар і видавець Л. Глібов, який із великим захопленням читав «Кобзар» ще в 1841 р. У другій половині липня 1845 р. він бачив поета в рідному селі Веселий Поділ, у маєтку Г. та А. Родзянків[15]. Перебуваючи в колі чернігівських громадівців на початку 1860-х рр., Л. Глібов зі своїми однодумцями С. Носом та О. Тищинським сподівався зустрітися з Т. Шевченком, який нібито мав прямувати через Городню, і підготував вітальні вірші, але поет через це місто не проїздив[16]. Як редактор і видавець «Черниговского листка» (1861–1863), Л. Глібов неодноразово публікував на шпальтах газети відомості про події з життя Т. Шевченка, зокрема про його дарунок «Букваря южнорусского» Чернігівській недільній школі, про відзначення пам'яті Т. Шевченка в селах Чернігівщині тощо[17].

Після припинення діяльності через переслідування Чернігівської української громади в 1863 р. умови для популяризації творчої спадщини Т. Шевченка й збереження історичної пам'яті про нього на Чернігівщині були несприятливими[18]. Через перерву в діяльності Чернігівської української громади вшанування пам'яті Т. Шевченка у др. пол. 1860-х – 1870-х рр. не мало якихось помітних виявів у краї. Побічну згадку про те, що і в ті роки спостерігалося ходіння серед читачів поезій Кобзаря, знаходимо в листі С. Левицької до свого чоловіка, історика О. Левицького, датованого 5 січня 1875 р. В ньому йдеться про те, що вдома в одного станового пристава в Чернігівській губернії, як вона дізналася, зберігалися «цілих дві скрині битком набиті разними древніми збірками, записками і замітками об Україні»[19]. Там були й деякі твори Т. Шевченка, зокрема «Гайдамаки», «Думи», «Тарасова ніч», «Катерина», «Наймичка», «Іван Підкова». Уривки з «Кобзаря» були ретельно переписані становим приставом. Ці факти вельми симптоматичні.

У 1870-х – 1880-х рр. Шевченкова спадщина викликала інтерес у тих діячів Чернігівського земства, які мали проукраїнські симпатії. До них належали очільники ліберальної опозиції, гласні Борзнянського повіту, зокрема учасник Київської Старої громади, співробітник «Основи» В. Вовк-Карачевський, а також мировий суддя В. Савич[20].

Не можна не згадати й провідників ліберально-конституційної земської «партії» О. Ліндфорса та І. Петрункевича[21]. Так, уже в 1874 р. О. Ліндфорс потрапив під підозру в «політичній неблагонадійності»[22]. У першій пол. 1880-х рр. він запропонував губернському земському зібранню виділити 100 рублів для друку й розповсюдження на Чернігівщині брошури про Т. Шевченка[23]. Виходець із Борзнянського повіту І. Петрункевич зазначав, що пам'ять про Т. Шевченка до цієї місцевості «мала особливе відношення», бо було пов'язане з родиною Білозерських та П. Кулішем[24]. Взяти хоча б В. Білозерського (1825–1899), колишнього кирило-мефодіївця і видавця журналу «Основа». Діяч Київської Старої

[12] Державний архів Російської Федерації. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 5.
[13] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 813. Спр. 676. Арк. 676; Російський державний історичний архів. Ф. 1405. Оп. 61. Спр. 6401 б. Арк. 207 зв.–208.
[14] Катренко А. Український національний рух XIX ст. … С. 57, 127, 148; Світленко С. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад… С. 163.
[15] Деркач Б. Глібов Леонід Іванович. *ШЕ*. С. 112.
[16] Кононенко М. Спогади / Упоряд., передм., примітки та літер. редаг. П. Ротача. Полтава: Вид-во «Полтава», 1998. С. 111–112.
[17] Деркач Б. Глібов Леонід Іванович. С. 113.
[18] Катренко А. Український національний рух XIX ст. … С. 59; Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі XIX – поч. XX ст. в Україні. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 61.
[19] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / Упорядк.: А. Адаменко, М. Візир (кер.), І. Лисоченко, Й. Шубинський. Київ: Наукова думка, 1966. С. 55.
[20] Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. С. 65; Петрункевич І. На Чернігівщині… С. 168.
[21] Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 57.
[22] ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 824. Спр. 154. Арк. 1.
[23] Рахно О. Чернігівське губернське земство… С. 192.
[24] Петрункевич І. На Чернігівщині… С. 88.

громади О. Кістяківський записав такі враження від спілкування з ним 14 липня 1879 р.: «Ніхто не в змозі так глибоко, так вірно, з таким почуттям передати сенс вірша Шевченка або якої-небудь народної пісні, як він»[25].

Становить інтерес «ліва» опозиція Чернігівського земства на чолі з повітовим лікарем О. Карпинським. У лавах цієї частини земського табору перебували діячі, які належали до свідомого українства або мали проукраїнські симпатії чи переконання. Це, зокрема, член губернської управи М. Константинович, лікар земської лікарні І. Рашевський, земський статистик О. Русов, кількарічний голова повітової земської управи О. Тищинський, адвокат І. Шраг[26]. До українського табору належав В. Тарновський (молодший) – губернаторський урядовець, видатний маляр, артист, поціновувач музики, мистецтва, історії, поезії, справжній аристократ і улюбленець місцевої аристократії, який допомагав українській справі[27]. Виходячи із зазначеного, не є випадковим, що на поч. 1880-х рр. чернігівське губернське земство відправило в столицю імперії петицію, в якій просило скасувати заборону на українську народну мову в школах, що відповідало прагненням Кобзаря[28]. У першій пол. 1880-х рр. чернігівські земці долучилися до впорядкування могили Т. Шевченка, попри спротив влади[29].

Однак Б. Грінченко зауважував, що «за часів найгірших заборон» були періоди, коли, наприклад, на початку 1880-х рр., у Чернігові, «не то національно-свідомих українців, а просто людей, що цікавилися б українським словом, було так мало, що їх можна було полічити на пальцях рук; про якусь свідомість по селах не могло тоді бути й мови»[30].

Щоправда, у 1880-х рр. традиція вивчення Шевченкової спадщини, а відтак і збереження національної пам'яті про українського поета-народолюбця, продовжилася в діяльності українських молодіжних гуртків Чернігова. Так, у 1883–1884 рр. учасники гуртка учнівської молоді в Чернігівській духовній семінарії читали рукописний збірник віршів Т. Шевченка. Член цього ж гуртка В. Андрієвський організував читання творів українських літераторів, зокрема Т. Шевченка. Колишній учень Чернігівської духовної семінарії О. Миронович занотував низку віршів поета в записнику[31].

Із 1893 р. активну діяльність відновила Чернігівська українська громада. Ядро громадівського осередку склали І. Шраг, В. Андрієвський, А. Верзилов, О. Тищинський, І.Ф. та І.Г. Рашевські, В. Самійленко, М. Коцюбинський та В. Коцюбинська, Г. Коваленко-Коломацький, О.О. та С.Ф. Русови, С. Василівський, Б.Д. та М.М. Грінченки, В. Хижняков та ін.[32] Громадівці повели боротьбу з царською цензурою щодо Шевченкових творів. Так, у 1894 р. очільник чернігівського осередку громадівців І. Шраг звернувся до Київського окремого цензора з викладом юридично обґрунтованих підстав для скасування заборони на видання двох збірок оповідань, віршів і казок українських авторів, серед яких згадувалися вірші Т. Шевченка з попередніх видань «Кобзаря»[33].

Відновленню діяльності чернігівських громадівців сприяло те, що в той період, хоча й нетривалий, чернігівським губерніальним маршалком став великий землевласник М. Долгоруков, який був діячем із ліберальними симпатіями. Прикметно, що «своєю людиною» в родині Долгоруких став «органічний українець-демократ» О. Русов. Позитивний вплив на створення певної національно-культурної атмосфери серед свідомих українців у місті мали Б. Грінченко та М. Коцюбинський, які в 1890-х рр. оселилися в Чернігові[34].

У 1894 р. Б. Грінченко заснував перше в Наддніпрянській Україні видавництво для публікації популярних українських книжок для народу, насамперед селян. Первісний капітал склала сума розміром 1000 рублів, отримана в дарунок від І. Череватенка (1865–1893), прихильника творчості Т. Шевченка. Для видання книжок Б. Грінченко витрачав і власні кошти. За неповних вісім років, незважаючи на фінансові труднощі, брак часу, повсякчасні цензурні заборони й постійні заходи пересторороги, український видавець-подвижник опублікував у Чернігові 50 окремих книжок загальним накладом 200 тис. при-

[25] Кістяківський О. Щоденник (1874–1885): У 2 т. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1: 1874–1879. С. 465.
[26] Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 59–60, 62.
[27] Там само. С. 61–62.
[28] Кониський О. Двадцяті роковини Шевченка у Києві. *Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів.* Ф. Барв. 4581. П. 298. Арк. 4 зв.
[29] Рахно О. Чернігівське губернське земство… С. 191–192.
[30] З українського життя. *Грінченко Борис. Зібрання творів. Педагогічна спадщина* / Упоряд.: О. Мислива, А. Мовчун, В. Яременко. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. Кн. 2. С. 367.
[31] Катренко А. Український національний рух XIX ст. … С. 148; Світленко С. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад… С. 188.
[32] Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі… С. 62; Катренко А. Український національний рух XIX ст. … С. 124–125.
[33] Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 125; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. докум. і матер. / Відп. ред. Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 264–265.
[34] Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 125.

мірників. Серед цих видань своє важливе місце посіли твори Т. Шевченка, зокрема «Катерина» (1895). Видання Шевченкової «Катерини» досить швидко розійшлося, тому в 1898 р. Б. Грінченко надрукував другий наклад. На жаль, попри відчайдушні зусилля Б. Грінченка, імперська цензура впродовж 1894–1899 рр. заборонила до публікації 29 рукописів, зокрема балади Т. Шевченка[35].

У процесі збереження історичної пам'яті про Т. Шевченка свою роль відіграли й публікації портретів українського поета. Б. Грінченко з однодумцями піклувався й про такі видання. Управитель книгарні журналу «Киевская старина» В. Степаненко в листі до Б. Грінченка від 31 березня 1896 р. писав про необхідність прискорити друкування портретів Т. Шевченка, яких у Києві з Чернігова очікували по сотні кожного виду[36].

Чернігівські громадівці опікувалися популяризацією візуального образу Т. Шевченка у своєму місті. Лист російського письменника й перекладача І. Бєлоусова до Б. Грінченка від 9 червня 1898 р. засвідчує, що в той час у Чернігові в українського письменника Г. Коваленка-Коломацького продавалися портрети Т. Шевченка[37].

Чернігівська українська громада приділяла значну увагу формуванню національної пам'яті про Кобзаря, влаштовуючи щорічні Шевченкові роковини. Такі заходи відбувалися нелегально, по приватних оселях довірених людей, найчастіше у С. Василівського. У його помешканні збиралося по кілька десятків осіб. Особливою прикметою чернігівських Шевченкових роковин було читання рефератів про поета, а також із ширшої проблематики. Так, І. Шраг переважно виступав із рефератами про український національний рух за минулий рік в Україні Наддніпрянській, Наддністрянській та в Америці[38].

У 1895 або 1896 рр. Шевченкові роковини в Чернігові відбувалися в господі С. Василівського, де зібралися чотири десятки громадівців. На початку заходу І. Шраг згадав про Шевченків день і прочитав реферат про український рух у минулому році на всій соборній Україні. Провідника громади уважно слухала свідома українська молодь, якої в Чернігові було вже чимало. З другим рефератом виступив О. Русов, який розповів про тяжкі утиски Т. Шевченка з боку царату, про вшанування пам'яті Кобзаря. Зокрема він запропонував заснувати в Чернігові «Комитет грамотности имени Тараса Григорьевича Шевченка». Питання про характер діяльності такого комітету спричинило дискусію, зокрема за участю громадівців І. Шрага та О. Русова.

Проте дискусійне обговорення на цьому не скінчилося й мало продовження згодом у господі Іванова, де зібралося досить численне товариство. Б. Грінченко твердив, що українському народові потрібна школа й книжка рідною мовою. Ліберали російської направленості не сприймали прагнення українських народолюбців навчати народ рідною мовою й опонували Б. Грінченку. Так, В. Хижняков розпочав свою відповідь трикратним промовистим вигуком: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!» Але того вечора дискусія не завершилася. Незабаром Борис Дмитрович підготував на нове зібрання реферат «Яка тепер народня школа на Україні». Проте його аргументи не вплинули на чернігівських лібералів, які зробили все можливе, щоб ідея із заснуванням «Комитета грамотности» в Чернігові не втілилася в життя[39].

Шевченкові роковини відзначали не лише в Чернігові, а й у Ніжині. У цьому контексті має науковий інтерес лист ніжинського учителя Я. Гужовського до Б. Грінченка від 27 лютого 1896 р. Автор кореспонденції сповіщав, що при Ніжинському інституті є філологічне товариство, члени якого нерідко читають публічні реферати з різних тем історії та словесності. 26 лютого до Я. Гужовського прийшов його колишній учень із Фастовецького земського училища Борзнянського повіту й повідомив про задум із товаришами підготувати реферат про Т. Шевченка. Це потребувало найповнішого видання творів поета, яке б містило й безцензурні вірші, зокрема повний текст «І мертвим, і живим…», «Кавказ» тощо. Я. Гужовський просив Б. Грінченка надати допомогу й надіслати такі видання[40].

Імперська влада тримала в полі зору розповсюдження Шевченкових видань. 21 вересня 1897 р. прокурор Стародубського окружного суду надав пропозицію прокуророві Київ-

[35] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 140, 169, 188, 408; Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Б. Грінченка. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1999. С. 32, 66, 67; Катренко А. Український національний рух XIX ст. … С. 126; Кобижча Н. Культурницька діяльність Б. Грінченка: світоглядний аспект. Київ: Вид-во Ліра-К, 2020. С. 91–92.

[36] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 173, 465.

[37] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 194, 456; Грінченко Б. Епістолярна спадщина / Упоряд.: В. Яременко, О. Мислива, Т. Олещенко. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. Кн. 1. С. 203.

[38] Грінченкова М., Верзилов А. Чернигівська українська громада. Спогади. *Чернигів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли*. Київ, 1928. С. 485.

[39] Там само. С. 485–487.

[40] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 171–172, 452.

ської судової палати розпочати слідство у зв'язку з розповсюдженням женевського видання «Кобзаря» серед мешканців міста Новозибкова Чернігівської губернії[41].

Колоритною постаттю серед українських народолюбців Чернігівщини був В. Тарновський (молодший), великий землевласник, який свого часу листувався з Т. Шевченком. Збереження національної пам'яті про титана українського духу стало життєвою місією Василя Васильовича. За «Щоденником» О. Кістяківського від 19 лютого 1883 р., В. Тарновський в той час брав участь у зібранні київських громадівців, де йшлося про облаштування могили «батька Тараса». Він оголосив через газети, що бере на себе витрати з приведення могили Т. Шевченка до належного стану. Діяльність В. Тарновського з облаштування місця спочинку Кобзаря стала прикметним проявом участі в українській справі великого землевласника[42].

В. Тарновський належав до непересічних інтелектуалів, меценатів і впродовж багатьох років збирав колекцію пам'яток історії та культури, частиною якої були Шевченківські матеріали. Це, зокрема, живописне й гравірувальне приладдя, сорочка, посмертна маска, автограф «Щоденника», рукописи творів, зокрема й заборонені цензурою, світлини, прижиттєві видання творів з автографами поета, майже 400 гравюр, акварелей, рисунків, живописних картин[43]. Ці скарби мали величезне значення для матеріального забезпечення збереження історичної пам'яті про Т. Шевченка.

На пошану пам'яті Т. Шевченка В. Тарновський проводив вечори. Щороку український меценат наймав пароплав до Канева, щоб охочі могли вклонитися могилі Кобзаря. Задля популяризації Шевченкової мистецької спадщини В. Тарновський видав альбом із його офортами накладом 100 примірників, каталог власної колекції, сприяв публікації матеріалів зі своєї шевченкіани в журналі «Киевская старина», передав до Музею НТШ три пам'ятки з колекції – портрет, перо та гіпсову посмертну маску. Він написав спогади про Т. Шевченка, мріяв встановити пам'ятник Кобзарю в Києві та назвати на його честь бульвар[44].

Неабияке значення для вивчення Шевченкових матеріалів мала каталогізація їх колекції, чим опікувався В. Тарновський. У 1893 р. він опублікував «Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. Тарновского. Вып. 1. Шевченко» (К., 1893), а згодом – «Каталог украинских древностей коллекции В. Тарновского» (К., 1898). У другому виданні містився 3021 бібліографічний опис складових колекції. Всього ж у Музеї налічувалося 8000 номерів експонатів[45]. Загалом Шевченків відділ музейної колекції В. Тарновського вирізнявся системністю й різноманітністю, налічував 18 розділів[46].

У 1896 р. В. Тарновський написав лист до голови Чернігівської губернської управи з пропозицією віддати у власність і під завідування чернігівського земства зібрані ним українські культурні цінності. 24 лютого 1897 р. XXXII сесія губернського земського зібрання уповноважила управу прийняти музей у своє завідування й у власність губернського земства. Водночас земці ухвалили рішення назвати музей іменем Василя Тарновського й надали 2000 рублів для перевезення й упорядкування колекції в Чернігові[47].

Очевидно, щоб юридично підкріпити свої попередні дії, 25 жовтня 1897 р. В. Тарновський, як ішлося в листі Ф. Уманця до Б. Грінченка від 7 травня 1900 р., заповів Чернігівському губернському земству свою «колекцію малоросійських древностей», яка, зокрема, складалася із зібрання речей, паперів, книжок і всього, що стосувалося пам'яті Т. Шевченка[48].

Однак у 1896 р. земці не вирішили питання про приміщення майбутнього музею. Це спричинило бюрократичну тяганину, яка тривала не один рік. Нарешті управа надала пропозиції, що стали підставою для розгляду питання про музей на XXXIV земських зборах на поч. 1899 р. Під час обговорення з'ясувалося, що в земському середовищі є консервативні сили, які проти облаштування музею. Адже така установа мала великий потенціал для збереження скарбів української культури, зокрема творчої спадщини національного велета Т. Шевченка. Відстоювали справу музею І. Шраг, А. Гамалія, П. Солонина, Ф. Уманець та ін. І. Шраг виголосив дві гарні й палкі промови на оборону музею, що

[41] Тарас Шевченко: документи і матеріали, 1814–1963 / Упоряд.: І. Бутич, Я. Дашкевич, Ф. Сарана. Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1963. С. 138–139.
[42] Кістяківський О. Щоденник (1874–1885): У 2 т. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 2. 1880–1885. С. 390, 564.
[43] Линюк Л. Тарновський Василь Васильович (молодший). С. 498.
[44] Линюк Л. Тарновський Василь Васильович (молодший). С. 499.
[45] Немирич. Музей Василя Тарновского. *Літературно-Науковий Вістник*. 1900. Т. 10. Кн. 5. С. 108, 117 / *Чтиво*. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1900_Tom_10_Knyha_05.pdf.
[46] Там само. С. 115.
[47] Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 г. *Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. С. 355; Немирич. Музей Василя Тарновского. С. 118.
[48] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 209.

справили велике враження на присутніх. Земські збори більшістю голосів прийняли музей, надали 20000 рублів на новий будинок і 300 – на щорічне утримання закладу[49].

Водночас вороги музею прискіпливо шукали різні підстави, щоб не облаштовувати музей. 26 земських гласних підписали ганебне «особое мнение», в якому висловилися проти заснування музею. За цих обставин губернатор опротестував постанову земських зборів. Натомість «Губернское по городским и земским делам присутствие» не погодилося з губернатором. Тоді він подав справу міністрові. Майже через рік, під час XXXV губернських земських зборів, прийшла офіційна звістка, що міністр лишив постанову земських зборів про музей без змін і її можна виконувати[50].

13 (25) червня 1899 р. В. Тарновський помер. Колекцію він заповів у власність Чернігівського губернського земства без права відчуження й переміщення з Чернігова. Виконати заповіт В. Тарновського мали кн. М. Долгоруков, гр. Г. Милорадович та голова Чернігівської губернської управи Ф. Уманець, але перший із них помер. Музей прийняли від сина й дочки В. Тарновського на схов «Киевскому обществу древностей и искусств» до 1 січня 1901 р.[51] Однак у Київському музеї належних умов для зберігання Шевченкового відділу колекції В. Тарновського не було. Так, Б. Грінченко писав своїй дружині М. Грінченко в листі від 14 вересня 1899 р.: «У музеї вогко, все цвіте». Тому він розмірковував перевезти весь Шевченків відділ до Чернігова[52]. А вже 18 вересня 1899 р. виконавець заповіту В. Тарновського Ф. Уманець із дозволу Чернігівської губернської управи дав доручення Б. Грінченку скласти її опис і перевезти «відділ Шевченка» до Чернігова, попередньо перевірити, впорядкувати всі матеріали по каталогу й доповнити його в разі необхідності[53].

Окрилений Борис Дмитрович писав своїй дружині Марії Миколаївні вже 20 вересня 1899 р. з Києва, що привезе до Чернігова увесь Шевченків відділ, чимало рукописів, «та будемо дбати, щоб таки заложити сю інстанцію великої культурної ваги і тим "наш рідний дух з занепаду підняти!"»[54]. 25 жовтня 1899 р. Б. Грінченко повідомляв М. Грінченко, що «впорядкував Шевченків одділ (тобто: склав офіціальний скорочений список, а не каталог – той ще доведеться складати)»[55]. 22 грудня 1899 р. у листі до Ф. Уманця Б. Грінченко погоджувався цю роботу виконувати «абсолютно безкоштовно»[56]. 10 січня 1900 р. частина музею В. Тарновського, зокрема Шевченківський відділ, уже перебувала в Чернігові[57].

25 лютого 1900 р. Б. Грінченко отримав доручення від Чернігівської губернської земської управи скласти Каталог музею В. Тарновського[58]. У листі до А. Кримського від 22 березня 1900 р. він писав із Чернігова: «Складаю каталог Музею В. Тарновського (гравюри та інші малюнки Шевченка, рукописи)»[59]. Допомагала виконувати цю копітку роботу М. Грінченко, яка 22 серпня 1900 р. була призначена управою доглядачкою музею. Станом на 1 жовтня 1900 р. вона занумерувала відділ Шевченка, який налічував 2314 предметів і рукописів, але залишила посаду, бо не була затверджена губернатором[60]. Водночас того ж таки 1900 р. побачив світ другий том Каталогу музею (перший виданий В. Тарновським), укладений Грінченками безкоштовно[61].

Загалом рукописи, малюнки, книги Шевченкового відділу доглядав Б. Грінченко[62]. Він ставився надзвичайно уважно, навіть побожно до Шевченкових реліквій із колекції В. Тарновського, які спочатку тимчасово зберігалися в приміщенні Чернігівської губернської земської управи. М. Чернявський залишив гарні згадки, як на початку 1901 р. Б. Грінченко з глибоким пієтетом, знанням справи надавав йому пояснення стосовно скарбів колекції Шевченкових матеріалів[63].

---

[49] Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 г. С. 118.
[50] Немирич. Музей Василя Тарновского. С. 120–122.
[51] Там само. С. 122.
[52] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 200.
[53] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 201; Немирич. Музей Василя Тарновского. С. 123.
[54] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 201.
[55] Там само. С. 203.
[56] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 140. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 106.
[57] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 204.
[58] ДАЧО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 127.
[59] Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.): У 2 т. / Відп. ред. О. Василюк. Київ, 2005. Т. 1: 1890–1917. С. 114, 290, 295.
[60] ДАЧО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 355 зв.; *Земский сборник Черниговской губернии*. 1903. Февраль. Чернігів: Изд. Черниг. Губ. Земс. Упр., 1903. С. 57 / ДАЧО. 6553/10.
[61] Там само. С. 57; Грінченко Б. [Автобіографія]. Твори: У 2 т. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. Т. 1. С. 569.
[62] Грінченко Б. Епістолярна спадщина. С. 165.
[63] Чернявський М. Кедр Лівану. *Українські письменники у спогадах сучасників.* Київ: Видав. дім «Комп'ютерпрес», 2012. С. 174–176.

У впорядкуванні музею важливу роль відігравала М. Грінченко – вірна соратниця Б. Грінченка, яка, опрацьовуючи Шевченківські матеріали, зрозуміла «дух великий» митця, поставивши його в один ряд із генієм В. Шекспіра. Станом на 5 листопада 1901 р. робота з опорядження предметів музею, пов'язаних із Т. Шевченком, ще не була завершена, хоча залишалося вже небагато[64]. М. Грінченко уклала третій том Каталогу бібліотеки друкованих книг. Але губернатор дізнався, що Грінченки працюють приватно, і висунув вимогу негайно залишити музей, погрожуючи висилкою з губернії. Улітку 1902 р. Грінченки переїхали до Києва[65].

Утім ідеї свідомого українства щодо вшанування пам'яті Кобзаря поступово впливали й на органи місцевого самоврядування Чернігова. Так, у 1899 р. Чернігівська міська дума порушила клопотання перед царським урядом, щоб вул. Шосейну перейменувати на вул. Шевченка. Але, звісно, таке вільнолюбне клопотання російський імперський режим не задовольнив[66].

У 1899–1900 рр. Шевченкові роковини стали проводитися не в приватних будинках, а прилюдно. Свідоме українство насмілилося виходити на ширшу публічну арену. У зазначені роки пам'ять Кобзаря упорядковував І. Лагода, який репрезентував місцевій публіці виставу «Назар Стодоля», створену аматорськими силами. Окрім того, до уваги глядачів були представлені пісні на слова Т. Шевченка, зокрема «Реве та стогне…»[67].

У 1901 р. в роковини смерті Т. Шевченка в Чернігові свідома громадськість відслужила панахиду за поетом. На цьому заході побував відомий український письменник і громадський діяч М. Коцюбинський[68]. У 1902 р. Шевченкова панахида відбулася у Воздвиженській церкві Чернігова, куди зібралося чимало людей. Присутні стояли зі свічками в руках. У наступні три–чотири роки панахиди за Кобзарем ставали все масовішими. Відбувалися ці заходи в Миколаївській церкві Чернігова[69].

На початку ХХ ст. українська свідома молодь Чернігова влаштовувала гурткові вечірки, на яких читали прозу, декламували, зокрема й поетичну творчость Т. Шевченка. На одну з таких вечірок запросили М. Коцюбинського[70].

Чернігівські громадівці надавали великого значення розвиткові української науки. У цій справі важливу роль відігравало Наукове товариство ім. Шевченка. Членами НТШ були Б. Грінченко та І. Шраг, які підтримували з цією науковою та культурною інституцією контакти, про що свідчать два їхні листи до Товариства від 24 жовтня 1901 р. з Чернігова[71].

У березні 1906 р. відомий чернігівський громадський діяч і юрист І. Шраг переміг на виборах до І Державної Думи за списком партії кадетів. На товариському обіді з цього приводу він виголосив промову українською мовою і згадав про «борця за народну волю українського поета Тараса Шевченка». Прикметно, що виступ І. Шрага зустріли жвавими оплесками[72]. І. Шраг мав великий пієтет до Т. Шевченка, в його кабінеті височив великий портрет Кобзаря роботи І. Крамського[73]. Навіть потрапивши до в'язниці після розпуску І Державної Думи, він читав твори улюбленого українського поета[74].

Про тодішню суспільно-політичну атмосферу в Чернігові свідчить ухвала Чернігівського губернського земського зібрання (не раніше 22 березня 1906 р.) про створення фонду для встановлення пам'ятника Т. Шевченкові в Києві. На зібранні земці розглянули пропозиції губернської управи, яка пропонувала асигнувати на утворення згаданого фонду 1000 крб, вносячи в кошторис протягом п'яти років по 200 крб; надати дозвіл на відкриття в межах Чернігівської губернії передплати на збір пожертв; просити повітові земства Чернігівської губернії визнати можливим асигнувати певні суми на утворення цього фонду й прийняти на себе збір приватних пожертвувань у повітах; зібрані в Чернігівській губернії кошти зосередити в розпорядженні губернської управи. Губернська управа вва-

[64] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 196, 217.
[65] Грінченко Б. [Автобіографія]. С. 569.
[66] Шевелів Б. Увічнення пам'яті Т. Шевченка та Л. Глібова в Чернігові. Хроніка, 1930. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Відділ рукописів* (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Спр. 18450. Арк. 2.
[67] Грінченко Б. Шевченкові роковини в Чернігові. *Літературно-Науковий Вістник*. 1900. Май. Кн. 5. С. 138–-139 / *Чтиво*. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1900_Tom_10_Knyha_05/.
[68] Чернявський М. Червона лілея. *Спогади про Михайла Коцюбинського*. Вид. 2-ге, доп. Київ: Дніпро, 1989. С. 55.
[69] Березняк П. Вихователь молоді. Київ: Дніпро, 1989. С. 100.
[70] Там само. С. 102.
[71] Грінченко Б. Епістолярна спадщина. С. 572.
[72] Аплаксіна О. Сторінки спогадів. *Спогади про Михайла Коцюбинського*. С. 108; Демченко Т. Батько Шраг. С. 100–101.
[73] Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського. *Спогади про Михайла Коцюбинського*. С. 138.
[74] Демченко Т. Батько Шраг. С. 128–130.

жала, що пам'ятник Т. Шевченку бажано відкрити до 100-ліття від дня народження поета[75].

Помітна роль у справі увічнення пам'яті Т. Шевченка належала українському товариству Чернігівська «Просвіта», статут якого, підписаний 7 членами-засновниками і поданий на затвердження ще на початку липня 1906 р., був зареєстрований у листопаді того ж року. 27 грудня 1906 р. в залі міської думи під головуванням І. Шрага відбулися перші установчі збори «Просвіти» у складі 47 осіб. Головою Чернігівської «Просвіти» обрали письменника М. Коцюбинського, який брав у її організації найактивнішу участь. Членами правління стали, крім голови, І. Шраг, В. Андрієвський, М. Жук, В. Коцюбинська, Ф. Левицька. Незабаром у лавах просвітян налічувалося вже 323 члени. Із перших кроків діяльності організації імперська влада вдавалася до численних заборон і перешкод[76].

Попри утиски, у 1907 р. просвітяни розгорнули активну діяльність, стали проводити вечори з рефератами, зокрема «Шевченко і його Марія», що складався з двох частин. Просвітяни не одразу отримали дозвіл на проведення вечора, присвяченого пам'яті Т. Шевченка, який відбувся 26 квітня 1907 р. Участь у ньому брали й запрошені з Києва артисти. Спочатку поліцмейстер відмовився підписувати афішу та вимагав дозволу попечителя навчального округу на реферат, включений до програми вечора. Лише після того, як один із членів ради Чернігівської «Просвіти» привіз від попечителя з Києва пояснення, що такі заходи відбуваються «явочним порядком», поліцмейстер підписав афішу. Губернатор заборонив продаж книжок «Просвіти» в кіоску-книгарні й навіть у просвітянському приміщенні. Відмовлено було у відкритті складу видань при «Просвіті» та в заснуванні бібліотек-читалень по селах[77].

Незважаючи на заборони й обмеження, 26 квітня 1907 р. чернігівські просвітяни провели свій перший вечір пам'яті Т. Шевченка, який співпав із Великодніми святами. На початку Шевченкового свята І. Руденко прочитав лекцію про життя та діяльність українського поета. У літературно-музичній частині виступали як місцеві артисти, так і запрошені з Києва[78]. Шевченкова поезія зазвучала й на просвітянському літературно-музичному вечорі, який відбувся 20 листопада 1907 р. Присутні прослухали декламації низки віршів Т. Шевченка: «Якби ви знали паничі», «Мені однаково», «Доля»[79].

14 березня 1908 р. в Чернігівській «Просвіті» організували вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка. Приміщення і портрет Кобзаря були прикрашені живими квітками та стрічками. Народу прийшло так багато, що не всі змогли розміститися в чималій залі та в трьох інших кімнатах. Член Ради «Просвіти» І. Шраг прочитав коротку біографію українського історика В. Антоновича, а потім – реферат про життя та громадську діяльність Т. Шевченка як письменника, маляра й послідовного борця за свободу та відродження України. Після реферату М. Вороний прочитав свій твір «Сон», О. Андрієвська – «Утоплену», а М. Жук – «Посланіє до земляків…». На вечорі гарно звучали пісенні композиції на слова Т. Шевченка, із якими виступив Ф. Смиринський та ін. Наприкінці заходу хор аматорів виконав «Заповіт». Шевченків вечір справив на учасників «дуже гарне враження»[80]. Загалом у 1908 р. на вечірках Чернігівської «Просвіти» було прочитано два реферати про Т. Шевченка[81].

Свідомі українці були й у місті Глухові. На початку 1907 р. вихованці Глухівського учительського інституту утворили український гурток, який задекларував прагнення до самоосвіти в національному дусі та поширення ідеї національної школи. Незабаром у місті почав функціонувати Український клуб, заснували українську бібліотеку гуртка. У середині грудня 1907 р. один із членів гуртка прочитав у місцевому педагогічному інституті

[75] Тарас Шевченко: документи і матеріали, 1814–1963. С. 148–149.
[76] Черніговець [Шраг І.]. Перший рік життя чернігівської «Просвіти». *Рада*. 1908. 22 марта (4 квітня). № 69. С. 2 / *Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини* (далі – ЦБІКС). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113; Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». *Рада*. 1912. 28 февраля (12 березня). № 48. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117; Фомська С. Становлення та діяльність Чернігівської «Просвіти» (1906–1908 рр.). С. 186.
[77] Черніговець [Шраг І.]. Перший рік життя чернігівської «Просвіти». С. 2; Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 2.
[78] Чернігівська «Просвіта». *Рада*. 1907. 11 квітня (апріля). № 85. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001110; Фомська С. Театральна діяльність товариства «Просвіта» Чернігівської губернії 1906–1918 рр. *Сумський історико-архівний журнал.* 2013. № XXI. С. 15. URL: https://shaj.sumdu.edu.ua/data/21_2013/Fomska_15-23_2013.PDF.
[79] Фомська С. Театральна діяльність товариства «Просвіта» Чернігівської губернії 1906–1918 рр. С. 16.
[80] Шевченкове свято у Чернігові. *Рада*. 1908. 18 марта (31 березня). № 65. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113.
[81] Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 2.

доповідь про справу зі встановленням пам'ятника Т. Шевченку. Після цього гуртківці розпочали збір коштів на монумент Кобзарю[82].

Ідею збору коштів на пам'ятник Т. Шевченку підтримали селяни, які були гласними Глухівського повітового земства. 11 (24) жовтня 1908 р. газета «Рада» писала, що ця земська інституція за ініціативою гласних-селян ухвалила виділити на пам'ятник Кобзареві 100 рублів[83].

За умов політичної реакції, що постала після революції 1905–1907 рр., від середини 1907 р. – впродовж 1908 р. Чернігівська «Просвіта» опинилася під пильним наглядом жандармерії. У 1908 р. членами правління товариства були обрані М. Вороний, М. Жук, М. Коцюбинський, Ф. Левицька, Д. Лебідь, В. Базилевич. У цей період просвітяни залучали до проведення своїх вечорів дітей, які грали, співали, читали й декламували, знайомлячи присутніх зокрема й із віршами Т. Шевченка[84].

У серпні 1908 р. жандарми отримали дані, що в приміщенні «Чернігівського Українського Товариства "Просвіта"» на вулиці Миколаївській під виглядом читань, рефератів, публічних лекцій, бесід, вечорів, співок, театральних репетицій часто збираються семінаристи, гімназисти, реалісти, фельдшерські учні й навіть учні церковно-парафіяльної школи. Найбільш впливовими діячами «Просвіти» називали І. Гладкого, М. Вороного, О. Масютіну та ін.

Імперська влада репресувала низку активних діячів Чернігівської «Просвіти». 13 вересня 1908 р. начальник Чернігівського ГЖУ повідомляв начальнику Київського охоронного відділення про притягнення до формального дізнання І. Гладкого та «політично неблагонадійних»: М.М. та В.У. Коцюбинських, Ф. Шкуркіну-Левицьку, Л. Шрамченко, І. Шрага, О. Андрієвську, О. Калинську[85].

У 1909 р. утиски стосовно українського національно-культурного життя в Чернігові посилилися. Царська влада заборонила літературні бесіди, читання для народу. Директор народних шкіл не дозволив влаштовувати вечори пам'яті Т. Шевченка в будь-якій школі[86]. За вказаних обставин 27 лютого 1909 р. вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка, відбувся в Чернігівській «Просвіті». Окрасою приміщення став портрет Т. Шевченка, оздоблений живими квітами. Спершу М. Вороний прочитав чудовий реферат-промову, в якій розкрив значення поезії Т. Шевченка для українців та інших слов'ян. Далі в програмі були декламації та співи. Вечір справив таке гарне враження, що близько сотні просвітян не хотіли розходитися й після 1-ї години ночі[87].

12 (25) березня 1909 р. газета «Рада» поінформувала читачів, що днями в залі ремісничої школи Чернігова «Літературно-артистичне товариство» влаштувало Шевченків вечір. Більшість глядачів належали до учнівської молоді. На початку вечора до уваги присутніх було запропоновано реферат, присвячений Т. Шевченку, читання якого привітали бурхливими оплесками. Затим М. Вороний продекламував свій вірш «Сон» (пам'яті Т. Шевченка) і під час читання весь час звертався до портрета Великого Поета, облямованого рушниками й живими квітами. Далі виконувалися декламації та співи, які розкривали творчість Кобзаря. Другий відділ вечора вирізнявся співами, грою на роялі, декламаціями з Шевченкових творів, що мало значний успіх у глядачів. Половина прибутку від вечора пішла на пам'ятник Т. Шевченку[88].

У 1910 р. чернігівські просвітяни робили спроби організувати вечір пам'яті Т. Шевченка. 10 січня І. Шраг листовно прохав українського діяча І. Стешенка з Києва надати допомогу в організації такого вечора, запланованого на березень 1910 р., взяти в ньому особисту участь, бо «власних сил у Чернігові бракує». Також чернігівський просвітянин звертався за допомогою і до актриси М. Старицької[89].

Між тим імперські утиски посилювалися. У 1910 р. Чернігів залишився без Шевченкового вечора, який заборонили. Місцева «Просвіта» двічі просила дозволу, подавала програму, але марно. Карально-охоронні органи кожного разу вишукували для заборони нові

---

[82] Малей Є. Лист з Глухова (З життя місцевих українців). *Рада*. 1908. 9 февраля (22 лютого). № 33. С. 2–3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113.

[83] З Чернігівщини. На пам'ятник Шевченкові. *Рада*. 1908. 11 октября (24 жовтня). № 232 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113.

[84] ЦДІАК. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 205–206; Фомська С. Становлення та діяльність Чернігівської «Просвіти» (1906–1908 рр.). С. 190.

[85] ЦДІАК. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 205–206.

[86] Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.

[87] Театр і музика. Шевченкові роковини в Чернігові. *Рада*. 1909. 3 марта (16 березіля). № 50. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114.

[88] Шевченкові роковини в Чернігові. *Рада.* 1909. 12 марта (25 березіля). № 58. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114 http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114.

[89] Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів… С. 293, 465; Демченко Т. Батько Шраг. С. 139.

приводи. Наприклад, поліцмейстер вимагав від організаторів, щоб йому надали «цензуровані» примірники декламацій[90].

У 1911 р. чернігівські просвітяни готувалися вшанувати 50-ліття від дня смерті Т. Шевченка. У лютому М. Коцюбинський їздив до Києва в справах конкурсу на кращий проєкт пам'ятника українському поету[91]. Того року до Шевченкових роковин передбачалося провести в Чернігові вечір пам'яті, але захід було знову заборонено імперською владою[92].

Газета «Рада» сповістила, що 27 лютого 1911 р. в Чернігові має пройти панахида за Т. Шевченком. Зусиллями Чернігівської «Просвіти» такий захід відбувся. Церква була повна народу. Просвітяни готували наступні заходи: на 8 березня упорядковувався вечір, присвячений пам'яті Кобзаря; того ж місяця мала відбутися постановка «Назара Стодолі»[93].

У 1911 р. відзначення Шевченківських роковин у Чернігові набуло музеологічного змісту. Газета «Рада» повідомила, що від 26 лютого впродовж двох тижнів у Музеї українських древностей В. Тарновського будуть виставлятися для огляду рукописи, малюнки, офорти Т. Шевченка та його портрети[94].

Діяльність чернігівських просвітян піддавалася всіляким переслідуванням імперської влади, зокрема обшукам, у ході яких вилучалися твори Кобзаря. Так, у донесенні Чернігівського поліцмейстера від 23 червня 1911 р. йшлося про те, що під час трусу в члена Чернігівського українського товариства «Просвіта» дворянина Ф. Калаша знайдено «Кобзар» Т. Шевченка та іншу літературу[95]. Результати цього обшуку, який призвів до вилучення низки українських видань, у тому числі Шевченкового «Кобзаря», стали приводом до закриття Чернігівської «Просвіти» 25 липня 1911 р.[96]

Популяризація особистості й творчості Кобзаря відбувалася й у селах Чернігівщини. Так, улітку 1911 р. в с. Кладьківка Борзнянського повіту поставили «Назара Стодолю»[97].

26 лютого 1912 р. в Михайлівській церкві Чернігова відслужили панахиду за українським поетом[98]. 3 березня 1913 р. в цьому храмі знову відслужили панахиду за Т. Шевченком. У церкві зібралося багато народу, переважно молоді. Чудово співав хор семінаристів[99].

Заходи на пошану Т. Шевченка давали той інтелектуальний кисень, якого так не вистачало українству Чернігівщини через дискримінаційну політику російського царату. Так, 24 березня (6 квітня) 1913 р. газета «Рада» опублікувала замітки з Борзни та Ніжина, які засвідчували, що в бібліотеках-читальнях і книгарнях цих міст бракувало українських книжок, зокрема «Кобзаря» Т. Шевченка. Відтак у національно-культурному житті залишалися лише українські пісні, звичаї та одяг. Тож не дивно, що свідомих українців було мало[100].

Важливою подією, яка засвідчила початок підготовки чернігівської громадськості до 100-літнього ювілею Т. Шевченка, стало засідання комісії Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського (нині – Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського) 20 січня 1914 р. Музейна комісія запропонувала проведення низки ювілейних заходів: відслужити панахиду за поетом; влаштувати урочисте засідання вченої архівної комісії; видати альбом, присвячений пам'яті Т. Шевченка[101].

Чернігівська міська дума й губернське земство виступили всупереч забороні царської адміністрації й уряду в справі святкування 100-літніх роковин від дня народження українського національного поета й мислителя Т. Шевченка[102]. 21 січня 1914 р. Чернігівські

---

[90] Г. Чернігів. Без Шевченкового вечора. *Рада*. 1910. 11 апріля (24 квітня). № 83. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115; Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.
[91] Аплаксіна О. Сторінки спогадів. С. 115.
[92] Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.
[93] У Чернігові. *Рада*. 1911. 27 февраля (12 березіля). № 47. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116 http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116; Чернігів. *Рада*. 1911. 28 февраля (14 березня). № 48. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116; Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.
[94] Чернігів. *Рада*. 1911. 2 марта (15 березіля). № 49. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116.
[95] ЦДІАК. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1316. Арк. 152.
[96] Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.
[97] С[ело] Кладьківка, борзенського повіту (на Чернігівщині). Українські спектаклі. *Рада*. 1911. 22 февраля (7 березіля). № 42. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116.
[98] Панахида по Т. Шевченку. Чернігів. *Рада*. 1912. 24 февраля (9 березня). № 45. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117.
[99] Шевченкові роковини. *Рада*. 1913. 7 марта (20 березня). № 55. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118.
[100] М. Борзна; м. Ніжин. *Рада*. 1913. № 70. 24 марта (6 квітня). С. 5 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118.
[101] Т. Шевченко: документи і матеріали, 1814–1963. С. 222.
[102] Верзилов А. Чернігів за старого режиму (1905–1917 рр.). *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 11580. Арк. 107.

губернські земські збори обговорили заяву музейної комісії про святкування 100-річного ювілею Т. Шевченка. Приставши на пропозицію комісії, збори ухвалили доручити губернській управі видати альбом, присвячений пам'яті Кобзаря. В ньому були представлені репродукції речей, які є в Музеї українських старожитностей ім. В. Тарновського, а також найбільш цікаві речі з того ж музейного скарбу. На видання альбому призначено 2500 крб. Окрім того, було ухвалено відслужити в музеї панахиду за Т. Шевченком і провести урочисте засідання музейної комісії.

До Чернігівської міської думи було подано заяву, в якій йшлося про те, що Київська міська дума з приводу Шевченківського ювілею взяла на себе організацію вшанування пам'яті великого поета, і містилось прохання до Думи взяти на себе ініціативу в Чернігові. У заяві висловлювалася думка провести цілу низку ювілейних заходів, зокрема відслужити панахиду; установити в міській громадській книгарні український відділ ім. Т. Шевченка; назвати вул. Шосейну Шевченківською; присвоїти ім'я Шевченка одній із міських шкіл; подарувати школярам і школяркам усіх міських шкіл твори поета; направити до Києва делегатів міста Чернігова на закладання пам'ятника Т. Шевченку і на участь у заходах із вшанування пам'яті Кобзаря, запланованих на 25–26 лютого 1914 р.[103]

Газета «Рада» повідомила читачів 4 (17) лютого 1914 р., що Чернігівські губернські земські збори, крім постанови про видання пам'ятного альбому, ухвалили відслужити 26 лютого 1914 р. панахиду за великим поетом у Музеї українських старожитностей ім. В. Тарновського та провести тоді ж засідання Чернігівської вченої архівної комісії, присвячене пам'яті митця[104]. Однак 13 (26) лютого 1914 р. стало відомо, що Чернігівський губернатор опротестував постанову губернського земського зібрання про відзначення 100-ліття від дня народження Т. Шевченка, вимагаючи її скасування[105].

21 лютого 1914 р. шкільна комісія Чернігівської міської думи розглядала заяву, подану в справі вшанування пам'яті Т. Шевченка. Комісія ухвалила: відслужити ввечері 26 лютого 1914 р., перед запланованим засіданням у залі думи, панахиду; найменувати сквер перед театром Шевченківським і поставити у сквері бюст Т. Шевченка; визначити дві стипендії в художніх школах; заснувати український відділ ім. Т. Шевченка в міській громадській книгарні. Отже, шкільна комісія Чернігівської міської думи ухвалила низку важливих рішень. Відтепер справа була за ухвалою міської думи[106].

26 лютого 1914 р. на засіданні Чернігівської міської думи відомий громадський діяч, тодішній міський голова А. Верзилов виступив із промовою, присвяченою 100-літтю від дня народження Т. Шевченка й запропонував розглянути питання про вшанування поета[107]. Того ж дня Чернігівська міська дума опрацювала пропозиції шкільної комісії й ухвалила відслужити панахиду за Т. Шевченком, заснувати в міській бібліотеці Шевченківський відділ, перейменувати Театральний сквер у Шевченківський та поставити там бюст поета, а також заснувати дві стипендії його імені для дітей містян[108]. Рішення прийнято переважною більшістю голосів[109].

Утім ювілейному святкуванню чинився опір. Так, за кілька днів до Шевченкових роковин Духовна консисторія наказала духовенству не служити панахиду за Т. Шевченком. Підставою для цієї заборони стало твердження, що у творах Кобзаря нібито «часто помітно протидержавний напрям»[110]. За цих обставин духовенство відмовилося служити панахиду в залі міської думи. Панахиду не відслужили і в українському музеї ім. Тарновського, хоча її проведення було дозволено Чернігівськими губернськими земськими зборами. Але рішення цих зборів про вшанування пам'яті Т. Шевченка, частиною якої була поста-

[103] Перед святами в Чернігові. *Рада*. 1914. 31 января (14 лютого). № 25. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119; В Чернігові. *Рада*. 14 февраля (27 лютого). № 37. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.

[104] В Чернігові. *Рада*. 1914. 4 февраля (17 лютого). № 28. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.

[105] В Чернігові. *Рада*. 1914. 13 февраля (26 лютого). № 36. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119; В Чернігові. *Рада*. 14 февраля (27 лютого). № 37. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.

[106] Чернігів. *Рада*. 1914. 27 февраля (12 березня). № 47. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.

[107] Верзилов Аркадій Васильович (1867–1931): (біобібліографічний покажчик) / Упоряд. і вступ. стаття О. Коваленка, О. Рахна, С. Скоренок. Чернігів, 2015. С. 33 / *Репозитарій Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.* URL: https:// epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5585/1/Аркадій%20Васильович%20Верзилов%20.pdf.

[108] Чернигів. *Рада*. 1914. 28 февраля (13 березня). № 48. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.

[109] Шевченкові дні. В Чернигові. *Рада*. 1914. 2 марта (15 березня). № 50. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.

[110] В Чернігові. *Рада*. 1914. 22 февраля (7 березня). № 44. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.

нова про панахиду, опротестував Чернігівський губернатор[111]. 25 лютого (10 березня) 1914 р. газета «Рада» сповістила своїх читачів, що Чернігівська єпархія розіслала по школах циркуляр, в якому доручала своєму Новогород-Сіверському відділу видати наказ про заборону в школах цього повіту служити панахиду за Т. Шевченком, а також про зібрання, присвячені пам'яті поета. Наказ розсилався не лише по церковно-парафіяльних, а й по земських школах[112]. Напевно, такі ж циркуляри розіслали по всіх повітах.

До святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка готувалися в різних містах Чернігівщини. За три тижні до цієї дати громадськість міста Конотопа направила прохання до Чернігівського губернатора дозволити влаштувати в день Шевченківських роковин вечір із концертним відділом, декламацією та постановкою першої і другої дії «Назара Стодолі». Але час минув, а дозволу не надійшло. 19 лютого 1914 р. у Конотопській міській думі пройшло засідання гласних, на якому розглянули й внесене громадськістю питання про встановлення пам'ятника Т. Шевченкові в місцевому саду Конотопа. Гласні проголосували одностайно. Відтак обрали спеціальну комісію з кількох гласних для детального обговорення цієї справи. Водночас гласні вирішили вулицю Жуковську, де не раз бував у родині Саєвських український поет, назвати Шевченковою. Хоча загалом день 100-літніх роковин Т. Шевченка в Конотопі пройшов якось непомітно[113].

Але попри заборони, завдяки ініціативі громадськості, подекуди панахиду все ж таки вдалося відслужити, зокрема 25 лютого 1914 р. в повітовому місті Городня на Чернігівщині з ініціативи приватних осіб було відправлено панахиду по Т. Шевченку в місцевому соборі[114].

Зважаючи на заборони та обмеження, українська громадськість Чернігова не змогла зробити «зовнішнього» або офіційного святкування ювілею Т. Шевченка[115]. Обурені рішенням російського імперського режиму заборонити урочисте вшанування «найкращого сина України», чернігівці надіслали телеграму до Львова, де пояснили, що протестують проти заборони, а тому «змушені зректися зовнішнього вшанування». При цьому вони побратерському вітають із великим святом усіх українців[116].

Невдоволення з приводу офіційної заборони виказали й у повітах Чернігівщини. Так, ніжинські студенти-українці передали в газету «Рада», що вони разом зі всією Україною співають «гімн Тарасові Шевченкові»[117]. Із Городнянського повіту теж повідомили, що єдиним способом вшанувати пам'ять українського поета була панахида, хоча через циркуляр городнянський священник не зможе її відслужити. «Ювілей таки доведеться, – констатувалося в кореспонденції, – мабуть, шанувати мовчанням»[118]. Перешкоди святкуванню Шевченкового ювілею чинилися й у місті Новозибків на Чернігівщині[119].

Деякі заходи свідомих українців Чернігівщини на пошану Кобзаря датувалися березнем 1914 р. 6 (19) березня гурток чернігівської української молоді опублікував у газеті «Рада» замітку до 100-літнього Шевченкового ювілею та приєднався до роковин «Великого Прометею»[120]. 9 (22) березня газета «Рада» повідомила про спробу селян с. Прохори Борзнянського повіту організувати панахиду за Т. Шевченком. Проте панотець відмовився, вказавши на офіційну заборону[121]. Все це засвідчило, що замовчати 100-літній ювілей Кобзаря імперському режиму не вдалося.

Висновки. Наведені факти засвідчують, що історична пам'ять про Т. Шевченка була органічною для освічених кіл чернігівського українства ще від сер. XIX ст. Осередками колективної пам'яті були насамперед українські родини, маєтки яких у 1840-х – 1850-х рр. стали місцями перебування Кобзаря в краї. На початку 1860-х рр. історична й національна пам'ять про Т. Шевченка почала виходити за межі окремих родин і стала формуватися в Чернігівській українській громаді та Чернігівській недільній школі. Укра-

[111] Шевченкові дні. В Чернигові. С. 3.
[112] В чернігівській єпархії. *Рада*. 1914. 25 февраля (10 березня). № 46. С. 5 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.
[113] Гор[од] Конотоп. *Рада*. 1914. 2 марта (15 березня). № 50. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.
[114] Шевченкові дні. В Чернигові. С. 3.
[115] Шевченкові дні. Німий ювілей у Чернігові. *Рада*. 1914. 23 февраля (8 березня). № 45. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.
[116] Телеграма галицьким українцям. *Рада*. 1914. 23 февраля (8 березня). № 45. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.
[117] Ніжин. *Рада*. 1914. 27 лютого (12 березня). № 47. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.
[118] Городнянський повіт (на Чернігівщині). *Рада*. 1914. 23 февраля (8 березня). № 45. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.
[119] В Новозибкові, на Чернігівщині. *Рада*. 1914. 31 января (14 лютого). № 25. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.
[120] Чернігів. *Рада*. 1914. 6 марта (19 березня). № 53. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.
[121] Заборона служити панахиду по Шевченкові. *Рада*. 1914. 9 марта (22 березня). № 56. С. 3. *ЦБІКС*/ URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119.

їнські народолюбці Чернігова, зокрема С. Ніс, Л. Глібов, О. Тищинський та ін., вивчали й популяризували творчу спадщину Т. Шевченка. Під ту пору пам'ять про Кобзаря почали вшановувати в селах Чернігівщини. Ліквідація недільної школи й української громади в Чернігові у 1862–1863 рр., загалом посилення антиукраїнської імперської політики царату негативно позначилося на формуванні національної пам'яті про «великого Тараса», зумовило перерву в цьому процесі в другій половині 1860-х – впродовж 1870-х рр. Лише в першій пол. 1880-х рр. традиція збереження пам'яті про Т. Шевченка продовжилася в діяльності земців і українських молодіжних гуртків. Відродження Чернігівської української громади в 1893 р. сприяло активізації формування національної пам'яті про Т. Шевченка. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. засобами цього процесу стали щорічні Шевченкові роковини, публікація творів і портретів Кобзаря, музеєфікація спадщини українського поета та мислителя. Значний внесок у справу збереження пам'яті про Т. Шевченка в цей період належить таким непересічним діячам, як лідер громади І. Шраг, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, О. Русов, В. Тарновський (молодший) та ін. До справи утвердження пам'яті про митця доклалася Чернігівська «Просвіта» протягом 1906–1911 рр. У цей період просвітяни, зокрема М. Коцюбинський, М. Вороний, М. Жук, І. Шраг та ін., проводили Шевченкові вечори, читали реферати, організовували панахиди, збирали кошти на встановлення пам'ятника Т. Шевченку в Києві тощо. Ця діяльність викликала спротив імперських сил. У результаті були заборонені вечори пам'яті в 1910, 1911 рр. Зусилля свідомого українства стосовно вшанування Т. Шевченка поступово впливали й на органи земського та міського самоврядування. У 1914 р. Чернігівська міська дума й губернське земство згуртувалися всупереч забороні імперського режиму в справі святкування 100-літніх роковин. Шевченків ювілей підтримали й гласні Конотопської міської думи. Зважаючи на заборони та обмеження, українська громадськість Чернігова відмовилася від офіційного святкування ювілею великого українця. Свою незгоду з офіційною забороною вшанування 100-ліття Кобзаря висловлювали свідомі українці в Городні, Ніжині, Новозибкові, селах краю. Отже, в сер. XIX – на поч. XX ст. на Чернігівщині набув поступу процес формування національного культу Т. Шевченка як символу волелюбної української нації та вияву утворення національної пам'яті українства.

References

Demchenko, T. (2008). Batko Shrah: Monohrafiia [Father Shrach: Monograph]. Chernihiv, Ukraine.

Fomska, S. (2010). Stanovlennia ta diialnist Chernihivskoi «Prosvity» (1906–1908 rr.). [Formation and activity of Chernihiv «Prosvita (1906–1908)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2–3*, P. 185–192.

Fomska, S. (2013). Teatralna diialnist tovarystva «Prosvita» Chernihivskoi hubernii 1906–1918 rr. [Theatrical activities of the «Prosvita» society of the Chernihiv province, 1906–1918]. *Sumy historical and archival journal – Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal, XXI*, P. 15–23.

Ivanytska, S. (2018). Publitsystychna spadshchyna Serhiia Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii (kinets XIX st. – 1920 r.): istoryko-biohrafichni aspekty [The journalistic heritage of Serhiy Efremov in the context of social transformations (the end of the 19th c. – 1920): historical and biographical aspects]. Kherson, Ukraine.

Katrenko, A. (1999). Ukrainskyi natsionalnyi rukh XIX st. [Ukrainian national movement of the 19th c.]. Kyiv, Ukraine.

Kobyzhcha, N. (2020). Kulturnytska diialnist B. Hrinchenka: svitohliadnyi aspekt. Monohrafiia. [Cultural activity of B. Grinchenko: worldview aspect. Monograph]. Kyiv, Ukraine.

Kyrydon, A. (2016). Heterotopii pamiati: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiati. [Heterotopias of memory: Theoretical and methodological problems of memory studies]. Kyiv, Ukraine.

Rakhno, O. (2014). Chernihivske hubernske zemstvo ta vshanuvannia pamiati T. Shevchenka [Chernihiv provincial zemstvo and commemoration of T. Shevchenko]. *Ukrainska biohrafistyka – Biographistica ukrainica, 11*, P. 190–200.

Starovoitenko, I. (2015). Materialy ukrainskoi hazety «Rada» pro pamiatni Shevchenkivski zakhody 1907–1908 rr.: yikhni osoblyvosti, zmist, heohrafiiu ta natsionalne znachennia [Materials of the Ukrainian newspaper «Rada» about the commemorative Shevchenko events of 1907–1908: their features, content, geography and national significance]. Kyiv, Ukraine.

Svitlenko, S. (2018). Postat T. Shevchenka v diialnosti ukrainskykh hromad Naddniprianshchyny 60-kh rr. XIX st. Ukrainske XIX st.: etnonatsionalni, intelektualni ta istoriosofski konteksty [The figure of T. G. Shevchenko in the activity of the Ukrainian communities of the Dnipro region in the 60s of the 19th century. Ukrainian 19th c.: ethno-national, intellectual and historiosophical contexts]. Dnipro, Ukraine.

Vorobei, R. (2014). Shevchenkiana v dokumentakh Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti [Shevchenkian in the documents of the State archive of the Chernihiv region]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine, 2*, P. 58–72.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, Дніпровський осередок НТШ; Національна спілка краєзнавців України, Дніпропетровська обласна організація (просп. Дмитра Яворницького, 19, ауд. 63, м. Дніпро, 49005, Україна).

Svitlenko Serhii – doctor of historical sciences, professor, active member of the Shevchenko scientific society, Dnipro branch of the National academy of sciences; National union of local historians of Ukraine, Dnipropetrovsk regional organization (19 Dmytro Yavornytskogo Ave., aud. 63, Dnipro, 49005, Ukraine).

E-mail: svitlenko@gmail.com

HONORING THE FIGURE OF TARAS SHEVCHENKO IN CHERNIHIV REGION AND THE FORMATION OF THE NATIONAL MEMORY OF UKRAINIANS (THE MIDDLE OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH c.)

The purpose of the study *– is to reconstruct the process of honoring the figure of T.G. Shevchenko in Chernihiv region in the middle of the 19th – the early 20th c. in the context formation of the of Ukrainian national memory. The article uses historical-genetic and historical-systemic* ***methods****.* ***The scientific novelty*** *consists in a comprehensive understanding of the process of honoring the figure T.G. Shevchenko in Chernihiv region as an important nation-building factor of Ukrainianism in the middle of the 19th – the early 20th c.* ***Conclusions.*** *Ukrainian families, whose estates in the 1840s and 1850s became Kobzar's residences in the region, were the first centers of collective memory of T. Shevchenko. At the beginning of the 1860s, the memory of T. Shevchenko began to take shape in the centers of conscious Ukrainianism – the Chernihiv Ukrainian community and the Sunday school. The anti-Ukrainian policy of the tsar regime had a negative impact on the formation of national memory of Kobzar. The tradition of preserving the memory of T. Shevchenko found continuity in the activities of the Chernihiv zemstvo and Ukrainian youth groups in the 1880s. The revival of the Chernihiv Ukrainian community in 1893 intensified the formation of national memory of T. Shevchenko. At the end of the 19th – the beginning of the 20th c. the means of this process were Shevchenko's anniversaries, the publication of works and portraits of the Kobzar, and the museumisation of his heritage. In 1906–1911, members of the Chernihiv «Prosvita» held Shevchenko memorial evenings, read essays, organized memorial services, collected funds for the construction of a monument to T. Shevchenko in Kyiv, etc. Educational activities also influenced zemstvo and city governments. The honouring of T. Shevchenko provoked resistance from imperial forces. Nevertheless, in Chernihiv, Horodnya, Konotop, Nizhyn, Novozybkiv, and villages of the region, national memory and the cult of T. Shevchenko as a symbol of the freedom-loving Ukrainian nation were formed.*

Key words*: national memory, Kobzar, Chernihiv Ukrainian community, Chernihiv zemstvo, Chernihiv «Prosvita», Shevchenko's anniversary, nation-creating cult of T. Shevchenko.*

Дата подання: 25 січня 2024 р.
Дата затвердження до друку: 22 травня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Світленко, С. Вшанування постаті Тараса Шевченка на Чернігівщині та формування національної пам'яті українства (середина XIX – початок XX ст.). *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 87–101. DOI: 10.58407/litopis.240308.

Цитування за стандартом APA

Svitlenko, S. (2024). Vshanuvannia postati Tarasa Shevchenka na Chernihivshchyni ta formuvannia natsionalnoi pamiati ukrainstva (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Honoring the figure of Taras Shevchenko in Chernihiv region and the formation of the national memory of Ukrainians (the middle of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3,* P. 87–101. DOI: 10.58407/litopis.240308.

УДК 94(477.51-21При)«189»:323.13(=161.2)

Сергій Наумов

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПЕРИФЕРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРИЛУЦЬКОГО ПОВІТУ)

DOI: 10.58407/litopis.240309
© С. Наумов, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0289-4357

Новизна і мета дослідження: *стаття є першою спробою простежити початковий етап становлення організаційних осередків українського руху на повітовій периферії (на прикладі Прилуцького повіту Полтавської губернії). Хронологічні межі дослідження – кінець XIX ст.: від перших проявів українського руху на Прилуччині до його переходу на вищу, партійну стадію.* ***Методологія*** *статті ґрунтується на комбінованому застосуванні сучасних підходів і напрацювань націологічних, краєзнавчих та біографічних досліджень.*

Висновки. *На основі використання «етнічного» та «освітнього» маркерів констатується, що в Прилуцькому повіті існували певні сприятливі передумови для розгортання українського руху, проте їх реалізація залежала від багатьох чинників. У цьому зв'язку простежуються місцеві й «зовнішні» культурні впливи: присутність людей, патріотично налаштованих чи хоча б небайдужих до української культури, доступність української літератури, поширення ідей тощо; підтверджується ключова роль родини Міхновських, привертається увага до постатей П. Погибки, М. Кононенка, Т. Вороного.*

Центральне місце в статті відведено з'ясуванню обставин і часу виникнення першого в повіті українського гуртка в Прилуцькій гімназії, уточнено роль М. Міхновського та В. Совачіва в його створенні й функціонуванні. Вивчення організаційних зав'язків гуртка дало підстави для висновку про існування на Полтавщині наприкінці 1890-х рр. стійкого сегменту українського юнацького руху культурницько-самоосвітнього характеру. Реконструйовано історію селянського гуртка в Горобіївці та Срібному. Простежено зв'язки прилуцьких гуртків з тогочасними українськими організаціями. Показано проникнення впливів Братства тарасівців та Українських студентських громад, діяльність їхніх представників у повіті. Підкреслюється ембріональний стан периферії українського руху в 1890-х рр. та її основна функція: готувати ґрунт для творення партійних структур і розгортання масового національного руху.

Ключові слова: *український рух, Братство тарасівців, М. Міхновський, В. Совачів, 1890-ті рр., Прилуцький повіт.*

Історія українського руху в Російській імперії висвітлена доволі широко (якщо брати до уваги кількість публікацій), але при цьому фрагментарно й вибірково. На маргінесі залишаються окремі течії та організації, більшість персоналій, регіональна проблематика. Останніми роками ситуація навіть дещо погіршилася: ускладнився доступ до джерел, істотно скоротилися кількісні параметри досліджень, перестали збиратися наукові конференції із цієї тематики. Це в той час, коли в громадському і владному дискурсах активно артикулюється проблематика історичної пам'яті, політики пам'яті, ведеться боротьба навколо пам'ятників, топонімії та ін. Тимчасом у місцевих громадах знання про власне минуле надто бідне, нерідко викривлене, що дає простір для різного роду маніпуляцій, творення чергових міфів у гіршому значенні цього слова й зрештою деформує суспільну свідомість.

З погляду фокусування окреслених проблем, показовим прикладом можуть слугувати місто Прилуки й навколишні села Чернігівської області, які в XIX – на поч. XX ст. утворювали повіт у складі Полтавської губернії. З одного боку, Прилуччина має власний краєзнавчий музей, спеціалізоване періодичне видання «Скарбниця» (1992–2010 рр.)[1] і енциклопедичний довідник[2] (чи не унікальний випадок для районних центрів України). З іншого – повіт потужно представлений в історії українського руху імперської доби. А втім, ці дві площини практично не перетинаються між собою. Краєзнавці та громада недостатньо

[1] Архів газети «Скарбниця». *Прилуцький краєзнавчий музей ім. М. Маслова*. URL: https://museumpryluky.org.ua/museum/skarbnytsia.html.
[2] Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина: Енциклопедичний довідник. Ніжин, 2007.

ознайомлені з діяльністю національних організацій на території краю, а науковці не мають змоги верифікувати повідомлення джерел місцевим матеріалом – ситуація, загалом типова для сучасної України.

У цій розвідці зроблена спроба зблизити означені площини і, застосовуючи напрацювання націологічних, краєзнавчих та біографічних досліджень, простежити перші прояви національного руху в Прилуцькому повіті, назвати відповідні населені пункти та прізвища. У такий спосіб відкривається нове «вікно можливостей» у дослідженні національного руху імперської доби – його периферійний (на рівні повітів; губернські міста розглядаються як центри українського руху) вимір. Не можна сказати, що це цілковита terra incognita: його тією чи іншою мірою стосуються регіональні та субрегіональні дослідження. Проте здебільшого увага привертається до великих територій (історико-географічних регіонів, губерній)[3], або ж маємо справу з розвідками оглядового характеру, які торкаються місцевої проблематики в першому наближенні[4]. І хоча дотичний матеріал зустрічається в усіх таких працях, про цілеспрямоване, системне вивчення периферії українського руху не йдеться. Оскільки логічно розпочинати з витоків досліджуваного явища, предметом є вивчення на повітовому рівні початкового етапу національного руху: поширення українських впливів (настроїв, ідей), діяльність перших активістів, зародження організаційних осередків. Відповідно хронологічні межі статті охоплюють кінець XIX ст.: від перших проявів українського руху на території повіту до його переходу на вищу, партійну стадію. У багатьох випадках залученого джерельного матеріалу (мемуари, жандармські архіви, біограми) гостро бракує, або він важко піддається верифікації. Тому наведені дані й загальна картина неминуче неповні, десь неточні.

Перш ніж перейти до дослідження перших проявів українського руху на Прилуччині, спробуємо з'ясувати, чи був тут особливий потенціал для його розгортання, чи взагалі є сенс у такій постановці питання. У ролі очікуваних «об'єктивних» маркерів пропонується використати етнічний склад населення та наявність релевантних навчальних закладів, які на межі XIX–XX ст. були основним джерелом кадрів для національних організацій.

Згідно з Всеросійським переписом населення 1897 р., за рідною мовою питома вага українців («малоросів») у Прилуцькому повіті становила 94,62%. Це набагато більше, ніж перепис зафіксував в українських повітах загалом (73,1% в нинішніх територіальних межах України), але дуже близько до пересічного показника по Полтавській губ. (92,98%). Наступні за чисельністю групи були відносно незначними: євреї – 4,25%, росіяни («великороси») – 0,97%. Натомість склад населення Прилук у порівнянні із сільською округою очікувано був істотно строкатішим: українців – 63,94%, євреїв – 30,86%, росіян – 4,43%[5]. Вищих навчальних закладів у Прилуках не було, зате функціонували чоловіча та жіноча гімназії[6]. Тож за обраними критеріями Прилуцький повіт нічим особливо не вирізнявся і вже, напевне, не мав очевидних переваг перед іншими повітами губернії.

Порівняння з іншими губерніями Лівобережної України певною мірою демонструє релевантність «етнічного» маркера. Повітів, подібних до Прилуцького (з часткою українців понад 90%), на Полтавщині було 12 із 15, на Чернігівщині – 9 із 15, на Харківщині – 3 з 11. Виглядає так, що на губернському рівні є певна кореляція між цим показником і масштабами національного руху[7]. На повітовому рівні такий зв'язок не очевидний; маркер якісно працює тільки в крайніх випадках. Так, у чотирьох північних повітах Чернігівщини, де українське населення становило сумарно 438 осіб[8], жодних ознак українського руху

[3] Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2006; Рацілевич А. Український національний рух на Волині наприкінці XIX ст. – 1917 р.: автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2009; Ткач С. Діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на поч. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. 2015. Т. 25. С. 371–380; Саранча В. Український національний рух на Полтавщині під час Першої світової війни (за документами Державного архіву Полтавської області). *Архіви України*. 2016. № 1. С. 116–122; Орел Ю. Український національний рух на Полтавщині напередодні Першої світової війни. *Архіви України*. 2020. № 2. С. 120–132; та ін.

[4] Наумов С. Організаційна мережа українського політичного руху на Сумщині (кінець XIX – поч. XX ст.). *Сумська старовина*. 2005. № 16–17. С. 111–118; Кривобок О. Український політичний рух на Глухівщині на поч. XX ст. в контексті політичного життя регіону. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів, 2011. Вип. 4. С. 344–347; Бєлашов В. Українські політичні партії на Глухівщині у першій російській революції 1905–1907 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2016. Вип. 4. С. 9–14.

[5] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1904. Т. 33: Полтавская губерния. С. XVIII–XIX, 100–103; Перепис населення України (1897). *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/...(1897).

[6] Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина. С. 370.

[7] Див. про це: Наумов С. До питання про масштаби й динаміку українського політичного руху в Російській імперії (90-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна*. 2008. Вип. 40. С. 167–169.

[8] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1905. Т. 48: Черниговская губерния. С. 112.

не було. Натомість щодо ситуації в Полтавській губ., де різниця між повітами за цим показником була невеликою, він неефективний. Серед трьох повітів з найменшою часткою українського населення Полтавський (88,7%) і Костянтиноградський (86,1%) вирізнялися високим рівнем активності українських організацій. Лише в Кременчуцькому (80,3%) вони були малопомітні – як і в майже моноетнічних Гадяцькому (96,9%) та Зіньківському (98,1%) повітах. На Харківщині національний рух не набув поширення, крім губернського міста й окремих епізодів поза ним, незалежно від складу населення. Інакше кажучи, висока питома вага українського населення сприяла поширенню національно-визвольної ідеології, роботі українських осередків, але прямої залежності не було. Для перетворення етнічної маси в суголосний ґрунт для національного руху мусили спрацювати додаткові чинники.

Одним із них була наявність відповідних навчальних закладів. Але якщо в університетах та інститутах українські об'єднання наприкінці XIX ст. діяли практично повсюдно, то в середній школі це траплялося не так часто. Проте Прилуцька гімназія, як відомо, залишила помітний слід в історії українського руху. Потенційно велике значення могли мати місцеві культурні впливи: присутність людей, патріотично налаштованих чи хоча б небайдужих до української культури, доступність української літератури тощо; у випадку Прилуччини вони, напевне, мали місце. Загалом можна констатувати, що тут існували певні сприятливі передумови для розгортання українського руху, проте їх реалізація залежала від багатьох чинників.

Перші відомості про поширення діяльності українських організацій на Прилуцький повіт припадають на 1890-ті рр. Не виключено, що це могло статися раніше, проте відповідної інформації в нашому розпорядженні немає. Було б цікаво, наприклад, простежити можливі зв'язки з Прилуками українофільських громад, зокрема Полтавської, упродовж др. пол. XIX ст. Що стосується українських культурних впливів, то вони в повіті тоді були, створюючи певну тяглість, традицію, ґрунт для подальшого розвитку. Деякою мірою про це може свідчити факт поширення легальної української літератури: отже, на неї був запит, а прочитання таких текстів, навіть найбезневинніших з погляду влади, мало б залишати слід у свідомості людей хоча б через мову творів. Для прикладу, за даними журналу «Основа», із січня по жовтень 1861 р. в Прилуках було продано 322 примірники так званих «дешевих», за ціною від 3 до 15 коп. (тож швидше за все, їх купував простолюд) книжок українською мовою[9].

Проте «зовнішніми» (з-поза меж Прилуцького повіту) впливами справа й тоді не обмежувалася. Ще одним каналом проникнення й поширення українських ідей культурницького характеру був персональний – присутність тут національно зорієнтованих діячів. Вони неминуче мали транслювати оточенню свої думки та настрої щодо долі України, її історії, мови, літератури тощо. Проте, оскільки такого роду діяльність із зрозумілих причин, як правило, не знаходила відображення в джерелах, виявити її чи хоча б встановити причетних украй важко. Тут якраз могли б сказати своє слово краєзнавці, досліджуючи персоналії відомих земляків.

Прикладом може слугувати Панас (Опанас) Погибка (Погибко), доволі відомий в історії українського руху, але стосовно Півдня. Тим часом він родом з Прилуччини, із с. Горобіївка[10] неподалік Срібного. За деякими даними, ще в 1870-х рр. під час навчання в Полтавській духовній семінарії приєднався до українського руху. За однією версією, тоді він став членом «гуртка українофілів-соціалістів Миколи Троцького»[11] (відомостей про нього виявити не вдалося). За іншою, брав участь у роботі Полтавської громади[12], що є малоймовірним з огляду на віковий ценз у громадах (П. Погибці тоді було менше 20 років). Імовірно, правий був С. Козуб, який писав у цьому зв'язку про нелегальний гурток семінаристів (невідомо, чи український)[13]. Після закінчення Новоросійського університету П. Погибка працював на Півдні, входив до складу Одеської громади, підтримував стосунки з членами Братства тарасівців. Про його зв'язки з Прилуччиною протягом тривалого періоду інформації немає. Але вони, напевне, були (не можна виключати й якоїсь національно-освідомлювальної роботи), що зрештою проявилось у 1890-х рр. Очолюючи філоксерну (по боротьбі зі шкідником виноградників) комісію на території тогочасної Бессарабії (нинішня Молдова), П. Погибка широко залучав до її роботи, з одного боку, тарасівців, а з іншого – селян з України, у тому числі своїх земляків з Горобіївки. Це сприяло

[9] Сведение о числе проданных дешевых изданий на украинском языке. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 155.
[10] Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина. С. 129–130.
[11] Погибко Опанас Іванович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Погибко_Опанас_Іванович.
[12] Панас Погибко – приклад життєвого чину. *Слово Просвіти*. 2018. 16 квітня. URL: http://slovoprosvity.org/2018/04/16/panas-pohybko-pryklad-zhyttjevoho-chynu/.
[13] Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». *Твори М. Коцюбинського*. Харків–Київ: Література і мистецтво, 1930. Т. 7. С. 7.

утворенню бессарабської громади Братства, налагодженню роботи із селянами, яким вдалося прищепити інтерес до української культури, а декому й національну ідентичність. У радянській літературі 1920-х – поч. 1930-х рр., з її химерною мішаниною марксизму, націоналізму та інших «ізмів»[14], П. Погибці приписувалась активна протидія впливу тарасівців аж до того, що начебто він із цією метою запрошував «на філоксеру» росіян[15]. Неправдивість цих закидів очевидна, але для повної відповіді на всі питання потрібне спеціальне дослідження, на яке цей діяч заслуговує (спроба нарису його біографії була опублікована ще в радянській Молдові[16] – з традиційними лакунами й перекрученнями).

Найбільш яскраві й відомі прояви персонального транслювання українських ідей у повіті в др. пол. XIX ст. пов'язані не з Прилуками, а з віддаленим на кількадесят кілометрів селом Турівка (тепер Київської області). У др. третині XIX ст. тут, у родинному маєтку, мешкав відомий історик і етнограф Микола Маркевич, автор 5-томної «Истории Малороссии», виконаної в дусі «малоросійського патріотизму». У нього неодноразово гостювали визначні діячі культури – В. Забіла, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.[17] Як вважає Ф. Турченко, Турівка зусиллями історика вже в 1840-х рр. перетворилася на «своєрідний культурний центр»[18]. Він же вибудовує гіпотетичний ланцюжок від М. Маркевича до українського руху кінця XIX ст., де з'єднувальною ланкою слугує Іван Міхновський, який прибув до Турівки на початку 1840-х рр. як парафіяльний священник. Останній, на думку Ф. Турченка, не міг не бувати в місцевого поміщика, може, навіть зустрічався там з Т. Шевченком. Із часом І. Міхновський став переконаним українським патріотом і згуртував навколо себе, передусім у родині, коло однодумців, частина яких відіграла помітну роль в українських організаціях.

Ф. Турченко зазначає, що всі діти І. Міхновського (маючи на увазі відомих трьох синів і доньку; краєзнавець О. Ротач висловив несподіване припущення, що дітей могло бути вдвічі більше[19]) «виявилися причетними до українського національного руху»[20]. Їхня діяльність була пов'язана і з Прилуччиною. Наймолодший син Микола (до речі, хрещеник М. Маркевича-молодшого, сина історика[21]) став одним із лідерів національного руху. Гаврило входив до складу різних українських організацій, відомий радикальними поглядами. Обидва, починаючи зі студентських років, як правило, мешкали поза Прилуччиною, проте неодноразово відвідували її (і не тільки в родинних справах) або й жили тут. Так, у жандармських матеріалах за 1898 р. зазначалося, що М. Міхновський прибув до Києва з Прилук[22]. Гаврило недовго працював у Прилуках у перші роки XX ст., проте встиг чимало зробити. За словами М. Міхновського (тут і далі правопис у цитатах збережено), «…популярізація справи з пам'ятником [Іванові] Котляревському на Прилуччині та Пирятинщині завдячує багато його заходам. … Його ім'я було популярне в цілій північній Полтавщині»[23]. Найстарший, Володимир, протягом 80–90-х рр. XIX ст. був учителем і священником у Гмирянці, Гнилиці, Колісниках, Товкачівці[24]. Л. Ганкевич, один з лідерів галицької Української соціал-демократичної партії, який побував на Прилуччині в 1904 р., характеризував його як «свідомого українського соціал-демократа»[25]. Двоє синів В. Міхновського – Володимир і Олександр – стали помітними діячами українських організацій. Донька І. Міхновського (Ф. Турченко, а за ним і автор статті в Вікіпедії, називають її Олімпіадою, а О. Ротач указує, що це помилка, і її справжнє ім'я Надія – так вона записана й на офіційній сторінці Прилуцького краєзнавчого музею у Facebook[26]) вийшла заміж за Якова Совачіва (Совачева), який став священником у Турівці після свого тестя. Цій родині теж були

[14] Показовим є, наприклад, редакційний коментар до опублікованої статті О. Рябініна-Скляревського: вона «не подає соціяльної аналізи "тарасівців" і не розглядає їх на тлі класової боротьби та ідеологічних змагань в кол. Росії. Автор має навіть тенденцію прикрашати цю аморфну, типово буржуазну групу активно націоналістичної української інтелігенції…» (Рябінін-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці (З архівних джерел). *Коцюбинський*. Харків–Київ: Література і мистецтво, 1931. Т. 1. С. 253).

[15] Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». С 24.

[16] Пономарьов В. А.И. Погибко (1857–1939): Страницы жизни и творчества. Кишинів, 1978.

[17] Кононенко М. Спогади. Полтава: Вид-во «Полтава», 1998. С. 20.

[18] Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово. Київ: Генеза, 2006. С 22.

[19] Ротач О. Брати Миколи Міхновського (до історії родини видатного українського діяча). *Полтавська Петлюріана*. Полтава, 2009. Ч. 7. С. 143.

[20] Турченко Ф. Микола Міхновський… С. 25.

[21] Там само. С. 30.

[22] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 6, 26.

[23] Гаврило Міхновський (некролог). *Микола Міхновський: Спогади. Свідчення. Документи* / Авт. та упоряд. Р. Коваль, Ю. Юзич. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. С. 621.

[24] Ротач О. Брати Миколи Міхновського… С. 138–139.

[25] Ганкевич Л. З підземної України. *Календар «Вперед»*. Львів, 1920. С. 85.

[26] Ротач О. Брати Миколи Міхновського… С. 136; *Прилуцький краєзнавчий музей імені Василя Івановича Маслова*. URL: https://www.facebook.com/1629535527297623/posts/2742038676047297/?locale=ar_AR&paipv=0&eav=Afa7SwJO66AgyM19ZMfvAKV-B_cKVRHRJOp3ruas-cK1sFvREVNKrXaLyH6968MdNLE&_rdr .

властиві українські настрої, а їхній син Василь, ім'ям якого тепер названа вулиця в Прилуках, залишив помітний слід в історії українського руху.

У Турівці минуло дитинство майбутнього українського письменника, члена низки національних об'єднань Мусія Кононенка (народився тут у 1864 р. в сім'ї кріпаків Маркевича). Його вчителями в місцевій початковій школі були Я. Совачів та І. Міхновський, про яких він залишив яскраві спогади[27]. Мусій покинув село ще дитиною, але, схоже, підтримував якийсь зв'язок із земляками; дехто навіть вважає (безпідставно, на нашу думку), що саме він увів М. Міхновського до Братства тарасівців[28].

Діяльність українських патріотів на території Прилуччини до 1890-х рр. була малопомітною й епізодичною, не відрізнялася цілеспрямованістю й організованістю. Але вона творила необхідні передумови й була «перехідним містком» до появи перших осередків українського руху в повіті, формування його організаційної периферії – маються на увазі створення та функціонування елементарних українських об'єднань гуртківого формату, налагодження зв'язків, започаткування цілеспрямованої національно-освідомлювальної роботи (поширення початкових ідей «українського проєкту», прищеплення елементів національної ідентичності). Масштаби та глибину цієї діяльності, чіткість ідей не варто перебільшувати. Спершу це були радше настрої («український сентимент»), читання й обговорення української літератури, оволодіння культурним багажем – знаннями з української літератури, історії тощо; лише найбільш зацікавлені та підготовлені учасники таких гуртків з часом могли доєднуватися до діяльності політичних організацій.

Схоже, саме «націоналізуючий» вплив представників родини Міхновських став каталізатором створення першого українського гуртка на території повіту – у Прилуцькій чоловічій гімназії. Ще одним гіпотетичним чинником можна вважати особистість директора Прилуцької гімназії в 1880-х рр. Теодосія Вороного, якого С. Сірополко характеризував як україномана, який ще під час навчання в Київському університеті долучився до роботи недільних шкіл. До гімназистів він ставився «сердечно» і захищав їх від учителів, освітянського начальства та поліції[29].

Існування гуртка надійно підтверджується джерелами, але визначення часу й обставин його виникнення проблематичне. Традиційно вважається, що це сталося в середині чи др. пол. 1890-х рр. У спогадах О. Лотоцького зазначено, що гурток виник «коло 1896 р.», збирався головним чином у В. Дорошенка та О. Назарієва, а його «головним порадником» був В. Совачів[30]. Цю інформацію транслюють і Ф. Турченко та О. Ротач[31]. У матеріалах жандармів 1898 р. він фігурував як одна з «гімназійних громад» (поряд з Полтавою, Лубнами, Черніговом і Єлисаветградом), створених міфічним Комітетом «Молодої України»[32]. О. Лотоцький називав кількох колишніх гуртківців того часу (можливо, тих, кого він ближче знав по студентських громадах Москви й Петербурга): Володимир Дорошенко, Олексій Назаріїв, Микола Маслов, Сава Волошин, Юрій Мироновський, Людмила Петренко, Галя Маценко та ін.[33] Перші троє згодом відгравали помітну роль в Українських студентських громадах (УСГ), Революційній українській партії (РУП) і загалом у суспільному житті (менш відомий з них М. Маслов, наприклад, працював в українських урядових структурах революційної доби, а в 1928–1935 рр. був сенатором Речі Посполитої). Усі троє народилися поза Прилуцьким повітом, причому М. Маслов і О. Назаріїв – у Лубнах, де теж була гімназія; цікаво було б з'ясувати, що саме привело їх до Прилук. Інформації щодо інших персоналій зі списку немає, і тут теж чимале поле для краєзнавців.

Утім, попри авторитетність наведених свідчень та їх авторів, є підстави дещо скоригувати це датування. Узагалі в процесі виникнення українських молодіжних гуртків наприкінці XIX ст. можна виділити два етапи: умовно кажучи, «покоління» 1880-х рр. і 1890-х рр. Гуртки першого етапу виникали спорадично, стихійно, діяли, як правило, ізольовано й недовго, не залишаючи після себе організаційної традиції (гуртків-наступників); їх учасники нерідко поєднували зацікавлення українською літературою із загальноросійськими визвольними (опозиційними) ідеями. Гуртки «покоління 1890-х рр.» були вже суто українськими, функціонували протягом тривалого часу, часто мали зв'язок з політичними організаціями – Братством тарасівців, УСГ, діяли під їхнім керівництвом, слугували кадровим резервом для них, а згодом і РУП.

[27] Кононенко М. Спогади. С. 51–59.
[28] Турівка. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Турівка_(Броварський_район).
[29] Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. С. 319–320.
[30] Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. 2. С. 75.
[31] Турченко Ф. Микола Міхновський… С. 70; Ротач О. Служили славі України (сторінки біографій подружжя Василя та Ганни Совачових). *Полтавська Петлюріана*. Полтава, 2005. Ч. 6. С. 156.
[32] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 4 зв.
[33] Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 75.

Схоже, що ці два етапи були характерні і для становлення українського юнацького руху на Прилуччині. Не можна виключати, що в Прилуцькій гімназії вже Гаврило (закінчив її в 1886 р.), а тим більше Микола (1891 р.) могли поширювати відповідні настрої, зустріти однодумців. Це випливає як із відомого матеріалу про українське виховання в родині Міхновських, так і з того факту, що обом на самому поч. 1890-х рр. була властива чітка національна ідентичність. Г. Міхновський уже тоді був «переконаним українським націоналістом»[34], одним із перших тарасівців у Києві. Останнє ґрунтується на припущенні, що саме він не пізніше 1892 р. привів до Братства М. Міхновського[35]. Із цього ж випливає, що Микола став тарасівцем на першому (найпізніше – на другому) курсі університету. А навесні 1893 р. він, імовірно, брав участь у з'їзді організації. Очевидно, їх вирізняв достатньо високий (непересічний) рівень національної свідомості, підвалини якого вони набули на малій батьківщині. Тож можна констатувати, що започаткування «української присутності» (наявність учнів з відповідними настроями, ідеями) у Прилуцькій гімназії припадає на 1880-ті рр. Гіпотетично до Міхновських могли потягтись інші «стихійні» українці, і в такий спосіб міг скластися гурток для літературного й емоційного обміну, елементарної самоосвіти в українському дусі. Але емпіричних доказів цього немає, тож питання, чи вдалося комусь із них створити навколо себе гурток, залишається відкритим.

Тезу про «українську присутність» у Прилуцькій гімназії підтверджують відомості про нелегальний гімназійний гурток, наведені його учасником, одним із найвідоміших вихованців гімназії Степаном Сірополком[36]. Судячи з них, настрої гуртківців загалом уписувалися в контекст загальноросійського суспільного (визвольного) руху: у ньому домінували захоплення російською літературою, основу нелегальної бібліотеки складали твори І. Тургенєва, І. Гончарова, Л. Толстого, народницька література, ліберальна періодика. Разом з тим у бібліотеці були представлені й Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш та ін. До того ж, С. Сірополко згадував «наш гурток з учнів четвертої кляси», в якому не тільки читали твори Т. Шевченка, а й передруковували їх на гектографі з женевських видань – отже, мали доступ до них і навіть власну «техніку». Очевидно, маючи на увазі цю амбівалентність настроїв гуртківців та підпорядкованість української складової загальноросійській, мемуарист слушно зауважував: «Щодо українства наш гурток стояв, так мовити, на україно-фільській позиції»[37].

Датувати існування цього гуртка можна шляхом співставлення свідчень та часу навчання в гімназії С. Сірополка. За його словами, він навчався в гімназії з середини («від половини») 1880-х рр. і був учасником нелегального гімназійного гуртка, починаючи з п'ятого класу. Уточнення цих дат виявилося непростою справою, попри відомість постаті мемуариста. Позірно сумнівною виглядає присутня в літературі дата закінчення С. Сірополком гімназії (1893 р.). Тоді йому був майже 21 рік – це не виняток (наприклад, Г. Міхновський закінчив гімназію в такому ж віці), та все ж нетипово (найчастіше це 18–19 років). Утім, одне з останніх досліджень Т. Ківшар, в якому вона посилається на атестат зрілості С. Сірополка[38] і його власне свідчення, на яке мало звертають уваги[39], не залишають місця для сумнівів: він закінчив гімназію в 1893 р. Це узгоджується і з його словами про «половину» 1880-х рр. (хоча тоді виходить, що він вступив до гімназії десь у 13 років, на кілька років пізніше за ровесників – було б цікаво встановити, чому). У такому разі в п'ятому класі 8-класної Прилуцької гімназії Степан мав навчатися і, відповідно, приєднатися до гуртка в 1889/1890 навчальному році. На той час гурток уже пройшов певну організаційну трансформацію, об'єднавши «поклясові» гуртки, які існували раніше, і зібрав велику нелегальну бібліотеку. Тож можна зробити висновок, що він був створений щонайменше за рік чи два до того, тобто не пізніше 1888 р. Його діяльність відображає не лише процес проникнення українських настроїв до гімназії, а й наближення частини її вихованців до національного руху.

Проте цей гурток, як то було властиво «поколінню 1880-х», не трансформувався у справжнє українське об'єднання. Формування останнього відбувалося паралельно: за словами С. Сірополка, «в останній рік мого перебування в гімназії повстав серед молодших за мене учнів Прилуцької гімназії нелегальний гурток, що під проводом Миколи Міхновського працював над національним освідомленням своїх членів. До того гуртка належали Василь Совачів, Олекса Назаріїв, Володимир Дорошенко та ін.»[40]. Утім, це свідчення ви-

[34] Турченко Ф. Микола Міхновський… С. 40.
[35] Там само. С. 46–47.
[36] Сірополко С. У Прилуцькій гімназії. *Микола Міхновський: Спогади. Свідчення. Документи*. С. 87–88.
[37] Там само. С. 88.
[38] Ківшар Т. Становлення Степана Сірополка як бібліотекознавця. *Українська біографістика*. Київ, 2010. Вип. 6. С. 103–104.
[39] Сірополко С. Історія освіти в Україні. С 320.
[40] Сірополко С. У Прилуцькій гімназії. С. 88.

глядає достатньо суперечливим, якщо не сумнівним. Адже в 1892/1893 навчальному році, який для С. Сірополка був останнім у гімназії, М. Міхновський уже завершив навчання, а О. Назаріїв (1880 р. народження) і В. Дорошенко (1879 р.) тільки розпочинали його й не могли бути гуртківцями через надто юний вік.

У цьому зв'язку привертає увагу постать уже згадуваного нами В. Совачіва. Він був на три роки молодший за свого дядька М. Міхновського й відповідно навчався в гімназії кількома роками пізніше. Саме цих двох найчастіше називають лідерами українського гуртка в Прилуцькій гімназії. Через це існує спокуса конструювання апріорної схеми створення гуртка М. Міхновським (традиція безпідставно приписувати йому ключову роль у різних явищах українського руху сильна й понині), разом з В. Совачівим чи без нього, з подальшою «передачею естафети» від дядька до племінника.

Піддатися їй тим легше, що через неточності й лакуни в життєписі юного В. Совачіва створюється враження, нібито він навчався майже одночасно з М. Міхновським. Зокрема, Ф. Турченко зазначає, що В. Совачів вступив до Київського університету в 1896 р., встигнувши до того закінчити військове училище й послужити в армії[41]. Джерело цієї інформації не вказано, але схоже, що ним слугувала підготовлена львів'янами М. Литвином і К. Науменком довідникова стаття про В. Совачіва, де уточнюється, що на військову службу (отже, після гімназії) він потрапив у 1893 р.[42]

Ці відомості вочевидь потребують верифікації. По-перше, виходить, що на час завершення навчання В. Совачіву було лише 17 років, що незвично рано; по-друге, він мав би бути в такому разі однокласником С. Сірополка, який називав Василя серед молодших за себе й не згадував про знайомство з ним. Крім того, важко повірити в такі карколомні повороти в долі хлопця (зі священницької родини – у військове училище – в армію – до університету) максимум за три роки. При цьому вони дивним чином не залишили жодного сліду: про них не згадувала Ганна Совачева (дружина Василя) у своїх об'ємних спогадах[43], не фіксують дослідники офіцерського корпусу Армії УНР[44], в якому В. Совачів посідав помітне місце. Допомога фаховим історикам надійшла від краєзнавців, показово демонструючи синергетичний ефект від такої взаємодії. О. Ротач виявив у документах В. Совачіва датоване 1896 р. «свідоцтво про явку» на військову службу в 1897 р. (у той час військову повинність відбували з 21 року) і резонно заперечив його причетність до армії раніше[45]. Тож це питання на сьогодні можна вважати закритим.

Залишається з'ясувати, коли В. Совачів закінчив гімназію. На офіційній сторінці Прилуцького краєзнавчого музею вказано 1896 р.[46] Та схоже, що це датування є суто умоглядним і «вирахуване» з дати вступу до університету. Установити найбільш імовірну дату можна, узявши до уваги життєпис і спогади В. Дорошенка, ще одного випускника Прилуцької гімназії (1898 р.). Він зазначав, що В. Совачів «скінчив Прилуцьку гімназію, як я був у 5-й клясі»[47], тобто в 1895 р. Це цілком узгоджується зі свідченнями С. Сірополка й підтверджує достовірність інформації обох мемуаристів.

Ці розрахунки важливі не лише тим, що уточнюють дати життя визначних українських діячів. У поєднанні з інформацією С. Сірополка вони дають можливість переглянути датування виникнення українського гуртка в Прилуцькій гімназії О. Лотоцьким і стверджувати, що це сталося в 1892/1893 навчальному році. Засновником і лідером гуртка з числа гімназистів був В. Совачів. Уточнення щодо гімназистів необхідне з огляду на незаперечний вплив на становлення гуртка з боку М. Міхновського, який тоді навчався в Київському університеті. Цей вплив дає можливість говорити по певну тяглість, зв'язок і наступність у процесі народження гуртка між гімназистами 1880-х рр. (до яких належав, зокрема, М. Міхновський) і 1890-х рр. Крім того, відтепер можна вважати доведеним, що діяльність гуртка була безперервною щонайменше до кінця 1890-х рр.: перший його склад ще за В. Совачіва поповнився новими учасниками, як-от В. Дорошенко та його ровесники, які працювали в гуртку до 1898 р., а їм на зміну прийшло нове покоління.

Наше датування виникнення прилуцького гімназійного гуртка стимулює й уточнення часу заснування подібного гуртка в Лубнах. Це не є предметом цього дослідження, тому обмежимося кількома заувагами. Стало традицією вважати, слідом за О. Лотоцьким, що ці два гуртки виникли одночасно, близько 1896 р. (свого часу лише В. Андрієвський стверджував, що спершу М. Міхновський створив гурток у Прилуках, а вже за його взір-

[41] Турченко Ф. Микола Міхновський… С. 68.
[42] Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. Вид. 2-ге. Київ: Генеза, 2001. С. 792.
[43] Совачева Г. «Україна таки буде!» Спогади. Статті й замітки. Полтава: Дивосвіт, 2017.
[44] Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. Кн. 1. С. 415.
[45] Ротач О. Служили славі України… С. 158.
[46] *Facebook*. URL: https://m.facebook.com/162953552729762 3/posts/2742038676047297/?locale=ar_AR&_rdr.
[47] Дорошенко В. «Діти Шемета». *Микола Міхновський: Спогади. Свідчення. Документи*. С. 93.

цем у Лубнах був організований гурток В. Шеметом[48]). Якщо виходити із цієї синхронності, то лубенський гурток, як і прилуцький, мав виникнути раніше. Певні докази на користь цього є. Так, за свідченням В. Дорошенка, В. Шемет впливав на «лубенську громаду», будучи студентом Петербурзького університету[49]. Отже, це було не пізніше 1894 р., коли він перейшов до Київського університету[50]. Якщо ж гурток у 1893/1894 навчальному році був здатний функціонувати за дистанційного впливу В. Шемета, очевидно, що минуло доволі часу від його створення; датування цієї події попереднім 1892/1893 навчальним роком виглядає логічним. Утім, остаточну відповідь мають дати спеціальні дослідження. Наразі підкреслимо, що гурток у Прилуцькій гімназії був одним із найперших українських об'єднань середньошкільної молоді в Російській імперії, а серед гімназистів – можливо, і найпершим; принаймні, на Полтавщині подібний гурток у Лубенській гімназії, як уже зазначалося, міг бути створений за його взірцем, а в Полтавській – ще пізніше[51].

Спогади В. Дорошенка містять цікавий матеріал про організаційне зміцнення та діяльність прилуцької учнівської «громади». Він докладно розповідає про труднощі з доступом до української літератури (згадок про російську літературу в нього немає): «Що то коштувало нам труду здобути якесь старе легальне українське видання – теперішнє покоління навіть уявити собі не може»[52]. Можливо, через це гуртківцям не вдалося створити більшменш пристойну книгозбірню – принаймні, про бібліотеку гуртка В. Дорошенко не згадує. Робилися спроби передплачувати галицьку періодику; окремі видання надходили з Києва. В іншій публікації В. Дорошенко відзначав читання гуртківцями творів українських письменників, найбільше Т. Шевченка, а також отриманої з Києва нелегальної літератури – галицьких видань «Зоря», «Життя і Слово»: «Бувши в старших класах гімназії, познайомився я і з забороненими царською цензурою творами великого поета з нелегальних гектографованих зшитків, видаваних українською студентською молоддю. Вони діставалися до наших рук від старших товаришів, що вчилися вже в київському університеті»[53].

Під час його навчання (тобто не пізніше 1898 р.) гурток об'єднував «всього яких 30 осіб – і то з них тільки хіба ⅔ було так зв. свідомих українців»[54]. Мабуть, не варто абсолютизувати як цифри, так і певний оціночний скепсис мемуариста, який у цьому випадку, судячи з контексту, прагнув проілюструвати слабкість щойно посталого українського юнацького руху. Він уточнює, що до складу гуртка входили «ученики і учениці з вищих кляс (з 5-ої до 8-ої)», – отже, його поповнили вихованки Прилуцької жіночої гімназії (їхню присутність у гуртку підтверджує й список О. Лотоцького). Є тут і підтвердження опосередкованої, через В. Совачіва, керівної ролі М. Міхновського. На останньому році навчання В. Дорошенка існував сталий організаційний зв'язок з лубенською громадою, який включав обмін інформацією та «делегатами»[55]. До цього слід додати відомості про організаційні зв'язки гуртків з Прилук, Лубен і Полтави (у духовній семінарії) з Києвом. Спершу це здійснювалося виключно на індивідуальному рівні (Міхновський / Совачів – Прилуки, Шемет – Лубни) членами Братства тарасівців, про яке гімназисти, мабуть, не знали – принаймні, жодних підтверджень протилежного наразі немає. Наприкінці 1890-х рр. ці зв'язки вийшли за межі персоніфікованих, поступово перетворюючись у формалізовані, знеособлені відносини між київським центром і полтавською периферією. В. Совачів якось розповідав про епізод в Турівці (ще одне підтвердження організаційної роботи прилуцьких «киян» у повіті), коли до нього, як до голови Київської УСГ, приїхав за інструкціями С. Петлюра, щойно обраний головою гуртка в семінарії[56]. Беручи до уваги хронологію діяльності обох діячів, це могло бути орієнтовно в 1897–1898 рр. До того вони були не знайомі, тож ішлося виключно про зустріч представників організаційних осередків. Новий формат зв'язків не просто збігся в часі зі зміною керівного центру, роль якого в юнацькому русі тоді перейшла до Українських студентських громад, а й був пов'язаний зі змінами організаційних практик у діяльності останніх, порівняно з тарасівськими. Загалом же наявність сталих «горизонтальних» і «вертикальних» зв'язків, чисельність та зміст діяльності учнівських гуртків указують на існування на Полтавщині наприкінці 1890-х рр. стійкого сегменту українського юнацького руху культурницько-самоосвітнього характеру. Він був тісно пов'язаний з тогочасними політичними організаціями –

[48] Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії). *Визвольний шлях*. Лондон, 1974. № 6. С. 589.
[49] Дорошенко В. «Діти Шемета». С. 94.
[50] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 6 зв.
[51] Андрієвський В. Три громади: Спогади з 1885–1917 рр. Львів, 1938. Т. 1. С. 79.
[52] Дорошенко В. «Діти Шемета». С. 94.
[53] Дорошенко В. Мої Шевченкознавчі праці. *Шевченко*. Нью-Йорк, 1955. Річник 4. С. 33–34.
[54] Дорошенко В. «Діти Шемета». С. 94.
[55] Там само. С. 94–95.
[56] Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. Нью-Йорк, 1980. Листопад. С. 15.

Братством тарасівців та Українськими студентськими громадами, не входячи до їхнього складу.

Гуртки на кшталт прилуцького в основі своїй були культурницькими: їхніх учасників об'єднувало передусім захоплення українською культурою – мовою, літературою, піснею тощо; головною складовою діяльності була самоосвіта на національному ґрунті. Але з сер. 1890-х рр. вони почали виходити на більш високий ідейно-організаційний рівень: переростали в середньошкільні громади, об'єднуючи учнів різних навчальних закладів; мали місце перші спроби встановлення міжміських зв'язків і координації; сюди проникали національно-визвольні, політичні ідеї; частина учасників ставала кадровим резервом для політичних організацій. Серед повітових міст саме Прилуки, Лубни й Ніжин були головними постачальниками кадрів для українських студентських і партійних осередків університетських міст – Києва, Москви, Петербурга та ін.[57] Подібні гуртки стали помітним явищем на межі століть і відіграли важливу роль у трансформації національного руху, його переході від культурницької, громадівської стадії до політичної, партійної. Завдяки зустрічному руху – стихійній ініціативи «знизу», з боку патріотично налаштованого середньошкільного юнацтва й цілеспрямованій роботі політичних організацій – з 1890-х рр. почала формуватися своєрідна субструктура українського руху, що складалася з політичної організації (ядра) і розгалуженої периферії гуртків симпатиків.

Започаткування цього явища в 1890-х рр. не було випадковим. Саме тоді на Наддніпрянщині з'явилися перші українські політичні організації, які ознаменували ідейно-організаційну трансформацію національного руху. Першим серед них було Братство тарасівців, яке невдовзі після виникнення поширило свою діяльність і на Прилуцький повіт. Вона не обмежувалася наведеними вище фактами персональної діяльності тарасівців та їхньої взаємодії з гімназійним гуртком та інтелігентським середовищем. Ще один епізод пов'язаний з селянами. У літературі 1920–1930-х рр., дотичній до історії Братства, були згадки про його гурток (без вказівки на соціальний склад) у Срібному Прилуцького повіту[58]. Специфіка джерельної бази тієї літератури (автори часто посилались на усні спогади відомих братчиків, які було неможливо ні ігнорувати, ні верифікувати) спонукала сучасних дослідників транслювати цю інформацію без коментарів і уточнень. Як виявилося, свого часу це призвело до неточностей і в нашій публікації, присвяченій історії Братства[59]. Тоді в нашому розпорядженні не було жодних даних про срібнянський гурток, тож, виходячи з характеру інформації (він містився в переліку міст і містечок), його було зараховано як міський. Щоправда, у пізнішій праці з огляду на склад населення Срібного було зроблено припущення, що в гуртку все-таки переважали селяни[60]. Поряд із цим ішлося про бессарабський гурток тарасівців, у якому велася робота серед селян-заробітчан з Полтавщини та Чернігівщини.

Робота над місцевим матеріалом дала можливість уточнити інформацію про ці два гуртки і встановити зв'язок між ними. Ідеться головним чином про інше прочитання спогадів, присвячених М. Коцюбинському[61], частина яких стосується 1890-х рр., а територіально – Прилуцького повіту. Чотири автори (С. Коваленко, П. Ігнатенко, В. Кузьменко, В. Терещенко) були селянами Горобіївки, яких залучив до філоксерних робіт в Оргіївському повіті Бессарабії, як уже згадувалося, їхній земляк П. Погибка. Там вони стали об'єктом пропаганди тарасівців, а дехто, очевидно, увійшов до складу тарасівського гуртка і згодом провадив роботу в дусі товариства на батьківщині. Спогади опубліковані в радянську добу, але в часи відносного пом'якшення комуністичного режиму (уперше в 1920-х рр., перевидані на поч. 1960-х рр.), і несуть на собі відбиток тієї епохи. З одного боку, вони все-таки містять деяку інформацію, яка на інших етапах радянської доби була б просто неможливою; з іншого ж, явно відредаговані. Та й мемуаристи не надто прагнули розкривати свою причетність до «націоналістичної» організації. У цьому зв'язку наївно-сентиментальна, на перший погляд, фраза одного із селян видається саркастичною: «Іще більше б писав за таких людей, та сльози очі заливають»[62]. Тому деяка інформація щодо Братства тарасівців є, але її доводиться вишукувати «між рядків», співставляючи з фактами, відомими з інших джерел. Сама організація в спогадах не називається, але в

[57] Дорошенко В. Українська студентська громада у Москві (1898–1905 рр.). *З минулого*. Варшава, 1939. Т. 2. С. 139; Дорошенко Д. Із моїх споминів про Українську студентську громаду в Петербурзі в 1902–1905 рр. *З минулого*. Варшава, 1939. Т. 2. С. 97; Лотоцький О. Сторінки минулого. С 75; Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904–1909 рр. *З минулого*. Варшава, 1939. Т. 2. С. 8; та ін.

[58] Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Харків: Держвидав України, 1927. Т. 2. С. 204; Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. Львів, 1936. С. 8.

[59] Наумов С. Братство тарасівців. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 38.

[60] Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). С. 9.

[61] Спогади про Михайла Коцюбинського. Київ: Держлітвидав УРСР, 1962.

[62] Там само. С. 62.

примітках одного разу все ж фігурує[63] (мабуть, унікальний випадок для радянської літератури др. пол. XX ст.).

З погляду половинчастого й спотвореного характеру подачі інформації показові спогади П. Погибки, який був добре обізнаний з роботою тарасівців, проте розповідав про неї «езоповою мовою»: «Більшість розвідувачів були студенти-українці Харківського, Київського та Одеського університетів. Між тодішньою молоддю українською зароджувалася для нас, старших віком, незвична впертість у боротьбі за рідну мову, яку змагалися вони запровадити в життя. Розмовляли між собою й листувались українською мовою, користуючись хто "драгоманівкою", хто "кулішівкою", але фонетичним правописом. … До таких належали: Коцюбинський, Боржковський та інші; вони навіть одягались, як селяни-українці»[64].

Зрозуміло, що й у спогадах селян немає прямих указівок на Братство та власну причетність до його діяльності. В основному йдеться про вивчення української мови, ознайомлення з українською художньою літературою та історією, культурний розвиток тощо. Разом із тим подекуди згадуються й розмови у вузькому колі з очевидною політичною складовою – отже, ідеться вже про власне бессарабський гурток тарасівців. Про таку диференціацію слухачів згадував С. Гавриленко з с. Рожнівки поблизу Ічні (отже, він належав до тамтешнього гуртка тарасівців): «Збереться ото чоловік 20–25, і Коцюбинський починає їм читати газети, книги. Прочитане завжди роз'яснює. Інколи роздавав нам літературу. … Часом збирав він окремі збори в хаті. На них кликав уже тільки тих робітників, котрих більше знав. Тут уже говорив він вільніше, сміливіше. Проводив бесіди на політичні теми, критикував царський устрій. Пам'ятаю, на одних із таких зборів Михайло Михайлович говорив, що краще життя трудящі можуть здобути тільки тоді, коли об'єднаються й спільними силами боротимуться з царизмом»[65].

З-поміж горобіївських селян на політичну складову натякав В. Терещенко: «Розмовляли про звичаї селянські, про державний лад і ін.»[66]. Особливу увагу привертають спогади В. Кузьменка. Його опис змісту занять у публікації 1962 р. виглядає дуже обтічно й свідчить хіба що про їх регулярність: М. Коцюбинський «читав нам часто лекцію – розказував про хліборобство, як світ збудовано і т. ін. … Дуже багато і часто говорив нам всячини, але я всього не пам'ятаю»[67]. Насправді ж пам'ять його не підводила: у редакції 1926 р. на місці трьох крапок було цілком конкретне: «А найбільш говорив за одділення України та щоб президент управляв нашим краєм»[68]. Крім того, В. Кузьменко засвідчив свою комунікацію з тарасівцями поза Бессарабією, як особисто, так і листовно (це був один із основних каналів зв'язку в організації[69]) – з М. Коцюбинським, В. Боржковським, В. Боровиком. У листах, напевне, ішлося про справи організації, причому М. Коцюбинському явно належить керівна роль: одного разу він актуалізував поїздку В. Кузьменка до В. Боровика, іншого «радив, щоб учив своїх дітей»[70]. Приховане значення останнього зрозуміле лише в контексті тарасівських цінностей і практик, де виховання дітей в українському дусі було пріоритетом. Про те, що міг радити М. Коцюбинський, певною мірою свідчить його лист до дружини, яка теж належала до організації: «Що там синочок наш, які слова вивчив. Не вчіть тільки по-московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвикнути»[71]. Наведені факти, на наш погляд, достатні для зарахування В. Кузьменка до тарасівців. Вірогідно, до складу організації входив ще хтось із його села та Срібного. У С. Гавриленка є окрема згадка про «троє-четверо селян з Полтавщини (з сіл Срібне, Горобіївка)»[72]. Не виключено, що в цей спосіб він виокремив тарасівців – у такому разі це дає уявлення про можливу чисельність прилуцьких селян у бессарабському гуртку. Проте абсолютна більшість селян-гуртківців до організації не належала. За даними С. Козуба, до її складу прийняли всього «душ 7» з 60 робітників-філоксерників[73].

[63] Спогади про Михайла Коцюбинського. С. 378.
[64] Там само. С. 57, 58.
[65] Там само. С. 66.
[66] Там само. С. 64.
[67] Там само. С. 63.
[68] Заїка І. Селяни про Коцюбинського. *Життя й революція*. 1926. № 7. С. 82.
[69] Наумов С. Братство тарасівців. № 5. С. 39–40.
[70] Спогади про Михайла Коцюбинського. С. 63–64.
[71] Цит. за: Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». С. 21.
[72] Спогади про Михайла Коцюбинського. С. 66.
[73] Козуб С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики. *Червоний шлях*. 1926. № 3. С. 186.

Спогади В. Кузьменка підтверджують, що залученість прилуцьких селян до діяльності Братства тарасівців не обмежувалася бессарабським епізодом, а тривала й після повернення додому. Про це, а тим самим і про функціонування гуртка на Прилуччині, свідчив і В. Терещенко, якого теж можна вважати тарасівцем. Він згадував свої зустрічі з М. Коцюбинським у Чернігові, підтверджуючи регулярну комунікацію з письменником і його роль куратора; натяками розповідав про роботу тарасівців у своєму селі та її неприйняття: «Хоч я був хлопцем простого селянина і велика темрява була для таких людей, як я, а проте по приїзді моєму з Бессарабії немало працював, розказував, що чув і т. ін. Але праця моя і моїх товаришів не в жадобу була селянським хлопцям; це, кажуть вони, там десь побули та й балакають самі не знають що»[74]. Він же згадував про свою роль у формуванні бібліотеки прилуцького гуртка та її тривале існування: «Привіз я і додому багацько літератури – книжок сімдесят, які пішли по людях під час революції»[75].

Цей сюжет додатково підтверджує організаційний зв'язок з Братством тарасівців, серед першочергових практик якого було створення та функціонування бібліотек у своїх відділеннях[76]. Цілеспрямоване формування тарасівцями бібліотеки для прилуцьких селян засвідчує листування М. Коцюбинського, яке хронологічно збігається з інформацією В. Терещенка. Звертаючись до Б. Грінченка 21 серпня 1894 р., він просив того допомогти книжками й іншими виданнями та звернутися з подібним проханням до своїх знайомих: «В моїй партії працюють полтавські селяни. Вони залюбки читають українські книжки. Ото ми вкупі з ними й надумали, як би закласти в їхньому селі (скоро вони повернуть додому) хоч невеличку бібліотечку»[77]. А вже 14 жовтня 1894 р. М. Коцюбинський дякував Б. Грінченку за отриману посилку: «Полтавці, що вже давненько знають Вас з праць Ваших, прохають мене висловити від них сердечну подяку Вам за дарунок»[78]. Література була призначена саме для прилучан: С. Козуб, описуючи цей епізод, уточнював, що йшлося про формування бібліотеки в Горобіївці за рахунок продукції видавництва Б. Грінченка[79].

Звернення до Б. Грінченка було не випадковим. Той був близьким до тарасівців (нерідко його без достатніх підстав зараховують до Братства – показова остання за часом публікація про письменника[80]), до того ж у 1894 р. заснував у Чернігові видавництво дешевих книжок «для народу» українською мовою. Крім того, Б. Грінченко був відомий як письменник, який у своїх творах пропагував національні ідеї. В. Приходько, семінарист на межі століть, згадував: «Досвід пропаганди українства в Подільській Семинарії виявив, що чотири повісті Грінченка, прочитані в певній послідовності, майже обов'язково приводили до національної свідомости і, мало того, викликали ще й національну активність, бажання брати чинну участь в українському громадському і політичному житті. Ці повісті були: "Серед темної ночі", "Під тихими вербами", "Соняшний промінь" і "На розпутті"»[81]. До 1894 р. були опубліковані дві останні повісті[82], які, за словами В. Приходька, «…розкривали очі на національний гніт, що терпить український народ і, знов же, малювали героїчну постать молодого студента, що уперто провадить боротьбу за відродження української нації»[83].

Матеріал, отриманий у ході дослідження, у тому числі й завдяки залученню краєзнавчого матеріалу, дає можливість не лише описати функціонування Братства тарасівців на Прилуччині, а й певною мірою уточнити існуючі уявлення про структуру організації в цілому. Організаційна периферія Братства в Прилуцькому повіті мала кілька складових. По-перше, це окремі діячі, родом звідси, які на той час мешкали в інших місцевостях, але в різний спосіб підтримували зв'язок з малою батьківщиною, хоча б епізодично вели тут організаційну та роз'яснювальну роботу в дусі тактики тарасівців: брати Міхновські, В. Совачів, можливо, що й М. Кононенко. Як для одного повіту на той час, це немало. Навколо них мало скластися якесь коло симпатиків («суголосний ґрунт») – людей, які поділяли певні цінності, сприймали деякі ідеї тарасівців. Друга складова – це гуртки, які діяли під егідою товариства. Оскільки їхня наближеність до організації була різною – як на рівні гуртків, так і всередині їх, можна говорити про двошарову структуру цієї складової. Селянський гурток у Срібному та Горобіївці, який у літературі зараховується до Братства, швидше за все, був неоднорідним. Поодинокі його учасники знали про існування органі-

[74] Спогади про Михайла Коцюбинського. С. 65.
[75] Там само. С. 64.
[76] Наумов С. Братство тарасівців. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 59.
[77] Коцюбинський М. Твори: В 7 т. Київ: Наукова думка, 1974. Т. 5: Листи (1886–1904). С. 48.
[78] Там само. С. 49.
[79] Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». С. 22.
[80] Клименко Н., Беззуб Ю. Політичні практики Б. Грінченка на зламі XIX–XX ст. у світлі его-документів (до 160-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 155.
[81] Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. 4-те вид. Нью-Йорк–Мюнхен: Криниця, 1967. Ч. 1. С. 32–33.
[82] Твори Василя Чайченка. Т. 2: Соняшний промінь: Повість; Т. 3: На роспутті: Повість. Львів, 1892.
[83] Приходько В. Під сонцем Поділля. С. 33.

зації й брали участь у її справах (підтримували зв'язок з М. Коцюбинським як «куратором» та іншими тарасівцями, залучали нових учасників гуртка, транспортували літературу, вели пропаганду), тож можуть бути зараховані до її складу. Такими можна було б вважати В. Кузьменка й В. Терещенка (зрозуміло, що у сформованому нами раніше переліку тарасівців[84] вони відсутні). Але більшість селян була тільки об'єктом цієї пропаганди, долучалася до самоосвіти, української літератури та обговорення пов'язаних з нею проблем, не підозрюючи про існування Братства. Інакше кажучи, гуртки на кшталт прилуцького селянського (горобіївсько-срібнянського) об'єднували як тарасівців, так і головним чином тих, хто тільки знаходився під їхнім впливом, і перебували на перехідному щаблі від власне організації до її «суголосного ґрунту». Що стосується гуртків, подібних до прилуцького учнівського, то вони діяли цілком поза межами організації, але під її керівництвом (через «кураторів») та ідейним впливом.

У національному русі 1890-х рр., крім згаданих Братства тарасівців і Українських студентських громад, існувала ще Загальна українська організація (ЗУО; вона не мала усталеної назви, тож у літературі зустрічаються різні варіанти). Питання про її присутність у Прилуцькому повіті може бути вирішено по-різному. Найпростішим способом було б заперечення, адже ні в джерелах, ні в літературі немає вказівок на існування тут громади ЗУО. Один із чільних діячів організації Є. Чикаленко наводив, схоже, вичерпний перелік 20 громад, які існували на поч. XX ст. (для порівняння, в жандармських матеріалах 1898 р. йшлося про 22 громади[85]), і в ньому Прилуки відсутні[86]. З іншого боку, навіть наведений вище матеріал указує на потенціал для діяльності в дусі ЗУО (переважно культурницької, але з певними політичними амбіціями) в повіті. Слід також звернути увагу на одну з поширених у той час організаційних практик, яку ЗУО успадкувала від україно-фільських громад. Її можна назвати дисперсністю: у населених пунктах, де не було можливості утворити громаду, могли працювати окремі члени організації, підтримуючи зв'язок із сусідніми громадами та Радою ЗУО. Але в більшості випадків зафіксувати їхню діяльність чи встановити прізвища неможливо. Прилуцький повіт у цьому плані знаходиться в більш виграшному становищі завдяки відомим даним про роботу тарасівців. Адже зі створенням ЗУО (осінь 1897 р.) Братство тарасівців у цілому влилося до її складу і невдовзі припинило своє існування[87]. Тож відомі нам інтелігенти-тарасівці з Прилуччини після 1897 р. мали б перейти до ЗУО. Уточнення щодо інтелігентів не випадкове: немає підстав вважати, що прилуцький селянський гурток існував у 1897 р. чи пізніше, що він якось був пов'язаний із ЗУО. Але й інтелігенти, як і раніше, лише епізодично бували в повіті, не працювали тут на постійній основі. Незаперечною, підтвердженою джерелами й дослідженнями є належність до організації М. Міхновського. Він неодноразово брав участь у роботі з'їздів ЗУО. У згадуваних вище жандармських матеріалах є інформація (у чомусь правдоподібна, у чомусь сумнівна або й фантастична) і про ці з'їзди. Наприклад, у квітні 1898 р. повідомлялося, що має відбутися з'їзд «Молодої України» (з подальшої інформації зрозуміло, що йдеться про ЗУО) «і делегатів з провінції»[88]. У такому разі запис про приїзд М. Міхновського з Прилук[89] міг би означати, що він був представником від міста чи повіту на з'їзді. Утім, поки що це суто умоглядна, емпірично не підтверджена конструкція.

Ще одним напрямком пошуку може бути з'ясування обставин життя та діяльності місцевих інтелігентів, які пізніше належали до організацій-наступниць ЗУО – Української демократичної (демократично-радикальної) партії й Товариства українських поступовців. Особливо цікава в цьому плані постать Ф. Назаріїва (його ім'я транслюється як Федір / Теодор або Федот / Теодот), який пізніше був помітним українським діячем у Прилуках. Він був батьком О. Назаріїва, про якого вже йшлося, в їхньому домі в другій половині 1890-х рр. відбувалися збори учнівського гуртка[90]. Імовірно, уже тоді він мав українську ідентичність. Але в нашому розпорядженні немає інформації про його життя в ті роки. В одному з видань зазначено, що Ф. Назаріїв у липні 1904 р. належав до УДП[91]. Але перетворення ЗУО на УДП сталося восени 1904 р.[92], тож це або неточні дані, або непряме підтвердження належності Ф. Назаріїва до ЗУО.

[84] Наумов С. Братство тарасівців. № 5. С. 44.
[85] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 24.
[86] Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Львів: Діло, 1925. Ч. 2. С. 110.
[87] Там само. С. 21–22.
[88] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 20.
[89] Там само. Арк. 26.
[90] Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 75.
[91] Микола Міхновський: Спогади. Свідчення. Документи. С. 161.
[92] Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). С. 86.

Отже, може вважатися доведеною присутність ЗУО в Прилуцькому повіті, але у специфічній формі, радше на рівні епізодичних дій та контактів, персональних зв'язків і впливів. Щодо можливої постійної діяльності членів організації чи, тим більше, існування громади ЗУО, то це питання може бути з'ясоване хіба в перспективі.

Завдяки існуванню філії Братства тарасівців, Прилуцький повіт у 1890-х рр. можна вважати одним із піонерів і лідерів у формуванні організаційної периферії українського руху. Свого часу нами була зроблена спроба підрахунку місцевих осередків українських політичних організацій (Братства тарасівців, ЗУО, УСГ) того періоду на Лівобережжі. Їх вдалося виявити лише у 8 повітах із 41 (усього 13 громад / гуртків / груп), і серед них у Прилуцькому, де діяв тарасівський гурток[93]. Якщо ж рахувати тільки повітовий рівень (без губернських міст), то першість Прилуччини виглядає ще більш переконливо: українські осередки діяли лише в п'яти повітах регіону. Отже, уже тоді в повіті було закладено певні традиції, почали формуватися практичний досвід української роботи та її кадровий потенціал. Прилуцький повіт виявив ознаки одного з ключових районів розгортання національного руху, і в подальшому зберігав та зміцнював свої позиції.

У цілому приклад Прилуцького повіту засвідчує, що поширення «українського проєкту» як систематичне, з ознаками цілеспрямованості, регулярності, неперервності, проникнення українських ідей (національної пропаганди) на повітовому рівні було започатковане в 1890-х рр., синхронно з початком політизації українського руху. Це явище тоді мало місце лише в окремих повітах, що залежало від комбінації різних, у тому числі й випадкових і не завжди очевидних чинників. У випадку Прилуччини, на наш погляд, мало значення поєднання сприятливого етнічного складу населення, релевантної освітньої інфраструктури, певної української культурної традиції, присутності й активності (як постійної, так і епізодичної) впливових національно зорієнтованих діячів, тісних зв'язків із традиційними центрами українського руху – Києвом і, меншою мірою, Полтавою та ін. Поширення українських ідей стало результатом зустрічного руху: цілеспрямованої роботи перших національних політичних організацій та прагнення до їх засвоєння з боку сприятливого, частково вже підготовленого місцевого середовища.

Цей процес супроводжувався зародженням організаційної периферії національного руху. На початковому етапі вона в цілому та її структурні складові зокрема очікувано перебували в зародковому стані, мали аморфний вигляд, відзначалися нерозмежованим переплетінням елементів політичних організацій і «суголосного ґрунту» з очевидним чисельним переважанням останнього. Більш помітним був вплив відносно радикальних молодіжних об'єднань – Братства тарасівців та Українських студентських громад – завдяки їхній перевазі в привабливості ідей та організаторській роботі.

Ембріональний стан українського політичного руху в цілому та його периферії зокрема в 1890-х рр. детермінував їхнє призначення: готувати ґрунт (у вигляді ідей, кадрів, практичного досвіду, організаційних форм тощо) для творення повноцінних, розвинутих партійних структур, стати підвалиною для розгортання масового національного руху. Повною мірою реалізувати це завдання в умовах російського імперського режиму було неможливо, але процес розвивався саме за таким сценарієм. Як наслідок, уже з перших років XX ст. за участю периферійних структур розпочався перехід українського національного руху на вищу, партійну стадію.

References

Bielashov, V. (2016). Ukrainski politychni partii na Hlukhivshchyni u pershii rosiiskii revoliutsii 1905–1907 rr. [Ukrainian political parties in the Hlukhivshchyna in the first Russian revolution of 1905–1907]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu – Historical studies of social progress, 4*, P. 9–14.

Kivshar, T. (2010). Stanovlennia Stepana Siropolka yak bibliotekoznavtsia [Establishment of Stepan Siropolko as a library Scientist]. *Ukrainska biohrafistyka – Biographistica Ukrainica, 6*, P. 103–124. Kyiv, Ukraine.

Klymenko, N., Bezzub, Yu. (2023). Politychni praktyky B. Hrinchenka na zlami XIX–XX st. u svitli ego-dokumentiv (do 160-richchia vid dnia narodzhennia) [Political practices of B. Hrinchenko at the turn of the 19th and 20th centuries in the light of ego-documents (for the 160th anniversary of the birth)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 6*, P. 152–172.

Kononenko, M. (1998). Spohady [Memories]. Poltava, Ukraine.

Koval, P., Yuzych, Yu. (2021). Mykola Mikhnovskyi: Spohady. Svidchennia. Dokumenty [Mykola Mikhnovskyi: Memoirs. Testimonies. Documents]. Kyiv, Ukraine.

Kryvobok, O. (2011). Ukrainskyi politychnyi rukh na Hlukhivshchyni na poch. XX st. v konteksti politychnoho zhyttia rehionu [Ukrainian political movement on Hlukhiv region on the beginning of the XX century in the context of the regional politic life]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine, 4*, P. 344–347; Kyiv–Glukhiv, Ukraine.

[93] Наумов С. До питання про масштаби й динаміку українського політичного руху в Російській імперії (90-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст.). С. 160, 167.

Naumov, S. (1999). Bratstvo tarasivtsiv [Brotherhood of Tarasivtsi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 5–6*, P. 36–44; 55–63.

Naumov, S. (2005). Orhanizatsiina merezha ukrainskoho politychnoho rukhu na Sumshchyni (kinets XIX – poch. XX st.) [Organisational network of the Ukrainian political movement in Sumy region (the late 19th – the early 20th c.)]. *Sumska starovyna – Ancient Sumy Land, 16–17*, P. 111–118.

Naumov, S. (2006). Ukrainskyi politychnyi rukh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – liutyi 1917 r.) [Ukrainian political movement on the Livoberezhzhia (90s of the 19th c. – February 1917)]. Kharkiv, Ukraine.

Naumov, S. (2008). Do pytannia pro masshtaby y dynamiku ukrainskoho politychnoho rukhu v Rosiiskii imperii (90-i rr. XIX st. – poch. XX st.) [To the question of the scale and dynamics of the Ukrainian political movement in the Russian Empire (90s of the 19th – the early 20th c.)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Karazina – The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, 40*, P. 159–168.

Orel, Yu. (2020). Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Poltavshchyni naperedodni Pershoi svitovoi viiny [Ukrainian national movement in Poltava region on the eve of the First World War]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine, 2*, P. 120–132.

Pidkova, I., Shust, R. (Ed.). (2001). Dovidnyk z istorii Ukrainy (A–Ya) [Handbook of the History of Ukraine (A–Z)]. Kyiv, Ukraine.

Ratsilevych, A. (2009). Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Volyni naprykintsi XIX st. – 1917 r. [The Ukrainian national movement in Volyn in the end of the XIX centuries – 1917]. Kyiv, Ukraine.

Rotach, O. (2005). Sluzhyly slavi Ukrainy (storinky biohrafii podruzhzhia Vasylia ta Hanny Sovachovykh) [Served the glory of Ukraine (pages of biographies of Vasyl and Hanna Sovachov)]. Poltava, Ukraine.

Rotach, O. (2009). Braty Mykoly Mikhnovskoho (do istorii rodyny vydatnoho ukrainskoho diiacha) [Brothers of Mykola Mikhnovsky (on the history of the family of the prominent Ukrainian figure)]. Poltava, Ukraine.

Sarancha, V. (2016). Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Poltavshchyni pid chas Pershoi svitovoi viiny (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Poltavskoi oblasti) [The Ukrainian National Movement in Poltava Region During the World War I (on the Documents of the State Archives of Poltava Region)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine, 1*, P. 116–122.

Shkoropad, D., Savon, O. (2007). Pryluchchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk [Pryluchchyna: Encyclopaedic reference book]. Nizhyn, Ukraine.

Siropolko, S. (2001) Istoriia osvity v Ukraini [History of Education in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Sovacheva, H. (2017). Ukraina taky bude!: Spohady. Statti y zamitky [Ukraine will still be! Memories. Articles and notes]. Poltava, Ukraine.

Tkach, S. (2015). Diialnist oseredkiv ukrainskykh politychnykh partii u Podilskii hub. na poch. XX st. [Activities of Ukrainian political parties in Podillia in the early 20th c.]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohiienka. Istorychni nauky – Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko national university. History, 25*, P. 371–380.

Turchenko, F. (2006). Mykola Mikhnovskyi: zhyttia i slovo [Mykola Mikhnovskyi: life and word]. Kyiv, Ukraine.

Tynchenko, Ya. (2007). Ofitserskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921) [Officer Corps of the Army of the Ukrainian National Republic (1917–1921)]. Kyiv, Ukraine.

Наумов Сергій Олександрович – доктор історичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна).

Naumov Serhiy – doctor of historical sciences, professor, professor of V.N. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: sonaumov@gmail.com

THE BEGINNING OF THE FORMATION OF THE ORGANIZATIONAL PERIPHERY OF THE UKRAINIAN MOVEMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE (BASED ON THE PRYLUKY PROVINCE MATERIALS)

The novelty and the purpose of the research: *the article is the first attempt to trace the initial stage of the formation of organizational centres of the Ukrainian movement on the province periphery (using the example of Pryluky province of the Poltava governorate). The chronological boundaries of the research are the end of the 19th century: from the first manifestations of the Ukrainian movement in Pryluky province until its transition to a higher, party stage.* ***The methodology*** *of the article is based on the combined application of modern approaches and findings of ethnological, local history, biographical research.*

Conclusions*. Based on the use of «ethnic» and «educational» markers, it is stated that there were certain favourable conditions for the development of the Ukrainian movement in the Pryluky province, but their implementation depended on many factors. In this connection, local and «external» cultural influences can be traced: the presence of people being patriotic or at least indifferent to Ukrainian culture, the availability of Ukrainian literature, the spread of ideas and so on; the key role of the Mikhnovsky family is confirmed, as well as attention is drawn to the figures of P. Pohybka, M. Kononenko and T. Voronyi.*

The central place in the article is given to the clarification of the circumstances and the time of the emergence of the first Ukrainian circle in the Pryluky gymnasium, and clarifies the role of M. Mikhnovskyi and V. Sovachiv in its creation and functioning. The study of the organizational ties of the circle gave grounds for conclusions on the existence of a stable segment of Ukrainian cultural and self-educational youth movement in the Poltava region at the end of the 1890s. The history of the peasant circle in Horobiivka and Sribne has been reconstructed. The organizational ties of the Pryluky circles with Ukrainian organizations of those times were traced. The spread of influence of the Brotherhood of Taras (Bratstvo tarasivtsiv) and Ukrainian student communities, the activities of their representatives in the district are shown as well.

The article also highlights the following important issue: the initial level of the peripheral Ukrainian movement in the 1890s with its main function to prepare the ground for the creation of some future party structures and the deployment of a mass national movement.

***Key words**: Ukrainian movement, Brotherhood of Taras (Bratstvo tarasivtsiv), M. Mikhnovskyi, V. Sovachiv, 1890s, Pryluky province.*

Дата подання: 2 лютого 2024 р.
Дата затвердження до друку: 8 червня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Наумов, С. Початок формування організаційної периферії українського руху в Російській імперії (на матеріалах Прилуцького повіту). *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 102–116. DOI: 10.58407/litopis.240309.

Цитування за стандартом APA

Naumov, S. (2024). Pochatok formuvannia orhanizatsiinoi peryferii ukrainskoho rukhu v Rosiiskii imperii (na materialakh Prylutskoho povitu) [The beginning of the formation of the organizational periphery of the Ukrainian movement in the Russian empire (based on the Pryluky province materials)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3*, P. 102–116. DOI: 10.58407/litopis.240309.

УДК 94(477.41)«1920»

Олексій Васечко

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКІ ПОВСТАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ КИЇВЩИНИ ПІД ЧАС ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1920 р. У ХОДІ БОРОТЬБИ ЗА КИЇВ

DOI: 10.58407/litopis.240310
© О. Васечко, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2919-6348

Антибільшовицький селянський рух є важливою складовою періоду Української революції 1917–1922 рр. 25 квітня 1920 р. Військо Польське в союзі з Армією Української Народної Республіки (УНР) розпочали наступ в Україні проти більшовиків. У ході цього наступу в низці населених пунктів на лівобережжі Київщини вибухнули антибільшовицькі повстання. Обидва ці процеси, хоч і різною мірою, безпосередньо впливали одне на інше. ***Метою*** *дослідження є спроба історичної реконструкції подій підчас цих повстань, доповнення й виправлення раніше відомих тверджень.* ***Методи:*** *історичний, проблемно-аналітичний.* ***Наукова новизна*** *полягає у використанні широкого кола джерел польсько-українсько-радянської війни 1920 р. для дослідження локальних подій антибільшовицького селянського руху.* ***Висновки.*** *У результаті польського наступу радянські війська відступили з Києва на лівий берег Дніпра, де зіткнулися із антибільшовицькими повстаннями місцевих жителів. Це напряму визначило долю повсталих населених пунктів. Скориставшись оперативною паузою, радянські війська рішуче придушили ці повстання. Підчас бойових дій на лівобережжі Київщини і польська, і радянська сторони контактували із місцевими повстанцями та залишили про це згадки. Аналіз цих згадок дає можливість краще зрозуміти обставини, учасників та характер боротьби місцевих жителів проти більшовиків.*

Ключові слова: *польсько-українсько-радянська війна 1920 р., Зазим'є, Літки, Требухів, Бориспіль, антибільшовицьке повстання.*

В історичних дослідженнях Української революції 1917–1922 рр. значну увагу приділяють вивченню антибільшовицького повстанського руху українського селянства. Відтак логічним є зацікавлення істориків та краєзнавців повстаннями у селах і містечках Остерського повіту, таких як Зазим'є, Літки, Требухів і Соболів, та в Борисполі в квітні–травні 1920 р.

Найперші матеріали були опубліковані переважно про зазимське повстання. Так, у місцевій газеті «Знамя Советов» у листопаді 1920 р. була поміщена постанова колегії Чернігівської губернської ЧК (від рос. «Чрезвычайная комиссия» – Надзвичайна комісія) щодо виконання вироку активним учасникам. Надалі про нього згадували у випусках «Пролетарської правди» в березні 1925 р. Знову про повстання радянська преса згадала в 1967 р., коли в газеті «Молодь України» була розміщена розповідь чекіста «Гончара», яка навіть у порівнянні з попередніми матеріалами радянської преси є малоінформативною й містить дуже багато помилок. Цю статтю згадують у діаспорному виданні «Вісті комбатанта» в матеріалі про українські повстанські загони 1919–20 рр., написаному на основі доступних радянських друкованих видань[1]. В «Історії міст і сіл Української РСР. Київська область» із перерахованих вище населених пунктів є лише згадка про «куркульське повстання» в Зазим'ї[2]. Історик В. Гузій зазначає, що 1986 р. районна газета писала: «Куркулі в Зазим'ї організували заколот. Від рук озвірілих хижаків загинуло 99 радянських чекістів. Вороги теж отримали по заслугах»[3]. Для всіх цих радянських матеріалів характерним є трактування подій у квітні–травні 1920 р. у Зазим'ї винятково як «куркульського повстання», під час якого загинуло 99 співробітників ЧК.

Із здобуттям Україною незалежності ця тема нарешті почала активно досліджуватися. М. Барбон, який народився й тривалий час проживав у с. Зазим'ї, був першим, хто по-ін-

[1] Полтава Л. Українські повстанські загони в 1919–1920 рр. (За новими совєтськими документами). *Вісті Комбатанта.* 1967. № 5–6. С. 27–28.
[2] Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Редкол.: Ф. Рудич (голова) та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 242.
[3] Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. Історико-краєзнавчі нариси. Броварі: Українська ідея, 1997. С. 132.

шому висвітлив повстання в низці статей та окремій брошурі, присвяченій історії свого рідного села[4]. За джерела правили спогади односельців – учасників тих подій або їх нащадків. На жаль, у працях М. Барбона присутні певні неточності в датах і подіях. Тогочасні події в селах сучасної Броварщини досить добре були описані в роботах істориків В. Гузія[5], П. Клишти[6], у третій книзі з серії «Броварська минувшина» за редакцією історика-краєзнавця І. Доцина[7], а повстання у Борисполі яскраво висвітлили на основі записаних спогадів та матеріалів слідчих справ дослідники В. Стрілько-Тютюн[8], Н. Йова, В. Сайко[9].

Водночас слід враховувати, що повстання відбувалося під час наступу польсько-українських військ на Київ у ході війни 1920 р., і перебіг цього наступу безпосередньо вплинув на долю повстанців. Як правило, вищеназвані краєзнавчі дослідження не враховують низку джерел україно-польсько-радянської війни 1920 р., які можуть доповнити та уточнити історію згаданих повстань, а також по-новому оцінити їх перебіг.

На той час Броварська волость Остерського повіту Чернігівської губ. та Бориспільська волость Переяславського повіту Полтавської губ. хоч і не належали до Київської губ., але були тісно економічно пов'язані з Києвом, ще до появи лівобережної частини міста. І через Бровари, і через Бориспіль пролягали залізниця та гужові шляхи, які сходилися в Києві. Ці території були вчергове захоплені радянськими військами ще в грудні 1919 р., проте міцного контролю в більшості населених пунктів більшовики ще не встигли встановити. У місцевих органах управління (сільрадах, виконкомах, комітетах бідноти), в залежності від місцевості, часто могли перебувати й люди, цілком вороже налаштовані до комуністичного режиму, та таємні симпатики Української Народної Республіки (УНР).

Так, наприклад, у Борисполі саме керівник Бориспільської міліції Микола Чепілко та його заступник Іван Литовка будуть ініціаторами створення таємного антибільшовицького повстанського комітету. Усі важливі рішення вирішувалися загальною сходкою містечка, а для охорони порядку був створений загін самооборони[10].

На початку квітня 1920 р. становище місцевих жителів погіршилося. Окрім політики «продрозкладки», суттєво збільшилися реквізиції та повинності з боку Червоної армії та різних радянських установ. Наближалася активізація бойових дій на польсько-радянському фронті, тому обидві сторони активно стягували війська. Враховуючи розташування Броварської та Бориспільської волостей поруч із транспортними шляхами на Київ, окрім реквізицій харчів та фуражу для коней, однією із важких повинностей для місцевих жителів був частий обов'язок надавати кінні підводи для представників більшовицької влади та Червоної армії. В умовах весняних польових робіт ці повинності справді ставали важким тягарем і були однією з причин подальших повстань.

Так, Марія Суботовська, дочка Кузьми Щиголя, який був одним із керівників зазимського повстання, розповіла П. Клишті спогад свого батька про один із інцидентів, що трапився під час виконання цієї повинності. В одне із задеснянських сіл заїхали червоноармійці й реквізували кількох візників для перевезення військових та їхнього майна в напрямку до Броварів. При цьому один із візників додому не повернувся. Однак у двір до зниклого візника зайшла інша група червоноармійців із вимогою віддати другого коня й воза для перевезення. Дружина візника, занепокоєна його зникненням, погодилася віддати коня й воза за умови, що сама поїде з ними до Броварів, щоб знайти свого чоловіка. По дорозі через зазимський ліс червоноармійці зґвалтували та вбили цю жінку. Подібні інциденти та загалом пора весняних польових робіт призвели до того, що жителі села Зазим'є активно намагалися уникнути гужової повинності, переховуючи коней та вози неподалік у лісі.

26 квітня до Зазим'я з Броварів заїхав загін із 25 кінних червоноармійців, який скликав збір зазимців на майдані в центрі села. Комісар загону вимагав, щоб жителі Зазим'я дали кінні підводи для перевезення військових вантажів у с. Семиполки. Цього разу зазимці вирішили не давати підвод, тому голова сільської ради Приходько Євдоким Іванович вирішив вдатися до хитрощів, щоб уникнути відкритого конфлікту. Він повів обідати комісара та його бійців до селян, поки будуть підготовлені підводи, а тим часом більшість за-

[4] Барбон М. Зазим'є. Історія села. Київ, 1997. С. 25.
[5] Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 130–135.
[6] Клишта П. Село Зазим'є на Київщині. Історія. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2010. 359 с.
[7] Літописна скарбниця: нарис історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Уклад. І. Доцин. Бровари: Водограй, 2003. С. 75.
[8] Стрілько-Тютюн В. Грона українських повстань: антибільшовицький спротив на Бориспільщині в 1917–1932 рр. Історичне дослідження. Київ: Правда Ярославичів, 2017. 783 с.
[9] Йова Н. На «Юріїв день» у 1920-ім… : [повстання проти більшовиків]. *Ринок. Бориспіль.* 2010. 30 квіт. С. 3, 6; Йова Н., Сайко В. Бориспільське повстання 1920 р. *Незборима нація*. URL: https://nezboryma-naciya.org.ua/show.php?id=470.
[10] Стрілько-Тютюн В. Грона українських повстань… С. 231–232.

зимців стали виводити коней із хлівів і ховати їх у лісі та вільхових гаях. Після обіду комісар та червоноармійці знову зібралися на майдані, де Приходько повідомив їх, що у зв'язку з проведенням польових робіт, коней зазимці дати не можуть. Розлючений комісар, погрожуючи наганом, наказав селянам на наступний ранок зібрати підводи, а голову сільської ради Є. Приходька та секретаря О. Рижка забрав до Броварів як заручників. У відповідь селяни підняли хвилю обурення та протестів, а в деяких зазимців у руках демонстративно з'явилася зброя, зібрана в попередні роки (є згадки, що тільки вояки Окремого чехословацького корпусу при відступі з України на поч. 1918 р. залишили в селі 20 возів зі зброєю).

Озброєні та рішуче налаштовані селяни примусили комісара відмовитися від попереднього задуму із захопленням заручників. Загін червоноармійців вирушив назад до Броварів у супроводі озброєних зазимців. На хуторі загін червоноармійців зупинився й розлючений комісар зробив кілька пострілів у бік озброєних селян. Постріли почув мешканець хутора Калиниченко Микола Йосипович, який у цей час орав своє поле. Колишній фронтовик Калиниченко схопив рушницю й пострілом убив комісара. Червоноармійці швидко підібрали тіло мертвого комісара й відступили до Броварів.

У зв'язку з цими подіями того ж дня до села приїхав голова волосного революційного комітету Хмельков (Хмельов), який наказав селянам негайно скласти зброю, надати кінні підводи Червоній армії, а за непокору погрожував розправою. Зазимці, розлючені попередніми подіями, у відповідь арештували Хмелькова й зачинили в приміщені пожежної. Проте вночі невідома жінка передала Хмелькову заступ, завдяки чому він зробив підкоп і втік у Бровари, залишивши свого коня й бричку. За твердженням Хмелькова, повстанці на той час вже розстріляли 4 червоноармійців, взятих у полон.

Очікуючи на розправу через непокору більшовицькій владі, найбільш активні селяни зібралися на нараду в хаті Приходька, де вирішили обороняти село. Очолити повстанський штаб доручили Івану Сергійовичу Радченку, колишньому унтер-офіцерові царської армії, повному Георгіївському кавалерові. Для оборони села з боку трьох основних під'їздів призначили таких керівників: з боку Пухівки – Кузьму Петровича Щиголя, колишнього артилерійського фельдфебеля, з південного боку – Григорія Степановича Суботовського, якого Клишта називає колишнім сотником армії УНР, а з боку Погребів оборону очолив особисто Радченко. На нараді Приходько висловив сумнів щодо успіху в збройному протистоянні проти регулярної армії, проте більшість селян була налаштована на боротьбу[11].

У цей час події на польсько-радянському фронті складалися так: на світанку 25 квітня польська 3-тя армія розпочала наступ на фронті від ріки Прип'ять до ріки Дністер; під вечір 26 квітня більшість частин радянської 12-ї армії, яка обороняла київський напрямок і зазнала головного удару поляків, втратили зв'язок між собою та з управлінням цієї армії; того ж 25 квітня на об'єднаному засіданні губкому, революційної військової ради 12-ї армії, виконкому та інших організацій вирішено було евакуювати цивільні установи Києва в 7-денний термін, а вже 1 травня з Києва почалася евакуація військових установ на схід[12].

Видається малоймовірно, що жителі села, починаючи повстання, вже 26 травня знали про невдачі радянських військ на фронті, проте в наступні дні інформація про поразки й відступ мала розлетітися досить швидко.

Розберемося, які сили червоні могли спрямувати на придушення повстання. Для боротьби «зі змовами, заколотами та повстаннями», а також для охорони підприємств, складів тощо, ще у травні–червні 1919 р. на базі військ ВЧК були створені війська внутрішньої охорони республіки (ВОХР). Для управління цими військами створювалися сектори ВОХР, зокрема Чернігівська губернія на час повстання входила до Харківського сектору. На 1 травня 1920 р. до складу військ ВОХР входило 140 тисяч чоловік. Війська ВОХР також були резервом Червоної армії[13]. А 23 квітня 1920 р. Рада Народних Комісарів УСРР та командування Південно-Західного фронту для боротьби з «бандитизмом і повстаннями на Україні» затвердили «Положення про організацію управління тилу Південно-Західного фронту», згідно з яким Чернігівська губернія відійшла до складу тилу 12-ї радянської армії, що входила до Південно-Західного фронту. Створювалися тилові ділянки, інша назва – сектори (губернські, повітові та, у разі необхідності, районні, які в більшості випадків відповідали тогочасному територіально-адміністративному поділу). У боротьбі з повстанцями начальнику ділянки підпорядковувалися такі місцеві частини: міліція, караульні частини, загони залізничної охорони та залізничної міліції, місцеві частини ВОХР, а також

[11] Клишта П. Село Зазим'є на Київщині. С. 60–61; Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 130; Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 25; Чепур-Удайський В. Заграва над Літками. Київ: «Меморіал» ім. В. Стуса, 2000. С. 6.
[12] Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. Москва: Государственное военное изд-во, 1925. С. 95, 100, 103; Kutrzeba T. Wyprawa kijowska 1920 r. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1937. С. 91–95.
[13] Плеханов О. Дзержинский. Первый чекист России. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007. С. 177–178

загони, виділені з польових частин спеціально для боротьби з повстанцями. Зокрема 12-а армія виділила 8 таких загонів, кожен чисельністю від 142 до 201 бійця[14]. Також для боротьби з повстаннями використовували й спеціальні загони, складені з членів комуністичної партії, комсомольців, прихильних робітників і селян. Від 14 серпня 1921 р. ці загони стали офіційно називатися частинами особливого призначення («ЧОН» російською)[15].

Після початку повстання біля Зазим'я розпочалися воєнні сутички. Дані про ці зіткнення відсутні у відомих радянських джерелах, проте малоймовірно, щоб від 25 квітня по 6 травня більшовики не спробували придушити повстання. Червоні загони складом до 50 чоловік намагалися прорватися до повсталого села з різних напрямків, проте зазимцям, які краще знали місцевість, вдавалося відбивати напади. За твердженням Клишти та Барбона селянам раптовим нападом навіть вдалося розгромити загін робітників київського «Арсеналу» і захопити дві гармати поблизу околиці великого болота Ковпит. Полоненим червоним влаштовували допит у приміщенні пожежної частини, а потім розстрілювали на високому земляному валу на лузі. Є свідчення навіть про спробу висадити десант із пароплава, що прибув із боку Чернігова, який був вчасно помічений вартовим із пожежної вежі. Повстанці розлили ґас біля прилеглих берегів і підпалили його, внаслідок чого пароплав розвернувся . В оборонних боях гинули й місцеві жителі.

Зазимцями були направлені делегації з кількох осіб до найближчих сіл із закликом підтримати повстання. Жителі села Пухівка категорично відмовилися надавати допомогу. У пухівських крамницях зазимські повстанці лише реквізували тютюн, продукти і ґас. У містечку Літки (тепер село Броварського району) діяв таємний антибільшовицький військовий комітет, до складу якого увійшли місцеві авторитетні селяни Трохим Король, Іван Юрченко, Василь Моця. Проте жителі Літок також відмовилися підтримати зазимців, вичікуючи кращих умов для повстання.

Повстання назрівало й у сусідньому с. Погреби, де жителі, як і зазимці, були обурені вимогами більшовиків надати підводи для потреб Червоної армії. Так, на місцевому сході мешканці Погребів заявили голові сільської ради Харитонові Івановичу Негоді, щоб він відмовився виконувати розпорядження про виділення підвод. Більшовицьке керівництво вирішило попередити повстання в Погребах, застосувавши репресії: Харитона Негоду, Петра Негоду та Івана Сергієнка було взято в заручники й відправлено до остерської в'язниці, сина Харитона Негоди Андрія жорстоко побили, а селянам більшовицький комісар пригрозив, що в разі непослуху відбере в них усю худобу. Після цього селяни змушені були надати усі підводи, що від них вимагали. Проте з Погребів до повсталих зазимців приєднався невеликий загін озброєних людей.

Радянське командування не могло не звертати уваги на виступ селян у ближньому тилу фронту. Тому для придушення повстання до Зазим'я направили 165-й особливий батальйон 25-ї бригади ВОХР, сформованої на основі 12-го Саратовського продовольчого полку. Кузьма Щиголь, не вірячи в подальший успіх повстання, із власної ініціативи розпочав переговори з червоними. За іншими даними, саме комісар загону ВОХР першим ініціював переговори. Барбон наводить такий перебіг переговорів: «Розмова була тривалою – з перервами – і скінчилася тим, що Кузьма висунув таку необхідну для миру умову: нехай повітова та губернська газети опублікують гарантію, що більшовики не будуть карати зазимців. Нехай, мовляв, уже судять нас, ватажків. Якщо це буде виконано, повстанці складуть зброю і впустять червоних у село. Через два дні комісар показав Щиголеві газету, в якій було опубліковано щось подібне до такої гарантії». Після цього Кузьма Щиголь, навіть не порадившись зі штабом, самовільно вирішив впустити в село загін. Інші загони, що були за межами села, не знали про цей вчинок Кузьми Щиголя[16].

6 травня, у четвер, загін в'їхав у Зазим'є з Пухівки й розташувався на цвинтарі біля церкви та в церковній сторожці-хатині. При собі загін мав віз із набоями. Церковний двір був огороджений міцним цегляним муром двометрової висоти. У воротах встановили кулемет «Максим». За версією Барбона, коли червоний загін ще знаходився на березі Десни, Оксана Різниченко, сестра якої проживала в Зазим'ї, випадково підслухала розмову двох вохрівців: «Шкода тільки дітей … – сказав один. – Та що діти?! – всіх тих бандитів ми перестріляємо. І село – гадюче – спалимо. Землі?.. Їх віддамо сусідам. Осине гніздо треба знищити»[17]. Оксана Різниченко повідомила про цю розмову мешканців села. Це посилило напругу між повстанцями та червоними. Вохрівці пішли по хатах, щоб роздобути їжі, подекуди почали грабувати. Кузьма Щиголь резонно зазначив: «Якщо ваші почнуть грабу-

[14] Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов / Под ред. М. Колесника. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 3. С. 50–52.
[15] Советская военная энциклопедия / Гл. ред. А. Гречко. Москва: Воениздат, 1980. Т. 8. С. 444–445.
[16] Клишта П. Село Зазим'є на Київщині. С. 61–62; Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 26–27; Чепур-Удайський В. Заграва над Літками. С. 6; Літописна скарбниця: нарис історії Броварського краю… С. 75.
[17] Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 27.

вати – я за народ не ручаюся»[18]. Згодом у одному з дворів пролунали постріли. Це послужило сигналом до збройної сутички.

Почалася стрілянина з обох боків. Її почули повстанці – і одразу рушили на підмогу. Червоні відступили за церковний мур і зайняли там оборону. Додатково було встановлено кулемет на дзвіниці. О 16-й годині зав'язався запеклий бій біля церкви. Повсталі селяни залазили на дахи прилеглих до церкви будівель і стріляли звідти в червоних. Тим часом повстанці, що прикривали село з інших напрямків, почули постріли та прибули з лісу (з броварського напрямку). Вони розібрали дерев'яні ворота й паркани біля сільських городів і дворів і з протилежного боку церкви зробили настил до церковної огорожі, яким швидко проникали всередину. Розпочався запеклий рукопашний бій. Червоних добивали селяни, серед яких були й жінки, озброєні косами, вилами, сапами. Загалом загинуло 99 вохрівців і лише одному вдалося втекти, прикинувшись мертвим. Того ж дня знову скликали сільський сход. Зазимці вирішили продовжувати оборону села й зайняли попередні бойові позиції, але одностайності вже не було. Частина повстанців, передчуваючи неминучу поразку, сіла на човни й подалася за Десну. Проте на сході було попереджено, що хто не братиме участі в обороні, той не отримає земельного наділу[19].

Тим часом у ніч із 5 на 6 травня польські війська перейшли в наступ на частини 12-ї радянської армії, які обороняли безпосередні підступи до Києва. Опівдні 6 травня червоне командування віддало наказ про відхід частин армії на лівий берег Дніпра. Оскільки під ту пору в Києві діяло три мости, то для переправи на інший берег сюди стягнулося аж чотири дивізії:

• 7-ма стрілецька дивізія у складі 19-ї та 20-ї піших бригад (21-шу бригаду передали в підпорядкування начальника тилу для боротьби проти повстанців Правобережжя). Станом на 5 травня 1920 р. нараховувала 1238 осіб бойового складу при 56 кулеметах і 13 гарматах;

• 58-ма стрілецька дивізія в складі 173-ї та 174-ї стрілецьких бригад. Її 172-га бригада внаслідок наступу поляків втратила зв'язок із своєю дивізією та спочатку відступила із радянською 45-ю дивізією аж до Тульчина, потім через Умань дісталася району Канева, де була підпорядкована вже 44-й дивізії. Дивізія нараховувала 855 бійців при 93 кулеметах та 9 гарматах;

• 47-ма стрілецька дивізія теж не мала штатних трьох бригад: 139-ту ще перед польським наступом відправили в Білорусь, 140-ву – унаслідок великих втрат розформували й відправили на поповнення 7-ї та 58-ї дивізій, а 141-шу – залишили, але віддали в підпорядкування 58-й дивізії. Остання бригада нараховувала 572 осіб бойового стану при 52 кулеметах, але артилерію втратила повністю;

• 17-та кавалерійська дивізія (1-ша та 2-га бригади), яка пізніше, через втрати, у травні 1920 р. була зведена в один полк, введений до 58-ї дивізії. Мала 739 шабель і 11 гармат[20].

Варто зазначити, що дані про чисельність радянських військ не викликають жодної довіри, хоч і наведені в офіційному Зведенні про бойовий склад Південно-Західного фронту. Так, 7-ма та 58-ма дивізії подали однаковісіньку кількість бійців, кулеметів та гармат станом і на 20 квітня, і на 5 травня, хоча відтоді вони зазнали низку важких поразок від польського наступу. Тому їх чисельність, навіть із урахуванням можливих поповнень, все ж мала хоч якось змінитися. Але за відсутності інших даних автор змушений навести лише ці, які явно свідчать про суттєві поразки радянських підрозділів, які усе ж цілком зберегли свою боєздатність.

Упродовж 7 та 8 травня відбувався перехід частин 12-ї армії на встановлені позиції вздовж лівих берегів рік Десна та Дніпро. 7-й дивізії із залишками 17-ї кавалерійської дивізії наказано було зайняти ділянку від с. Пухівка вздовж лівого берега Дніпра до залізничного мосту включно, тобто в район Зазимського повстання. Безпосередньо проти Зазим'я була направлена 19-та бригада 7-ї дивізії у складі двох піхотних полків та кавалерійського ескадрону під командуванням А. Бахтіна [21]. За даними Гузія, на придушення повстання кинули, окрім регулярних частин 7-ї дивізії Червоної армії, загін арсенальців і матросів Дніпровської флотилії[22]. Зазим'є обстрілювали з Броварської залізничної станції із далекобійної артилерії, а також із гармат, установлених на катері, що стояв на р. Кодак за Погребами, та розташованих на Куликовому полі (нині територія ТЕЦ-6). Червоні війська наступали з боку Погребів. Оборону повстанців було прорвано. Більшість селян заздале-

[18] Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 27.
[19] Клишта П. Село Зазим'є на Київщині. С. 62–63; Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 131; Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 28–30.
[20] Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. С. 106, 440.
[21] Там само. С. 107, 109; 7-ая Черниговская (Владимирская) имени «Юго-Сталь» стрелковая Краснознаменная дивизия. История боевой и мирной жизни за 10 лет. Чернигов: Издание Политотдела, 1928. С. 28.
[22] Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 241.

гідь повтікала в задеснянські села та в ліси. Червоноармійці почали палити хати. Спалено було також частину Погребів, оскільки чіткої межі між Погребами й Зазим'єм не було, а тому червоні прийняли погребську вулицю за зазимську[23]. У результаті операції, як зазначає Какурін, «19-а бригада 7-ї стр. дивізії після запеклих боїв із крупними бандами в лісах, що на схід від Києва, зайняла вказаний їй фронт по лівому березі р. Десна від с. Зазим'я до с. Погреби» (підкреслення автора)[24].

За словами селян, у ході придушення зазимського повстання загинуло більше 200 місцевих жителів. Частина повстанців (80–90 чол.) на чолі з Іваном Радченком із боєм пробилася до лісу. Через болота й густі зарості вони проникли до Пухівки, звідки на реквізованих човнах добрались до Вишгорода, а потім і Києва, де вже були поляки[25].

Галичанин Т. Лисівський, колишній курсант школи червоних командирів, згадував, що повстанці із Зазим'я, які заздалегідь втекли від розправи, а також частина жителів Погребів та Пухівки, переселилися разом із жінками, дітьми, старими, худобою та найціннішим майном до Новосілок на правому березі Десни. Більшовики не намагалися їх там дістати, а лише час від часу обстрілювали Новосілки з гармат[26].

Передові загони польської 3-ї армії, відправлені на розвідку, лише 7 травня без жодного пострілу ввійшли до Києва, а основні польські сили – 8 травня. Станом на ранок 9 травня 1-ша бригада 17-ї кавдивізії розташувалася від села Пухівка й далі на північ уздовж Десни, а її 2-га бригада – у районі села Семиполки. Навпроти мостів Києва (від Вигурівщини до Осокорків) – 173-тя бригада 58-ї дивізії, ще південніше – 141-ша бригада 47-ї дивізії. А от 174-та бригада вирушила в напрямку Броварів.

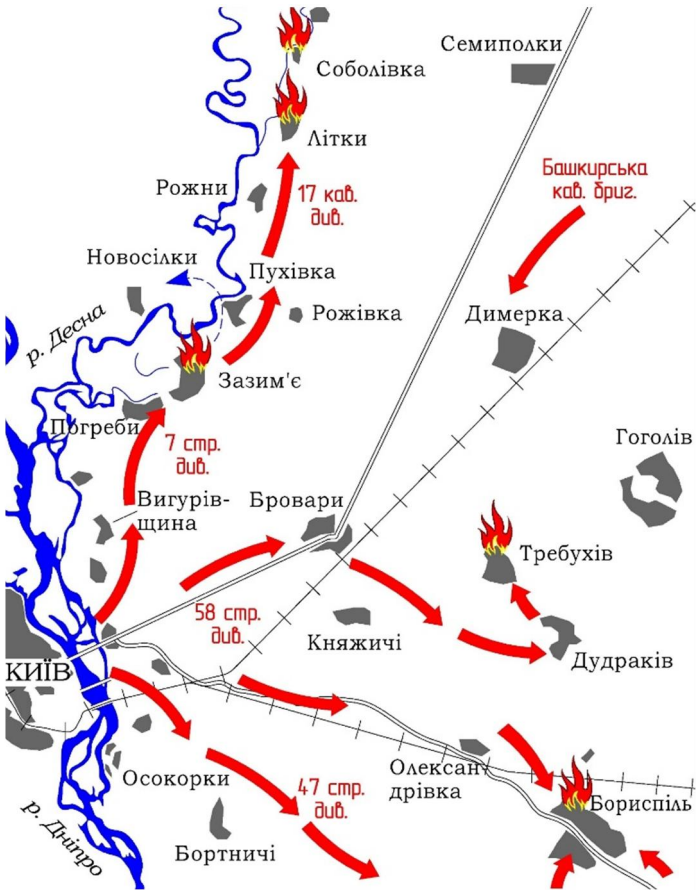

Схема. Антибільшовицькі повстання на лівобережжі Київщини у квітні–травні 1920 р.

[23] Клишта П. Село Зазим'є на Київщині. С. 64; Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 241; Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 30.
[24] Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. С. 109.
[25] Клишта П. Село Зазим'є на Київщині. С. 64; Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 131; Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 31.
[26] Лисівський Т. Зі споминів Курсанта. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р*. Львів: Червона Калина, 1934. С. 152.

Того ж ранку 2 польські піхотні полки (1-й полк легіонерів та 60-й) за підтримки артилерії захопили мости через Дніпро, які захищали червоні війська. Щоб убезпечити Київ від обстрілу радянської артилерії, командування польської 3-ї армії вирішило перенести фронт на схід на лінію Бровари–Пухівка[27]. Очевидно, відомості про поразки від поляків підсилили рішучість противників більшовиків.

Так, коли вранці 10 травня до Літок прибув невеликий загін більшовиків і вимагав 120 підвод, то місцевий сход категорично відмовився й вирішив обороняти містечко. Очолив повстання місцевий житель Трохим Король, військовою організацією мав займатися офіцер-фронтовик Синельник. Із тих, хто мав вогнепальну зброю, були організовані загони, до яких долучали допоміжні групи з добровольців, які мали вила, коси, борони та кілки. Загалом у повстанні брало участь до 600 осіб, із них активними було близько 220 чоловік, і лише дві третини з них мали справжню зброю. Були розподілені сектори оборони, а на дзвіниці встановлений кулемет. Перша сутичка із радянською кіннотою сталася на головній дорозі, де повстанці влаштували засідку та порозкидали борони гострими кінцями вгору, тому червоний загін відступив.

Терпіти повстале містечко в близькому тилу ніхто з більшовиків не збирався. Гарматним вогнем було розбито дзвіницю з кулеметом, у село ввірвалася кіннота. Повстання було потоплено в крові, багатьох заарештовано й після допиту розстріляно. Певна частина повстанців, зокрема й Трохим Король, як і в ситуації із Зазим'ям, завдяки орієнтації на місцевості змогли врятуватися в навколишніх лісах. Після придушення повстання в Літках радянська кіннота залетіла в сусіднє с. Соболівку, де діяв кінний загін повстанців Трохима Кабанця, які теж не мали шансів у бою проти регулярного підрозділу. На жаль, про повстання у Соболівці вкрай мало відомо[28].

Краєзнавці Гузій та Чепур-Удайський вважають, що повстання в Літках і Соболівці придушувала саме 7-ма стрілецька дивізія[29], проте, зважаючи на її розташування й перебіг подій 11 травня, про які йтиметься нижче, імовірніше, це таки була 17-та кавалерійська дивізія.

Дещо схожі події відбулися й у с. Требухові та м. Борисполі. Про події в останньому зберіглося багато згадок у кримінальних справах[30] та у свідченнях, зібраних місцевими краєзнавцями. Але з датами основних подій виходить сильний різнобій. Так, Н. Йова та В. Сайко стверджують, що перший відкритий виступ бориспільців проти більшовиків стався 20 квітня 1920 р., а придушення повстання силами 58-ї стрілецької дивізії відбулося на Юріїв день – 6 травня[31]. В. Стрілько-Тютюн знайшла свідчення, що повстання було розгромлене саме «на Зелену неділю», вважаючи, що за новим стилем цей день припадав саме на 13 червня, тобто коли навіть поляки відступили з Києва на захід[32].

Проте усі ці дати аж ніяк не узгоджуються із джерелами про основні бойові дії польсько-українсько-радянської війни 1920 р.

Як згадано вище – 6 травня радянська 58-ма дивізія лише перейшла на лівий берег Дніпра, а одна з її бригад вирушила в район Борисполя 9 травня. А вранці 11 травня польський 6-й піхотний полк легіонерів та один батальйон 5-го піхотного полку легіонерів, підсилені легкою та важкою артилерією, розпочали наступ у напрямку Броварів. Підчас нічного бою поблизу Вигурівщини один із полків 19-ї бригади 7-ї дивізії разом із вищезгаданим комбригом Бахтіним був оточений поляками й потрапив у полон[33]. Після запеклих боїв 7-ма стрілецька дивізія відступила: рештки 19-ї бригади – в район с. Рожівка, 20-та бригада – в с. Димерка, туди ж підійшла нова Башкирська кавалерійська бригада. У с. Зазим'є зайшли поляки. 174-та бригада 58-ї дивізії, яка займала Бровари, зазнала поразки й почала відходити «на схід до села Требухів». 173-тя бригада цієї дивізії відступала в напрямку на Бориспіль уздовж залізниці, а 141-ша бригада перебувала в районі села Мартусівка, що на південний захід від Борисполя[34]. Отож малоймовірно, що підрозділи 58-ї дивізії придушували повстання в Борисполі саме 6 травня.

Розберемо й іншу дату стосовно подій тієї війни. Один із безпосередніх учасників придушення бориспільського повстання – комісар полку Мартин Апсе (латиш), залишив спо-

[27] Kutrzeba T. Wyprawa kijowska 1920 r. C. 105–106, 124; Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. С. 109.
[28] Чепур-Удайський В. Заграва над Літками. С. 7–8; Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 131–132.
[29] Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 241; Чепур-Удайський В. Заграва над Літками. С. 8.
[30] Стрілько-Тютюн В. Грона українських повстань… С. 230–231, 241–256, 260–328, 335–338. У книзі наведені цитати з кримінальних справ жителів Борисполя та волості, відкритих у різний період, а саме ті частини, які стосуються подій Бориспільського повстання. Більшість цих кримінальних справ зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України та в інших архівах.
[31] Йова Н., Сайко В. Бориспільське повстання 1920 р.
[32] Стрілько-Тютюн В. Грона українських повстань… С. 454.
[33] 7-ая Черниговская (Владимирская) имени «Юго-Сталь» стрелковая Краснознаменная дивизия… С. 28, 72–73.
[34] Kutrzeba T. Wyprawa kijowska 1920 r. C. 124; Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. С. 110.

гади, що подія відбулася в травні 1920-го[35]. Але подібні спогади – річ не надійна, тому продовжуємо пошуки. Так, у польських джерелах є відомості про рейд на Бориспіль та Требухів. За цими даними, станом на 31 травня радянська 141-ша бригада займала ділянку від Мартусівки до залізниці на півночі, 173-тя бригада – села Олександрівка, Дударків та Требухів, у самому Борисполі – резерви та, пізніше, командування 141-ю бригадою[36]. Рейд відбувся успішно 2 червня, що підтверджують і радянські джерела[37]. Отож можна із впевненістю сказати, що станом на 31 травня 1920 р. повстання в Борисполі було остаточно придушене. Тож, як бачимо, на спогади очевидців, зібрані багато років потому, не завжди варто покладатися.

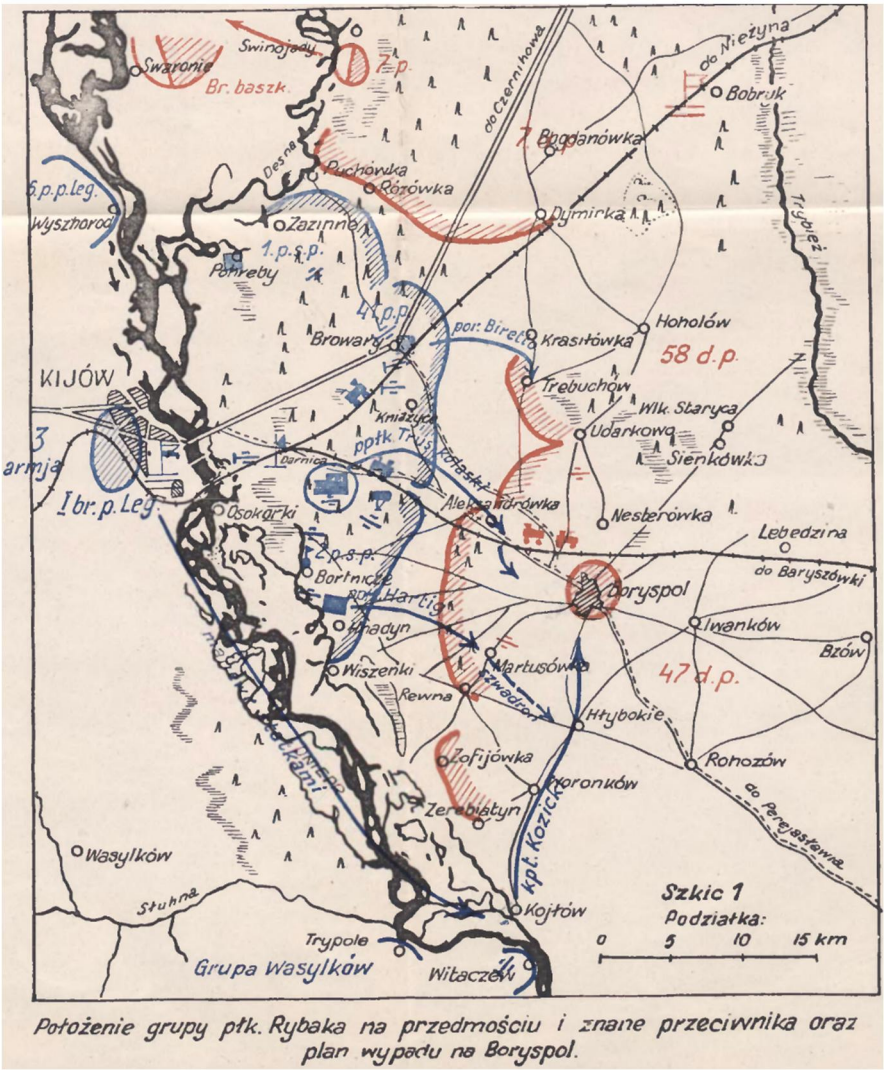

Położenie grupy ptk. Rybaka na przedmościu i znane przeciwnika oraz plan wypadu na Boryspol.

Положення військ і план польського рейду на Бориспіль у червні 1920 р. Джерело: Borkiewicz Adam. Wypad na Boryspol.

Проте спробуємо все ж розібратися з проблемою дат. Так, про повстання у Борисполі залишив цікаві спогади галичанин Михайло Бережницький, який служив у кінному полку Січових Стрільців, і через хворобу відбився від армії УНР, тому приєднався до місцевих повстанців[38]. Він згадував, що повстання придушили саме на Зелену неділю, тобто Трійцю. Отже, у нас є два джерела, які стверджують, що подія сталася саме на це церковне

[35] 7-ая Черниговская (Владимирская) имени «Юго-Сталь» стрелковая Краснознаменная дивизия… С. 93.
[36] Borkiewicz A. Wypad na Boryspol. *Przegląd Piechoty: miesięcznik wydawany przez Departament Piechoty*. Sekcję Piechoty Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1931. R. 4. Z. 8. C. 65–66, 72.
[37] Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. С. 153.
[38] Бережницький М. Останній рік на Великій Україні (Уривок зі споминів). *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р.* Львів, 1933. С. 132–144.

свято. Оскільки у 1920 р. Великдень святкували 11 квітня, то дата Трійці мала бути саме 30 травня, а не 13 червня. А от уже ця дата набагато краще узгоджується із вищезгаданими джерелами польсько-українсько-радянської війни 1920 р.

Дослідники бориспільського повстання також пишуть, що придушувала його 58-ма дивізія під командуванням Оки Городовікова, про що нібито він залишив згадки у своїй книзі мемуарів. На жаль, автори не наводять конкретне посилання на ці мемуари, а опублікував він їх чимало. Проте навіть поверхневий огляд біографії Оки Городовікова та історії 58-ї стрілецької дивізії свідчать, що це очевидна помилка. На той час він перебував на посаді командира 4-ї кавалерійської дивізії у складі 1-ї Кінної армії С. Будьонного, яка рухалася з-під Ростова-на-Дону через Катеринослав у район Умані. На цій посаді Городовіков перебував до 25 квітня 1920 р., доки його не відкликали до Харкова, де він отримав призначення на посаду командувача 2-ю Кінною армією[39]. Командиром же 58-ї дивізії на той час був Павєл Княгніцький[40].

Тепер розглянемо проблему датування подій у Требухові. За версією Гузія, розгром повстання стався теж «на Григорія». Але тоді цей день припадав на 7 лютого. Якщо ж відбулася паронімічна помилка й малося на увазі «на Георгія», тобто «Юріїв день», тоді це 6 травня. Але при цьому дослідник пише, що підчас повстання «поряд, на княжицькому переїзді була польська артилерія, йшли бої за станцію Броварі»[41], а вони почалися саме 11 травня й тривали до 12 травня, тож саме в цей час і мало статися придушення.

Зважаючи на вищевикладене, авторська версія подій у Требухові та Борисполі є такою: село Требухів, як і багато інших, потерпало від реквізиції селянських підвод, які часто не повертали. Чергова реквізиція коней та грабунки майна з боку червоних призвели до заворушення та стрілянини. Кількох червоноармійців було вбито. На загальних зборах місцеві жителі вирішили організувати оборону села й нікого в Требухів не пускати. Ватажками повстання були колишні унтер-офіцери К. Дідусь і П. Ковбасинський. Повстанці захоплювали червоних, які відступали, та розстрілювали. Так, на сільському кладовищі була могила 9 червоноармійців.

11 травня радянська 174-та бригада була вибита із Броварів та станції й відступила на схід у село Дударків. Поляки бригаду не переслідували, оскільки на станції продовжувався бій аж із трьома радянськими бронепоїздами, а 12 травня на станцію та містечко перейшли в контрнаступ силами 20-ї бригади 7-ї дивізії та Башкирської кавалерійської бригади[42]. Очевидно, що командування 174-ї бригади вирішило скористатися моментом і знищити повстанців у сусідньому селі. Після артпідготовки більшовицькі війська атакували село з Дударкова й увірвалися у Требухів. Загалом червоними було спалено 200 дворів, почалися масові розстріли селян. Місцеві жителі ховалися в найближчих лісах та очеретах[43].

Водночас, як згадувалося вище, у Борисполі діяла антибільшовицька організація, яка намагалася не виступати відкрито проти радянської влади. Були сформовані загони самооборони, якими керував штаб із дев'яти осіб, до його складу, окрім згаданого Михайла Бережницького, входило ще двоє галичан. За свідченнями останнього, сили самооборони нараховували до 400 осіб, але зброї було замало, як і набоїв – на кожного озброєного припадало лише по 10 набоїв. Також Бережнецький згадує, що ще напередодні Великодніх свят (11 квітня 1920 р.) у Бориспіль прибув радянський військовий інженер, який вимагав у волості 120 осіб для копання окопів. «Та людей не дістав і сам з Боришполя не вийшов», – писав галичанин[44]. Цей епізод також підтверджуються матеріалами кримінальних справ[45].

У період орієнтовно між 16 та 23 травня з київського напрямку в містечко намагався увійти загін червоноармійців із 70 осіб. Повстанці, очевидно натхненні звістками про поразки більшовиків від поляків, його роззброїли, у такий спосіб відкрито виступивши проти червоних. Бережицький зазначав, що завдяки цьому озброєння повстанців збільшилося на 73 гвинтівки. За матеріалами кримінальних справ, роззброєнням керував місцевий житель Павло Корніяка. Серед полонених розстріляли комуністів та євреїв, решту відпусти-

[39] Городовиков О. В рядах Первой конной: Рассказы конармейца. Москва: Воениздат, 1939. 120 с.; Очиров У. От казака (рядового) до генерал-полковника: военная биография О.И. Городовикова. *Весник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН*. 2014. № 3. С. 44.

[40] Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С. Хромов. Москва: Советская Энциклопедия, 1983. С. 495.

[41] Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 134.

[42] Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. С. 110; Гражданская война на Украине 1918–1920. С. 111–112.

[43] Гузій В. Золота очеретина: Броварщина. С. 134–135.

[44] Бережницький М. Останній рік на Великій Україні… С. 135.

[45] Стрілько-Тютюн В. Грона українських повстань… С. 321.

ли й вони подалися на захід у напрямку Бортничів. Отже, радянському військовому командуванню стало відомо про чергове повстання в тилу.

29 травня на заставу до містечка прибули двоє кінних, один із яких представився командиром бригади, інший – її комісаром. За версією червоних, до Борисполя приїхав лише військовий комісар 174-ї стрілецької бригади – Гуманюк. Комбриг повідомив, що хоче виступити перед сходом бориспільців. Але перш ніж в'їхати, останні мають задля підтвердження його безпеки відправити до радянської бригади двох заручників. Бориспільці пристали на ці умови. На сході червоні погрожували жителям містечка: якщо вони не видадуть усіх «бандитів», то більшовики застосують усі сили, щоб знищити це «гніздо». Жителі Борисполя рішуче відкинули такі умови й вимагали, щоб до містечка не заходив жоден радянський підрозділ. На цьому переговори завершилися.

А зранку 30 травня 174-та бригада повела наступ на Бориспіль із заходу (з Олександрівки), з півдня (з Глибокого) та з південного сходу (з Іванкова). Більшовиків підтримував артилерійським вогнем бронепоїзд. Бій тривав до другої години дня й завершився розгромом повстанців. Унаслідок артилерійського обстрілу згоріло 500 дворів. Червоноармійці вбивали захоплених полонених. Після цього зібрали усіх чоловіків, яких змогли, й відібрали кожного п'ятого. Усіх відібраних також розстріляли. Деяким із повстанців все ж вдалося вирватися з оточення й уникнути розправи. Частина, серед них і Михайло Бережнецький, вирушила до Дніпра й навіть змогла переправитися на правий берег поблизу Козачого острова, де зустріла польських військових[46].

А ось які спогади залишив червоний комісар Мартин Апсе: «Після 4-х годинного завзятого бою банда розсіялась, ватажки втекли, залишивши в наших руках штаб банди, цейхгауз, патрони і до 300 полонених, захоплених нами зі зброєю в руках. Бій був доволі запеклим. Бандити трималися завзято, багато вибуло з наших рядів, і лише, коли наші бійці розлютилися, почали спалювати хати, бандити припинили опір і розсіялися»[47]. На думку автора, ця цитата з вуст противника є найкращим свідченням того, як завзято боролися бориспільці за своє місто проти червоних.

Проте на цьому історія лівобережних повстанців аж ніяк не закінчується. Досить багато з них змогли заховатися по лісах, і вони прагнули помститися. Із середини травня польський плацдарм на Лівому березі обороняла група полковника Юзефа Рибака у складі 1-го й 2-го полків стрільців Подгалянських та 41-го піхотного полку. На 2 червня був запланований рейд поляків для захоплення Борисполя, про який згадувалося вище. Для цього з Києва додатково переправився 1-й піхотний полк легіонерів. При цьому в наказі полковника Рибака зазначалося: «Для полегшення наступу на Бориспіль і зв'язування ворожих сил відбудеться демонстративний наступ на Требухів із захопленням цього населеного пункту та його утриманням аж до сутінків. Туди українські офіцери привезуть зброю та амуніцію для повстанців»[48].

Рейд на Бориспіль відбувся успішно – о 12 год. поляки зайняли містечко, примусивши до відступу на схід більшовицькі 141-шу та частково 173-тю бригади, відбили їх контрнаступ. Разом із польськими військами до містечка повернувся й один із командирів повстанців – Павло Корніяка. Проте о 22 год. того ж дня поляки почали відхід на вихідні позиції[49].

Також вдало відбувся рейд двох рот польського 41-го піхотного полку. За твердженням поляків, червоні втратили 70 осіб загиблими, серед них комісара полку та командира батальйону, 38 осіб полоненими, 3 кулемети та інше майно. Як зазначав автор історії вищезгаданого полку: «У рейді на Требухів із нами співпрацювали українські повстанці, котрі як провідники надали важливі послуги»[50].

А 7–9 червня 1920 р. польські війська здійснили поетапний відступ на правий берег Дніпра. Разом із відступом польських військ пішло на захід чимало повстанців. Частина з них ще раніше приєдналася до 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР, яка разом із польською 3-ю армією брала участь у Київському наступі. Так, хорунжий Петро Самутин згадував, що «частинно дивізія поповнила свої ряди повстанцями з канівського повіту та з Чернігівщини. Всього винесло це 128, сто двадцять вісім людей. В першу чергу були поповнені ряди штабової сотні та кінної чоти штабу дивізії, решта була розподілена між стрілецькими бриґадами та технічними службами»[51].

---

[46] Бережницький М. Останній рік на Великій Україні… С. 136–144; Стрілько-Тютюн В. Грона українських повстань… С. 250–251, 322–323, 326, 329–331.
[47] 7-ая Черниговская (Владимирская) имени «Юго-Сталь» стрелковая Краснознаменная дивизия… С. 93.
[48] Borkiewicz A. Wypad na Boryspol. С. 65–66, 72.
[49] Ibid. С. 76, 78–91; Стрілько-Тютюн В. Грона українських повстань… С. 251, 322.
[50] Smoleń L. Zarys historji wojennej 41-go suwalskiego pułku piechoty im. M. Józefa Piłsudskiego. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1929. С. 25.
[51] Самутин П. Київ 1920 р. *Вісті Комбатанта.* 1974. № 1. С. 25.

В опублікованих списках розстріляних під Базаром 22–23 листопада 1921 р. вояків Армії УНР є імена двох зазимців та одного літківця. Вивчаючи опубліковані анкетні дані, не залишається сумніву, що принаймні зазимці – Радченко Іван Степанович та Радченко Василь Матвійович були учасниками повстання в с. Зазим'ї[52]. Микола Чепілко, один із керівників повстання в Борисполі, згодом став комендантом штабу Всеукраїнського центрального повстанського комітету, який готував антибільшовицьке повстання на 1921 р. Був убитий 19 червня 1921 р. при спробі втечі під час ліквідації чекістами цього штабу в м. Ірпені[53]. Продовжували боротьбу й деякі інші повстанці.

Отже, нескоординовані антибільшовицькі повстання на лівобережжі Київщини не мали шансів на успіх і були придушені. Повстання, викликані передусім грабіжницькими реквізиціями, були направлені винятково на оборону власного населеного пункту. Повстанцям не вистачало зброї, а часто і єдності в організації спротиву. Події на фронті польсько-українсько-радянської війни склалися так, що повсталі населені пункти опинилися в зоні концентрації радянських фронтових частин, які й брали участь у їх «замиренні».

Водночас не варто й применшувати силу повстань. Наведені вище цитати свідчать, що їх придушення для червоних відбувалося зовсім не легко, і більшовицьким армійським підрозділам довелося вступати в запеклі бої із повстанцями. Характерно, що навіть такі куці й тенденційні згадки про опір українських повстанців, були можливі в радянських джерелах лише в 1920-х рр., опісля «бандити», якщо й згадувалися, то виключно як несерйозний противник для червоноармійців. Так, знищення в с. Зазим'я цілого батальйону ВОХР у складі 99 осіб для воєнних дій того часу – неабияка подія (нагадуємо, що вояки ВОХР активно залучалися й до боїв на фронті). Наприклад, в одному із боїв проти поляків за те ж с. Зазим'я 20-та стрілецька бригада 7-ї дивізії наводить наступні власні втрати: із командного й політичного складу – 4 загиблих і 9 поранених, червоноармійців (рядових) – вбитих 9 осіб, а поранених та контужених – 119 осіб[54]. При цьому польські полки, як правило, нараховували в середньому 1000 осіб бойового складу та мали підтримку численної артилерії.

Після придушення повстань уцілілі повстанці стали активним союзником Війська Польського у війні 1920 р., а деякі приєдналися до Армії УНР, тобто від боротьби за власний населений пункт перейшли до боротьби за долю вже всієї країни. Наостанок варто навести цитату зі спогадів поета М. Сома, який був родом із тих країв, щоб оцінити, наскільки в'їлися у пам'ять більшовикам вищезгадані повстання, про які вони вкрай неохоче згадували на сторінках своїх друкованих видань: «Одначе я ніколи не забуду, – писав М. Сом, – обережного партійного напуття першого секретаря Броварського райкому партії Микити Ратушного ще в другій половині п'ятдесятих років. Вітаючи мене з виходом першої збірки поезій, той добрий, щирий українець (були ж бо й такі в моноліті компартійців) сказав пророчі і страшні слова: "Синочку, хай тебе ніколи не спіткає доля земляка Чупринки. Нам не буде пощади за Гоголівське, Требухівське, Зазимське та Літківське повстання у двадцятих роках. Ніколи не наголошуй, що ти народився в Требухові"»[55].

References

Barbon, M. (1997). Zazymie. Istoriia sela [Zazymie. History of village]. Kyiv, Ukraine.

Chepur-Udaiskyi, V. (2000). Zahrava nad Litkamy [Glow over Litky]. Kyiv, Ukraine.

Demchenko, T. (2011). Rozstriliani HPU [Shotted by GPU]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 1*, P. 45–54.

Dotsyn, I. (Ed.). (2003). Litopysna skarbnytsia: narys istorii Brovarskoho kraiu (radianskyi period ta doba nezalezhnosti Ukrainy) [Chronicle treasury: an essay on the history of the Brovary region (Soviet period and the era of Ukraine's independence)]. Brovary, Ukraine.

Huzii, V. (1997). Zolota ocheretyna: Brovarshchyna. Istoryko-kraieznavchi narysy [Golden reed: Brovary region. Local historical essays]. Brovary, Ukraine.

Klyshta, P. (2010). Selo Zazymie na Kyivshchyni. Istoriia [The village Zazimye in the Kyivshchyna. History]. Kyiv, Ukraine.

Ochirov, U. (2014). Ot kazaka (ryadovogo) do general-polkovnika: voennaya biografiya O.I. Gorodovikova [From Cossack (private) to colonel general: military biography of O.I. Gorodovikov]. *Vesnik Kalmyczkogo instituta gumanitarnykh issledovanij RAN – Bulletin of the Kalmyk institute for humanitarian research of the Russian academy of sciences, 3*, P. 37–49.

Plekhanov, A. (2007). Dzerzhinskij. Pervyj chekist Rossii [Dzerzhinskij. The first chekist of Russia]. Moskow, Russia.

[52] Рейд у вічність / Під заг. ред. Коваля Р. Київ: Діокор, 2001. 96 с.

[53] Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 141.

[54] 7-ая Черниговская (Владимирская) имени «Юго-Сталь» стрелковая Краснознаменная дивизия… С. 44–45.

[55] Демченко Т. Розстріляні ГПУ. *Сіверянський літопис*. 2011. № 1. С. 51.

Strilko-Tiutiun, V. (2017). Hrona ukrainskykh povstan: antybilshovytskyi sprotyv na Boryspilshchyni v 1917–1932 rr. Istorychne doslidzhennia [Bunches of Ukrainian uprisings: anti-bolshevik resistance in Boryspil region in 1917–1932. Historical research]. Kyiv, Ukraine.

Vasylenko, V. (2008). Pidhotovka antybilshovytskoho povstannia v Ukraini u 1921 r. (za dokumentamy HDA Sluzhby bezpeky Ukrainy) [Preparation of the anti-Bolshevik uprising in Ukraine in 1921 (according to the documents of the Branch state archive of the security service of Ukraine)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1/2 (30/31)*, P. 138–196.

Васечко Олексій Олексійович – історик-краєзнавець, дослідник Львівського інституту мілітарної історії.

Vasechko Oleksii – historian-local expert, researcher of the Lviv institute of military history.

E-mail: askold237@gmail.com

ANTI-BOLSHEVIK UPRISINGS ON THE LIVOBEREZHYA OF KYIV REGION DURING THE POLISH-UKRAINIAN-SOVIET WAR OF 1920 DURING THE STRUGGLE FOR KYIV

The anti-Bolshevik peasant movement is an important component of the period of the Ukrainian revolution of 1917–1922. On April 25, 1920, the Polish Army in alliance with the Army of the Ukrainian National Republic (UNR) launched an offensive in Ukraine against the Bolsheviks. During this offensive, anti-Bolshevik uprisings broke out in a number of settlements on the Livoberezhya of Kyiv region. Both of these processes, albeit to varying degrees, directly influenced each other. ***The purpose*** *of the research is to attempt a historical reconstruction of the events during these uprisings, to supplement and to correct previously known statements.* ***Methods****: historical, problem-analytical.* ***The scientific novelty*** *consists in the use of a wide range of sources of the Polish-Ukrainian-Soviet war of 1920 for the study of local events of the anti-Bolshevik peasant movement.* ***Conclusions****. As a result of the Polish offensive, Soviet troops retreated from Kyiv to the left bank of the Dnieper, where they encountered anti-Bolshevik uprisings of local residents. This directly determined the fate of the rebel settlements. Taking advantage of the operational pause, the Soviet troops resolutely suppressed these uprisings. During the combat operations on the Livoberezhya of Kyiv region, both the Polish and Soviet sides had contacts with the local rebels and left references about them. The analysis of these references makes it possible to better understand the circumstances, participants and character of the struggle of local residents against the Bolsheviks.*

Key words: *Polish-Ukrainian-Soviet war of 1920, Zazimye, Lytky, Trebukhiv, Boryspil, anti-Bolshevik uprising.*

Дата подання: 12 лютого 2024 р.
Дата затвердження до друку: 8 червня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васечко, О. Антибільшовицькі повстання на лівобережжі Київщини під час польсько-українсько-радянської війни 1920 р. у ході боротьби за Київ. *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 117–128. DOI: 10.58407/litopis.240310.

Цитування за стандартом APA

Vasechko, O. (2024). Antybilshovytski povstannia na livoberezhzhi Kyivshchyny pid chas polsko-ukrainsko-radianskoi viiny 1920 r. u khodi borotby za Kyiv [Anti-Bolshevik uprisings on the Livoberezhya of Kyiv region during the Polish- Ukrainian-Soviet war of 1920 during the struggle for Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3*, P. 117–128. DOI: 10.58407/litopis.240310.

УДК 82(100).09:[801.81:398.2(=14)«652»]

Софія Варецька

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ ОБРАЗУ КАССАНДРИ

DOI: 10.58407/litopis.240311
© С. Варецька, 2024.CC BY4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1304-323X

Серед античних жіночих образів, які знаходять віддзеркалення в сучасній художній і науковій рецепції, постать Кассандри привертає увагу своєю універсальністю та актуальністю. Помітний інтерес митців, філософів і мислителів до цього образу ставить питання щодо його привабливості та продуктивності, а також появи в науковому обігу численних виразів, таких як, наприклад, синдром Кассандри, комплекс Кассандри, крик Кассандри. ***Аналіз*** *не обмежується художнім осмисленням образу, охоплюючи багатоаспектний його вплив на різні галузі знання.*

Наукова новизна. *Виходячи із багатозначності та функціональності Кассандри як мистецького феномену, розглянуто його використання у філософії, психології, економіці, екології тощо. У цьому зв'язку звернено увагу на метафору «інформація-Кассандра» чи «ефект Кассандри», яка використовується в розвідувальній діяльності, акцентуючи на складності інтерпретації даних про очевидні ризики та загрози. Вказано на роль образу в сфері екології, із демонстрацією паралелі між давніми пророцтвами та сучасними екологічними кризами. У психіатрії розглядається «комплекс Кассандри», який визначає реакцію особи на ситуації, в якій її важливі відомості чи передбачення ігноруються або їх не сприймають серйозно. Політичні конфлікти та кризи в сучасному світі породжують новаторські методології, такі як соціально-політичний «Проєкт Кассандра», в межах якого провадиться аналіз літературних творів, що допомагає прогнозувати конфлікти у світі.*

Подані міркування про актуальність символічного значення Кассандри, яке виходить далеко за межі античності, провокуючи думки про динаміку знань, комунікації та влади в сучасному світі. Стверджується, що архетип Кассандри слугує певною призмою для вивчення комплексності людського досвіду та суспільних реакцій на передбачення.

Ключові слова: *Кассандра як мистецький феномен, комплекс Кассандри, синдром Кассандри, інформація-кассандра, крики Кассандри, образ, символ.*

Серед античних жіночих образів, які зустрічаються в сучасній художній та науковій рецепції, постать Кассандри повсякчас вирізняється своєю універсальністю й актуальністю. До її образу звертаються не лише в мистецтві, але й у філософії, психології, економіці, екології тощо. Постають питання, чим зумовлений великий інтерес митців, мислителів, теоретиків до образу Кассандри та чому саме її ім'я спричинилося до появи цілої низки сталих виразів, таких як *синдром Кассандри*, *комплекс Кассандри*, *крики Кассандри*, які охоче використовують у різних галузях наукової думки та соціальних практик.

Назвемо деякі причини, чому цей образ може бути таким привабливим для митців:

• *Пророцтво та передбачення*: Кассандра, як відомо, наділена даром передбачення майбутнього, але до її пророцтв, попри їхню правдивість (вона точно передбачила такі події, як падіння Трої та смерть Агамемнона), ніхто не дослухався, тому вони залишалися непоміченими. Ця особливість Кассандри окреслює конфлікт між знанням і безсиллям їх передати, який може стосуватися багатьох аспектів сучасного життя. Звертаючись до цього образу, митці висловлюють свої думки про недооцінення знання й важливість передбачення. Історія Кассандри сприймається як тривожне нагадування про безсилля правди перед неправдою. Разом із цим порушується проблема медіума, пророка як того, хто слугує посередником поміж світом божественним і земним. Кассандра виступає посередницею між надприродним і людським. Прокляття, в результаті якого їй ніхто не вірить, позбавило застереження переконливості. Ця обставина надала образу трагічного виміру й акцентувала на викликах, пов'язаних із передачею правдивих повідомлень за умови, коли людство до них глухе.

• *Приклад трагічної долі*: Оповідь про Кассандру втілює складну взаємодію між долею та волею. У грецькій міфології вона була дочкою царя Пріама й зображувалася неймовірно красивою, чим привернула до себе увагу бога Аполлона. Проте, згідно з міфом, вона була проклята ним через те, що зневажила його почуття й відмовила в близькості, а тому її передбачення мали бути правдивими, однак непочутими. Мислителі бачать у цій дихотомії вічну тему, яка дозволяє їм осмислювати межі людських бажань і фатуму. Боротьба за контроль над власною долею глибоко резонує зі свідомістю людини та надає вдосталь матеріалу для художнього осмислення. Історія Кассандри – це приклад невдачі людини, яка зазнає поразки через обставини, над якими вона не має влади. Ця трагедія може слугувати вдумливою алегорією для зображення складності життя та неуспіху в життєвих рішеннях.

• *Жіноча сила та голос*: Кассандру можна розглядати як комплексну репрезентацію сили, жертовності, духовності й пригнічення жінок у патріархальних суспільствах. Її відмова в інтимній близькості не просто чоловікові, а самому богу Аполлону наголошує на схильності до бунту, який є проявом стійкості, духовної міцності, результатом якого стає руйнування канонів. Здатність Кассандри до пророцтва може бути розглянута як вияв жіночої інтуїції й проникливості. Кассандра-жінка залишалася самотньою, її голос прирівнювався до німоти, її відчуття нікого не цікавили. У такий спосіб відображається історична тенденція ігнорування або несерйозного ставлення до жіночих голосів. Її історія може слугувати відображенням приниження, насильства й пригноблення, яких зазнають жінки в різних соціальних контекстах. Тому митці використовують історію Кассандри для висловлювання своїх думок про рівність, гендерні права, руйнування встановлених норм, правил тощо.

• *Символ маргіналізації*: Через те, що Кассандра – жінка, а також «інша» стосовно соціуму, вона втілює всі можливі маргінальні явища. Заглушений голос Кассандри свідчить про маргіналізацію жіночих голосів упродовж історії людства. Творчі особистості, особливо ті, хто займається питаннями соціальної справедливості та рівності, відчувають у наративі Кассандри суголосність. Вона слугує символом тих, кого не чують; тих, чиї інсайти ставлять під сумнів встановленими нормами. Звертаючись до цього образу, митці порушують важливу проблему сучасності – можливість бути поміченим.

• *Символ правди:* Кассандра є також символом розкриття правди. Використання образу Кассандри як «голосу правди» наголошує на важливості слухати попередження чи висловлювання, навіть якщо вони здаються незручними. Це нагадування, що ігнорування правди може призвести до трагічних наслідків. У такому значенні цей образ використовується для створення складних і глибоких характерів.

• *Бунт проти влади:* Можна розглядати Кассандру як символічний голос протесту в межах владних структур свого часу. Її попередження та пророцтва кидали виклик встановленим нормам. Її неспроможність бути почутою представляє пригнічення голосів протесту. Тож грецька віщунка є зразком спротиву щодо влади та втіленням сильної волі. Її історія стає символом опору небажаним намаганням та нав'язуванням влади. Цей образ дає змогу показати боротьбу індивідів проти тоталітарних режимів або авторитарних структур.

• *Вираження глибоких емоцій:* Життя Кассандри – це широкий спектр емоцій, від роздратування з приводу ігнорування передбачень до страждання через прокляте існування. Митців приваблює її емоційна складність, оскільки це добра нагода для вираження глибоких почуттів. Її фігура стає підґрунтям для дослідження тем втрати, зради, відчаю, але також любові, відданості, прихильності.

• *Міфічний резонанс:* Як міфологічна постать, Кассандра виступає своєрідною призмою, крізь яку можна трактувати сучасність. Міф про Кассандру глибоко вкорінений у колективній свідомості. На прикладі історії грецької віщунки стає зрозуміло, що правдиві пророцтва чи попередження часто не отримують належного визнання. Митці переосмислюють цю вічну історію, нашаровуючи нові значення й наголошуючи на її актуальності в сучасному контексті. Кассандра стає мостом між давніми та сучасними наративами, даючи змогу митцям коментувати нагальні питання, спираючись на універсальні теми, закладені в її історії.

• *Периферійний образ:* Кассандра належить до периферійних образів історії про Троянську війну. Із сучасного погляду, таке становище забезпечує їй переваги. Сказане з периферійної позиції виразно конкурує з позицією центру, бо уникає конвенціональності й утверджує правду. Образ Кассандри як периферійний залишається відкритим для домислення в інші епохи. З огляду на це, його можна розуміти і як носія вічних істин.

Тож образ Кассандри має позачасову актуальність. Її історію можна інтерпретувати з різних поглядів, тому вона залишається універсальним джерелом натхнення для тих, хто осмислює важливі теми: від особистої трагедії до глобальних проблем. Загалом образ Кас-

сандри приваблює авторів своєю глибокою символікою, можливістю виразити різні аспекти людського досвіду й порушити важливі суспільні питання. Досвід митців безумовно переконує і представників наукових та інформаційних сфер.

Розглянемо кілька прикладів використання образу Кассандри та її імені в різних сферах життєдіяльності: зокрема в філософії, бізнес-середовищі, психології, екології, політиці, інформаційних розвідках тощо. Тут зустрічаються такі поняття як «синдром Кассандри», «комплекс Кассандри», «феномен Кассандри», «прокляття Кассандри», «інформація-кассандра», «ефект Кассандри», «парадокс Кассандри», «кассандрівське начало», «крик Кассандри» та ін.

«Синдром Кассандри», сформульований французьким філософом Гастоном Башляром[1], досліджує складну взаємодію між інтуїцією, передчуттям і негативною реакцією суспільства на це явище. Він окреслює напругу між особою, яка передбачає майбутні події, та скептицизмом, який демонструють навколишні. Концепція Башляра акцентує на психологічних і філософських наслідках володіння уявленнями чи візіями, які суперечать панівним нормам чи віруванням суспільства. Носії синдрому Кассандри можуть опинитися в пастці між своїм внутрішнім знанням і зовнішньою недовірою чи неприйняттям, із яким вони будуть стикатися. У широкому розумінні, синдром Кассандри можна розглядати як відображення боротьби між інновацією та конвенцією. Особи, які мають профетичний дар, провокують виклики вже встановленим парадигмам, часто зіштовхуючись з опором чи насмішками, перш ніж їхні пророцтва будуть визнані та підтверджені.

Синдром Касандри також наголошує на відносинах між правдою та сприйняттям. Постає питання про природу правди та динаміку влади, коли чиясь перспектива суперечить загальноприйнятому наративу. Дослідження Башляра спонукає до роздумів про механізми, які впливають на вірування, роль скептицизму в суспільному прогресі та шляхи, якими незвичайні ідеї отримують визнання. Загалом, «Синдром Кассандри» слугує концепцією, яка спонукає до роздумів про динаміку вірування, знань і суспільної реакції на тих, хто наважується кинути виклик.

Гастон Башляр вказує й на комплекс Кассандри в процесі виховання дітей. Зокрема він стверджує, що саме батьки чи вихователі звужують вибір можливостей розв'язання будь-якої проблеми дітьми чи підлітками, оскільки це, на їхній погляд, не раціонально. «Наставники, навіть якщо вони не накладають прямих заборон, часто пропонують не що інше, як раціоналізацію майбутнього, у тому сенсі, в якому психоаналіз називає "раціоналізацією" свідомі пояснення, які ігнорують справжні несвідомі причини вчинку. Що старші ми стаємо, то більше недооцінюємо можливості молодості. Тому впродовж усього життя ми маємо викривати комплекс Кассандри, який затьмарює вивчення можливостей, знецінює, як висловився поет, "золото можливого". Багато в чому цей комплекс Кассандри є зброєю садизму вихователя. Пророковане майбутнє – це покарання, на яке, здається, немає відповіді»[2].

У 2017 р. на філософському факультеті Гайдельберзького університету була захищена кандидатська дисертація під назвою «Ной та Кассандра. Вимір загрози та перспективи порятунку в ментальності західнонімецького Руху за мир 1979–1984 рр.»[3]. Автор Тім Варнеке використовує архетипи постаті Ноя та Кассандри для представлення двох різних підходів до порятунку чи загибелі людства. Кожна з постатей є таким пророком, який володіє вищим розумінням майбутнього й виступає як рятівник чи провісник загибелі. Профетичний вимір має психологічну динаміку, яка дозволяє Руху за мир виправдовувати свою політичну позицію як ключову в боротьбі проти ядерної загрози. За аналогією із зображенням катастрофічних подій з міфічної давнини та історичного минулого, таких як потоп і падіння Трої, породжується візія можливої майбутньої ядерної катастрофи, створюючи уявлення про неперервну загрозу для людства. У такий спосіб автор дисертації, використовуючи міфологічні фігури Кассандри та Ноя, демонструє, як можна в сучасному світі розгледіти реальні загрози, виразити обурення або попередити про необхідність дій у контексті ядерної загрози та Руху за мир.

Фігура Кассандри використовується як важливий архетип, що сприяє розумінню взаємодії між знанням, прогнозуванням і реакцією суспільства на можливі загрози.

Розглянемо використання образу та імені Кассандри в бізнесі. Філіп Дейвс, автор статті «Комплекс Кассандри: як уникнути створення корпоративної візії, в яку ніхто не вірить», зазначає, що «комплекс Кассандри» описує ті організації, очільники яких можуть розробляти візії, що відповідають зовнішній бізнес-реальності, але не мають внутрішньої

[1] Bachelard G. Le Rationalisme appliqué. Paris: Les Presses universitaires de France, 1966. 3e éd. 216 p
[2] Ibid. P. 96.
[3] Warneke T. Noah und Kassandra. Dimensionen der bedrohung und perspektiven der rettung in der mentalität der westdeutschen friedensbewegung 1979–1984. *heiDOK*. URL: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/23269/1/Dissertation%20Druckversion%202017.pdf.

підтримки чи довіри»[4]. Тобто «комплекс Кассандри» в бізнес-середовищі вказує на ситуацію, коли керівники можуть запропонувати чітке бачення майбутнього підприємства, яке відповідає зовнішнім бізнес-реаліям, проте через нестабільні внутрішні обставини не отримує необхідного схвалення. Це можуть бути інноваційні бізнес-моделі, технології чи стратегії, які, на перший погляд, видаються перспективними. Однак вони часто зіштовхуються з внутрішнім опором чи сумнівами. Це пояснюється кількома причинами, зокрема, відсутністю довіри між співробітниками. Керівники можуть мати труднощі з комунікацією свого бачення всередині організації та не отримати належної підтримки від колективу, що часто пов'язано із попередніми невдачами, відсутністю довіри або непорозумінням стосовно реальності організації. Інша причина – це опір змінам. Працівники чи інші внутрішні зацікавлені особи можуть чинити опір через те, що запропонована візія потребує глибоких змін чи адаптацій, які сприймаються як незручні чи загрозливі.

Ще однією важливою причиною для сумнівів є відсутність пристосування до внутрішньої реальності. Чітке бачення майбутнього теоретично може мати сенс, але водночас не враховувати фактичних умов, процесів чи структур всередині колективу. Дейвс стверджує, що «в організаціях з "комплексом Кассандри" візіонер правий, але його ніхто не слухає. Якщо візіонер не має влади, його ігноруватимуть, і він піде»[5]. Для подолання «комплексу Кассандри» в бізнес-середовищі важливо, щоб керівники не лише розробляли інноваційні візії, але й впроваджували чітку стратегію комунікації для забезпечення розуміння та прийняття всередині. Залучення працівників, прозора комунікація й адаптація візії до внутрішніх обставин є вирішальними чинниками для забезпечення успішного бачення майбутнього не лише на зовнішньому рівні, але й всередині організації.

В економіці поняття «Кассандра» застосовується до тих експертів, які передбачають зростання й падіння фондових ринків, проте їхні попередження не беруть до уваги. Одним із відомих прикладів «ефекту Кассандри» є попередження про глобальну фінансову кризу 2008 р. Деякі економісти й фінансові експерти напередодні вказували на нестабільність на фінансових ринках, але багато з цих застережень не були сприйняті серйозно, і криза врешті-решт сталася. Цей ефект показує, що ранні попередження, навіть якщо вони обґрунтовані, іноді ігноруються людьми, які приймають остаточне рішення, або враховуються неналежним чином.

Історія Кассандри часто є ілюстрацією про ігнорування передбачень чи попереджень. Її доля вказує на те, як люди можуть не зважати на важливу інформацію чи не звертати увагу на важливі повідомлення. У розвідувальній діяльності використовують метафору «інформація-кассандра»[6] чи «ефект Кассандри»[7] – це дані, які містять інформацію про очевидні ризики й загрози з боку ворожого угрупування. Однак, щоб прийняти й відреагувати на цю інформацію, потрібно врахувати низку складних обставин. «"Ефект Кассандри" – це нехтування наперед правдивою інформацією на користь дезінформації»[8]. Як приклад, у статтях ідеться про те, що керівництво Радянського Союзу отримувало інформацію щодо небезпечної рухливості німецьких військ задовго до початку війни: «Відомості про концентрацію військ, про рекогностування, що проводяться німецькими офіцерами вздовж кордону, про підготовку німцями артилерійських позицій … стали надходити з початку лютого»[9]. Однак «командування округом недооцінювало загроз, що насуваються, і до багатьох розвідданих ставилося з деякою недовірою»[10]. Інший приклад можна навести з книжки відомого американського історика Роберта Волстеттера «Куба і Перл-Гарбор: попередження й вирішення»[11], де він стверджує, що напад Японії стався внаслідок низки недоглядів. Зокрема, помилкового стратегічного аналізу розвитку подій, неузгодженості розвідданих і недостатньої концентрації в підтримці бойової готовності американських сил. Однак, як і в попередній ситуації, основною причиною є не сама організація й характер розвідувальної діяльності, а неправильна їхня оцінка. У вирішальний момент при аналізі розвідданих свідомо правдива інформація знецінювалася, а перевага надавалася дезін-

[4] Davies Ph. The Cassandra complex: how to avoid generating a corporate vision that no one buys into. *MANCHEstER*. URL: https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:2n710&datastreamId=FULL-TEXT.PDF.
[5] Ibid.
[6] Золотухін Д. Що таке «інформація-кассандра», або – «видатна мразь». *УКРІНФОРМ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3268627-so-take-informaciakassandra-abo-vidatna-mraz.html.
[7] Emelyanov A. The Cassandra effect in the process of fast decision making: logical semantic interpretation. *Security issue*. 2018. № 6. P. 25–46.
[8] Там само.
[9] Там само.
[10] Там само.
[11] Wohlstetter R. Pearl Harbor: warning and decision. Stanford, CA: Stanford University Press, 1962. P. 392, 397, 354–355.

формації[12]. Подібну ситуацію в американській розвідці описують Джонс Міло та Філіп Сільбежан у книжці «Породження Кассандри: рефреймінг розвідувальних невдач ЦРУ в 1947–2001». Автори зазначають, що отримати розвіддані значно легше, аніж прийняти їх і адекватно використати. Існує низка факторів, яка може вплинути на ігнорування правдивої інформації, як, скажімо, коли відомості надійшли із не зовсім надійного джерела, чи психологічний фактор, а саме неприйняття відомостей, які несуть негативний характер.

Упродовж останніх десятиліть у світовій спільноті активно ведеться дискусія про те, чи існує глобальна зміна клімату й передусім чи спричинена вона людиною. Дослідження в царині екології переконали політиків і ЗМІ в серйозності їхніх попереджень щодо екологічної катастрофи. У наукових розвідках у цій галузі часто використовують образ Кассандри. Сучасні захисники природи порівнюють пророцтва віщунки, які не сприймали серйозно, з негативними екологічними наслідками, які можуть бути реальними в недалекому майбутньому. У статті «Кассандра (також) не сміялася» автори Міхаель Суда та Ґюнтер Доблер[13] показують на прикладі повсякденного життя волонтера-еколога, як виклики екологічного захисту конфліктують із економічними інтересами, суспільним тиском і політичними рішеннями. У тексті відображено труднощі та фрустрації, яких зазнають захисники природи, прагнучи захистити людство від екологічних катастроф. Ще один вчений, Петер Вайнгарт опублікував статтю під назвою «Крик Кассандри та зміна клімату»[14], яка присвячена літнім повеням 2002 р. Згадка про Кассандру слугує метафорою для сучасних учених-екологів та їхньої ситуації: так само як троянська віщунка не могла переконати інших у правдивості своїх передбачень, так і екологи постають перед труднощами, намагаючись вплинути на суспільство та політику через свої дослідження, особливо в сфері клімату. У тексті стверджується, що науковці, які колись представляли катастрофічні сценарії, тепер втрачають довіру суспільства. За аналогією з Кассандрою, вони можуть передбачати можливі наслідки, але часто їхні прогнози не враховуються або навіть вважають неактуальними.

У психіатрії використовують поняття «комплекс Кассандри», яке вказує на те, як індивід реагує на ситуації, коли він має важливі відомості чи передбачення, але йому не вірять чи його ігнорують. Комплекс Кассандри не є офіційним діагнозом у психіатрії чи психології, але таке поняття часто використовується для опису психічного стану, що виникає в людей, які відчувають себе непримітними або неважливими, навіть коли вони мають значущі та цікаві інсайти чи прогнози. Комплекс Кассандри може виникнути у зв'язку з відчуттям того, що інші не слухають, не вірять чи не розуміють їх, навіть коли їхні спостереження чи передбачення можуть бути важливими чи правильними. Відома британська психологиня Мелані Кляйн[15] зверталася у своїй практиці до міфологічного образу Кассандри, щоб розкрити психічні механізми, пов'язані з моральним сумлінням і внутрішніми конфліктами. Дослідниця запропонувала інтерпретацію Кассандри до тих людей, котрі мають розвинуту інтуїцію, основне завдання якої – попереджати. У 1988 р. американська психологиня Лорі Лейтон Шапіра запропонувала використати образ троянської віщунки для формулювання діагнозу своїм пацієнтам. Ішлося, зокрема, про істерію. Психологиня порівнює стан істерії жінки зі страшним пророцтвом Кассандри. Те, що така жінка бачить і промовляє в цьому стані, може бути важливим і містити зерно правди. Проте навколишні не сприймають серйозно таких висловлювань та не вірять їм. Шапіра зазначає, що «Жінка з комплексом Кассандри володіє особливим істеричним патерном, що містить помітне розширення особистості. Така жінка часто є екстравертною та добре адаптованою – яскравою, активною, компетентною, відповідальною, навіть нав'язливою в своїх справах, і, крім того, здатною підтримувати тривалі, хоча іноді й поверхневі стосунки. Проте інколи її "Персона" раптово розпадається на частини, оголюючи маленьку дівчинку, що прагне турботи й уваги, і не здатна висловити свої потреби або знайти свій шлях у несвідомому. У неї нема провідника, вона не переживає задоволення, відчуває себе безпорадною, безнадійною і вкрай наляканою»[16]. Тож дослідниця описує психологічний профіль сучасної жінки з комплексом Кассандри, його використання в терапії та клінічні фази аналітичного процесу.

[12] Ibid.
[13] Suda M., Dobler G. Kassandra hatte (auch) nichts zu lachen. *Anliegen natur*. 2013. № 35(2). S. 59–64. *Bayerische Akademie für Naturschutz und Landschaftspflege*. URL: https://www.anl.bayern.de/publikationen/anliegen/doc/an35206suda_et_al_2013_kassandra.pdf
[14] Weingart P. Kassandrarufe und Klimawandel. Gegenworte, 10 Heft. 2002. *Publication Server of Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*. URL: https://edoc.bbaw.de/opus4-bbaw/files/1134/05_weingart.pdf.
[15] Klein M. Some reflexions of the Oresteia. Envy and gratitude and other works 1946–1963. New York: The Free Press, 1975. P. 293–365.
[16] Schapira L. The Cassandra complex: living with disbelief: a modern perspective on hysteria. Toronto, Canada: Inner City Books, 1988. 164 p. *Internet archive*. URL: https://archive.org/details/cassandracomplex00scha.

Політичні конфлікти та кризові ситуації є вагомою частиною нашого сучасного світу. Визнавши важливість раннього виявлення криз, дослідники з Тюбінгенського університету Німеччини 2019 р. розробили нестандартний метод прогнозування конфліктів: аналіз художньої літератури, пов'язаної з регіонами, які схильні до криз. Проєкт, який отримав назву «Projekt Cassandra»[17], асоціюється з персонажем грецької міфології. «Проєкт Кассандра був створений, щоб серйозно сприймати літературу як джерело знань. Література – це найбільший архів у світі: унікальний носій людського досвіду. Вона навіть здатна зобразити невисловлене: чи то приховану чутливість окремих людей, чи то колективні почуття та менталітет – літературі завжди вдається відобразити важливі, важко усвідомлювані глибини та підводні течії складних суспільств у наочних оповідях і образах»[18]. Отже, учасники проєкту, аналізуючи художні тексти, прагнуть знайти відповідь на питання, як соціальні настрої та почуття відображені в творах, з одного боку, а з іншого, – чи можуть самі художні тексти стати певним каталізатором впливу на суспільство. Варто зауважити, що проєкт частково фінансувався Міністерством оборони Німеччини. Наразі досліджено три осередки конфлікту для модельного аналізу, зокрема сербсько-косівський конфлікт (1998–1999), епідемія тероризму в Нігерії, спричинена угрупованням «Боко Гарам», і напруженість в Алжирі перед виборами в 2019 р. Використовуючи ім'я Кассандри, засновники проєкту підводять нас до думки, що історія повторюється, тут є свої аргументи «за» і «проти». Попри суперечливість тези про те, що минуле справді «повторюється», це твердження ґрунтується на припущенні, що історія пропонує нам моделі, які дозволяють певний рівень «передбачення». Такий підхід можна застосовувати й до давньої літератури, де виявлення моделей, пов'язаних із минулими кризами, може сприяти визначенню потенційних конфліктів у майбутньому. Зі слів засновників проєкту: «Література – це не ясновидіння. "Проєкт Кассандра" – це не передбачення фактів і подій, а демонстрація потенціалу. Ідеться про "щось", що, можливо, навіть несвідомо вписане в історію: наприклад, поступово наростальна нервозність і невпевненість, соціальна напруга й роздратування, інтуїтивне відчуття загрози»[19]. Починаючи з лютого 2022 р., після повномасштабного вторгнення РФ на територію України, команда проєкту Кассандра присвятила кілька інформаційних випусків війні в Україні[20]. Також був запропонований інформаційний майданчик для критичного обміну думками та висловлюваннями своєї позиції українськими митцями й інтелектуалами.

Як бачимо, міфологічний образ Кассандри активно використовується в багатьох сферах людської діяльності. Кассандра втілює особу, яка має знання або мудрість, але через певні обставини чи недовіру до неї її не слухають або не сприймають серйозно. У цьому значенні її іменем сьогодні послуговуються для позначення певного футурологічного типу мислення, який вказує на конкретні проблеми, реальні ризики та загрози, проте цю інформацію не беруть до уваги, оскільки вона звучить непереконливо й неправдоподібно. Таке звернення можемо спостерігати в різних сферах: у політиці, науці, екології, психології чи особистісних стосунках. Історія троянської віщунки нагадує нам про те, наскільки важливо дослухатися до тих, хто повідомляє невтішну правду, підштовхує людство не нехтувати негативними повідомленнями, якими б незручними вони не були. Це також нагадує, що мудрості й розуміння як таких недостатньо, якщо середовище не готове слухати й адекватно реагувати. Трагічні пророцтва Кассандри щодо падіння Трої були правдивими й троянці чули їх, проте не дослухалися, не робили належних висновків, не хотіли бачити очевидного. Сучасність мало знає про пророцтва, вона віддає перевагу статистичним даним і науковому моделюванню для планування майбутнього. Дивитися в майбутнє – це неодмінна частина добре спланованого життя, однак наше майбутнє базується винятково на позитивних візіях, ми не враховуємо негативних прогнозів, не вносимо до наших календарів похибки на трагічні випадки. Тож, з огляду на це, сучасне суспільство не надто змінилося з прадавніх часів, сьогодні нас турбують ті самі питання, що й в античності, а тому фігура Кассандри як символ і метафора залишається актуальною та продуктивною, уможливлюючи рефлексії про динаміку знань, комунікації й влади в сучасному світі.

References

Emelyanov A. (2018). The Cassandra effect in the process of fast decision making: logical semantic interpretation. *Security issue, 6*, P. 25–46.

Suda M., Dobler G. (2013). Kassandra hatte (auch) nichts zu lachen [Cassandra had nothing to laugh about (either)]. *Anliegen natur – Nature concerns, 35 (2)*, P. 59–64.

[17] Projekt Cassandra: Literatur als Frühwarnsystem. *CASSANDRA*. URL: https://projekt-cassandra.net/.
[18] Ibid.
[19] Ibid.
[20] Ibid.

Варецька Софія Олександрівна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри світової літератури, факультету іноземних мов, Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79001, Україна).

Varetska Sofiya – Ph.D. in philological sciences, docent of the world literature department, the faculty of foreign languages, I. Franko Lviv national university (1 Universytetska Str., Lviv, 79001, Ukraine).

E-mail: sofia.varetska@gmail.com

THE UNIVERSALITY OF THE ARCHETYPE OF CASSANDRA

Among ancient female images that are reflected in contemporary artistic and scientific reception, the figure of Cassandra attracts attention for its universality and relevance. The noticeable interest of artists, philosophers, and thinkers in this image raises questions about its appeal and productivity, as well as the emergence in scientific discourse of numerous expressions, such as, for example, Cassandra syndrome, Cassandra complex, Cassandra's cry. ***The analysis*** *goes beyond the artistic interpretation of the image, covering its multifaceted impact on various fields of knowledge.*

The scientific novelty. *Based on the ambiguity and functionality of Cassandra as an artistic phenomenon, the article examines its use in philosophy, psychology, economics, ecology, etc. In this context, attention is paid to the metaphor «Cassandra-information» or «Cassandra effect», which is used in intelligence activities, emphasizing the complexity of interpreting data about obvious risks and threats. The role of the image in the field of ecology is indicated, demonstrating parallels between ancient prophecies and contemporary ecological crises. In psychiatry, the «Cassandra complex» is examined, which defines the reaction of a person to situations in which their important information or predictions are ignored or not taken seriously. Political conflicts and crises in the modern world give rise to innovative methodologies, such as the socio-political «Cassandra Project», within which the analysis of literary works helps to predict conflicts around the world.*

The presented reflections on the relevance of the symbolic meaning of Cassandra, which goes far beyond antiquity, provoke thoughts about the dynamics of knowledge, communication, and power in the modern world. It is asserted that the archetype of Cassandra serves as a certain prism for studying the complexity of human experience and societal reactions to predictions.

Key words: *Cassandra as an artistic phenomenon, Cassandra complex, Cassandra syndrome, Cassandra-information, cries of Cassandra, image, symbol.*

Дата подання: 24 січня 2024 р.
Дата затвердження до друку: 5 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Варецька, С. Універсальність образу Кассандри. *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 129–135. DOI: 10.58407/litopis.240311.

Цитування за стандартом APA

Varetska, S. (2024). Universalnist obrazu Kassandry [The universality of the archetype of Cassandra]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3*, P. 129–135. DOI: 10.58407/litopis.240311.

УДК 930:94(470)«18»

Костянтин Ячменіхін

●

СУЧАСНИКИ ПРО О.А. АРАКЧЕЄВА (Частина ІІІ)

DOI: 10.58407/litopis.240312
© К. Ячменіхін, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4587-4222

Метою дослідження *є комплексний аналіз свідчень певних категорій осіб, які свого часу так чи інакше були дотичні до життя й діяльності графа О. Аракчеєва. Загалом під час дослідження були опрацьовані джерела-особливого походження: спогади П. Отта, мемуарні нотатки О. Михайловського-Данилевського, свідчення Г. Батєнькова. Окремо в статті виділяється робота П. Вяземського, оскільки саме в ній простежується не лише власна думка автора про О. Аракчеєва, але й виділені особисті та психологічні фактори, які сприяли зближенню останнього з імператором Олександром І. Також проаналізований образ графа в літературних творах К. Рилєєва, О. Пушкіна, Є. Баратинського. Невід'ємною частиною дослідження є аналіз фольклорних, апологетичних творів про графа та спогадів селян військових поселень.* ***Методологічну основу*** *дослідження становлять принципи наукового об'єктивізму, комплексності, системності та історизму. Для досягнення мети та завдань дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи: історико-ретроспективний, порівняльно-історичний.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає в тому, що на основі наративних джерел вдалося встановити сприйняття Аракчеєва в суспільстві, виявити риси його характеру, які були помітні серед оточення графа та сформували певні «кліше» про нього, що побутували ще за його життя серед різних верств населення. Опрацьовані матеріали дозволили дійти таких* ***висновків****: по-перше, ставлення до графа не було одноманітним; по-друге, думки авторів щодо графа залежали від різноманітних чинників, а тому мали суб'єктивний характер; по-третє, значна кількість оцінок з'явилася вже в другій половині XIX ст., що значною мірою вплинуло на характер спогадів про Аракчеєва і в свою чергу позначилося на формуванні його образу вже в історіографічних дослідженнях.*

Ключові слова: *граф, спогади, мемуари, публіцистичні праці, діяч.*

У цій частині роботи ми завершуємо дослідження проблеми ставлення сучасників до особи графа О. Аракчеєва[1]. У попередній – ми зупинилися на враженні деяких осіб від візиту до садиби Аракчеєва в Гру́зині (Ф. Булгарін, П. Свіньїн). Низку спогадів про це залишили менш відомі на той час особи. Більшість мемуаристів віддає належне оригінальній організації господарської діяльності селян, облаштуванню шляхів між селами, споруд, які не були притаманні російській дійсності тих часів[2]. Вони відзначали чудовий художній смак, яким вирізнялося оздоблення садиби графа, різних приміщень і скульптурних композицій парку та саду.

Частина свідків вважала, що добробут і порядок, які панували в маєтку, були наслідком надмірної експлуатації селян та жорстких вимог Аракчеєва-поміщика. Так, наприклад, зовнішню розкіш будівель, зручність доріг, власну флотилію на р. Волхові та чудові парки Гру́зина фон Брадке порівнює з «царською літньою резиденцією». Але внутрішня атмосфера в маєтку, на його думку, була далекою від гуманної: «при всіх нескінченних перевагах, сільське населення почувалося дуже нещасним. Деспотичний характер графа ставив селянина в становище, яке не узгоджувалося з його побутом. Узагалі все внутріш-

[1] Ячменіхін К., Пуліна В. Сучасники про О.А. Аракчеєва. *Modern direktions of scientific research development. Proceedings of 12th International scientific and practical conference*. Чикаго: Boscience publisher, 2022. Ч. І. С. 653–663; Ч. ІІ. С. 626–638.

[2] Языков А. Из воспоминаний о селе Грузине, имения графа Аракчеева в 1825 г. *Русский архив.* 1869. Кн. 3. Стб. 930–937.

нє та зовнішнє управління супроводжувалося надмірною суворістю й обтяжливою любов'ю до порядку»[3]. Звернімо увагу на те, що більшість селян Аракчеєва, як можна судити зі спогадів, вважали його дії виправданими, натомість дворяни – ні. Це ще раз свідчить про парадокси й хибність суто класових підходів в оцінках історичних явищ.

Центральною фігурою спогадів П. Отта, фольклориста, перекладача, почесного члена Російської академії і державного діяча, є, насамперед, князь О. Голіцин та його час[4]. Автор належав до близького оточення князя, тому його упереджено негативну оцінку графа Аракчеєва можна вважати передбачуваною. Справді, усі найвідоміші, але не підтверджені іншими джерелами факти «дивовижної жорстокості» графа відобразилися в роботі Отта: «принизити когось, якоїти неприємностей було для нього насолодою … Аракчеєв не міг викликати до себе симпатії»[5]. Графа справедливо звинувачують в надмірному педантизмі, жорсткості у взаємних стосунках, зневазі до оточення. Пригадує автор і нетрадиційне ставлення Аракчеєва до нагород і всіляких відзнак, однак зупиняється й на його позитивних рисах: «він досить вдало міг відшукати й використати потрібних для справи людей. Треба віддати належне, що він не робив стільки зла, скільки міг. І, звичайно, знаючи, як його ненавидять ті самі люди, які схиляються перед ним, він не використовував свої сили, щоб знищити їх»[6].

Мемуарні нотатки О. Михайловського-Данилевського, секретаря начальника Головного штабу, військового історика й голови військового цензурного комітету[7], переважно характеризують Аракчеєва як людину «без блискучих подвигів, без особливого хисту від природи, навіть без особливої зовнішньої привабливості … граф Аракчеєв зміг набути безмежної довіри того Государя, який розум мав найсвітліший»[8]. Перераховуючи головні етапи кар'єри Аракчеєва, а також найпомітніші риси його характеру, автор спогадів намагався знайти відповідь на питання: як людині «без прикмет» вдалося-таки досягти таких високих посад. Шукаючи раціональне пояснення цьому феномену, Михайловський-Данилевський чіткої відповіді на це питання так і не сформулював.

Досить несподіваною є його оцінка військових поселень: «йому доручили складний подвиг (вислів автора – *К.Я.*) створення військових поселень, які він заснував чудово, хоча за власною вдачею, діючи з надмірною суворістю, він накликав на себе докори й прокльони селян, які мали стати військовими»[9]. Запідозрити Михайловського-Данилевського в любові, чи хоча б у поважному ставленні до графа Аракчеєва важко, тому є підстави вважати позицію автора дещо дивною. Але якщо враховувати його посаду головного військового цензора, можна припустити, що власний голос у оцінках і висловлюваннях був більш стриманим, ніж голос чиновників високого рангу. Узагалі викликає подив той факт, що в спогадах Михайловського-Данилевського, який окрім іншого був професійним військовим істориком, процитоване вище висловлювання є єдиним (!) стосовно військових поселень.

Стислими за обсягом, але дуже влучними й глибокими за змістом можна вважати свідчення Г. Батєнькова, які були зафіксовані під час слідства над декабристами. Вони присвячені двом визначним особистостям олександрівської епохи – М. Сперанському та О. Аракчеєву. Відомо, що Батєньков працював із обома, за висловом О. Пушкіна, «геніями Зла і Блага»[10].

Порівняльна характеристика цих двох діячів містить цікаві, неупереджені, але, треба зауважити, здебільшого суб'єктивні оцінки. Іншого від такої неоднозначної особистості годі було й чекати. Його слова про них є, мабуть, найцитованішими в історіографії: «…мені обидва вони подобалися як люди незвичайні. Сперанського любив душею»[11]. Батєньков влучно і, на наш погляд, справедливо висловився про військові поселення та їхнього керівника: «Діяч (Аракчеєв – *К.Я.*) був невтомний, хоча головне його творіння, військові поселення, впливовою суспільною думкою не схвалювалися, і причиною тому було стійке невдоволення ним, проте він, незважаючи ні на що і засобами дуже радикальними, надав їм потужного розвитку. Не наша справа схвалювали їх чи ні; зауважимо лише, що ця справа належить вже державній науці, і на руїнах військових поселень приховується драма Петра І, повчальніша й гостріша за всі шекспірівські, що примушує обміркувати, чи

[3] Брадке Е. Автобиографические записки. *Русский архив*. 1875. № 1. С. 13–51, 49.
[4] Отто П. Князь А. Голицын и его время. *Русский архив*. 1902. № 9. С. 101–107.
[5] Там само. С. 106.
[6] Там само. С. 107.
[7] Михайловский-Данилевский А. Мемуары 1814–1815. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2001. 400 с.
[8] Там само. С. 261.
[9] Там само. С. 274.
[10] Пушкин А. Дневник. *Собрание сочинений в десяти томах*. Москва: Художественная литература, 1976. Т. VII. С. 281.
[11] Батеньков Г. Граф Сперанский и граф Аракчеев (по воспоминаниям). *Русская старина*. 1887. № 10. С. 136.

не залишилось чого-небудь доброго від нашої вистави»[12]. Думка не лише яскрава, але й слушна.

Окремо від цієї відомої мемуарної та публіцистичної літератури, присвяченої особі Аракчеєва, стоїть робота П. Вяземського «З приводу нотаток графа Зенфта»[13]. Це одна з перших публіцистичних праць, в якій простежується спроба аналітичного підходу до проблеми. Чим саме відрізняється ця робота від багатьох інших? По-перше, по-справжньому неупередженим підходом, намаганням якомога більше об'єктивізувати свої думки глибокою аналітикою, а по-друге, усебічною обізнаністю з тогочасною політичною та соціальною ситуацією в країні. Критичний погляд на життя, багатий досвід, добре розуміння психології людей, глибоко професійний стиль письменника ставлять його роботу поза конкуренцією з іншими роботами сучасників. Справа в тому, що комусь забракло неупередженого підходу, хтось мав особисту образу на Аракчеєва, Вяземського ж кардинально вирізняє підхід до проблеми, йому притаманне «сучасне» під ту пору сприйняття особи Аракчеєва: «не буду захищати його і тим більше відстоювати … І за життя, і при силі його, багато чого мені в ньому не подобалося: багато суперечило поняттям моїм, правилам, почуттям. Але в Аракчеєва був і є інший адвокат, а саме Олександр»[14]. Спроба сучасників звинуватити Олександра І в наближенні до себе «чудовиська», протиставити «блискучого, чуйного, тонкого й розумного» імператора та невігласа-фаворита й навіть спроби розглянути постать графа без постаті імператора не відображає глибини проблеми.

Прагнення не захищати й не звинувачувати, не судити й не виправдовувати, а розібратися із суспільним шлейфом людини-легенди, яким граф Аракчеєв став ще за життя, є, на наш погляд, головною метою Вяземського. Очевидним позитивом його роботи є чітка, добре вибудувана система доказів, тобто не хаотичний добір будь-яких фактів задля обґрунтування вже заздалегідь відомого висновку, а методичне й досить логічне конструювання роздумів. Насамперед, автора насторожує велика кількість майже однакових спогадів про Аракчеєва. Вяземський добре розумівся на відомих прийомах роботи сучасної йому журналістики, ось чому ці твори, переважно викликають у нього певний скепсис та іронію: «…у нашому суспільстві, а особливо нашій пресі, дуже подобається коли … віддають на поживу якусь політичну подію або ім'я відомого посадовця»[15].

Насамперед, Вяземського цікавлять особисті та психологічні чинники, що сприяли зближенню Олександра І з Аракчеєвим. Аргументація автора виглядає достатньо переконливою: по-перше, це розумові здібності й неабияка інтуїція імператора, яка навряд чи могла схибити при такому важливому виборі, а також ліберальні розчарування перших років правління. По-друге, зіграли роль професійні навички й особисті якості Аракчеєва: «він мав адміністративні та військові здібності, особливо в артилерії, однак у суспільстві не належав до жодної впливової партії, ані до тієї, що шукає впливу»[16]. По-третє, життєвий досвід Олександра І – складний, суперечливий, повний розчарувань і суворих прозрінь: «…якщо були помилки, то багато з них були спричинені випробуваннями та лихом. Ми не наважимося тут судити: ми можемо лише співчувати»[17]. Під впливом саме цих чинників, на думку Вяземського, Олександр І свідомо наблизив до себе Аракчеєва.

Автор звертається й до свідчень про графа його сучасників. Добре обізнаний із цією літературою, Вяземський виокремлює спогади Брадке як достатньо інформативні та достовірні: «вірити йому можна … людиною він був незалежною. Він зовсім не аракчеєвець ні за освітою, ні за почуттями, ні за власними поняттями. Розум мав світлий та неупереджений»[18]. Саме інформацію Брадке Вяземський використовує як джерело для аналізу та розуміння постаті Аракчеєва.

Ще одним відомим сучасником Аракчеєва, про якого пише Вяземський, був історик і літератор М. Карамзін. Треба зазначити, що стосунки між графом та «державним історіографом» були достатньо складними: «обидва віддані Государеві, але відданість кожного була наближена до нього ледве не з протилежних полюсів»[19]. Карамзін був противником системи військових поселень. З ініціативи імператора, улітку 1824 р. відбулася зустріч Карамзіна та Аракчеєва в Гру́зині, після якої Микола Михайлович уже не виказував публічно незадоволення цією організацією утримання армії, але й не став її прихильником:

[12] Батеньков Г. Граф Сперанский и граф Аракчеев (по воспоминаниям). С. 137.
[13] Вяземский П. По поводу записок графа Зенфта. *Полное собрание сочинений в 12 т.* Санкт-Петербург, 1882. Т. VII. С. 449–464.
[14] Там само. С. 451.
[15] Там само. С. 460.
[16] Там само. С. 461.
[17] Там само. С. 462.
[18] Там само. С. 463.
[19] Там само.

«Карамзін не належав до тих людей, які намагаються будувати майбутній добробут на жертвах, стражданнях і руїнах сучасного»[20].

Свідчень цих неперечисних людей для Вяземського є цілком достатньо, щоб не робити різких і категоричних висновків щодо постаті Аракчеєва. Питання про військові поселення він вважав доволі складним. На його думку, воно мало дві сторони: військову та політичну. Авторство цієї ідеї належало імператорові і, хоча, за переконанням Вяземського, було помилковим, однак умотивованим не лише державницькою потребою, але й турботою про людей, про їхній добробут. Ігноруючи всі перешкоди, що з'являлися на шляху до виконання поставленої мети, Олександр I не хотів відмовитися від неї, вважаючи, що «кожне нововведення потребує більших чи менших жертв»[21]. Головним для нього було обрати вдалого виконавця, а кращого за Аракчеєва годі було шукати. Вяземський віддає належне виконавчому таланту графа, але зауважує, що «вдача Аракчеєва за всіма обставинами життя, базувалася на порядку, який доходив до педантизму, до деспотизму. Росіянин порядку зовсім не любить; закон і підпорядкування суперечить його вдачі. Це, здається, короткими, але правдивими словами пояснює ті наслідки, що затьмарили справу військового поселення, яке замислювалося для загального добра народу»[22].

Аналізуючи риси характеру Аракчеєва, спираючись при цьому на думку сучасників, ураховуючи контекст часу та політичні обставини, Вяземський робить достатньо цікавий висновок щодо постаті графа. Чинників, які позначилися на його характерові, прорахунків та відвертих хиб, на думку автора, було дві. Першою «бідою» Аракчеєва Вяземський вважає те, що «народився він, хоча й у дворянському, але малоосвіченому середовищі. Інша біда, що зовсім без підготовки доля закинула його на висоту, яка надавала йому величезної влади, вимагала неабиякої відповідальності й ставила на видноті»[23]. Тобто, автор робить висновок, що малоосвіченість (чомусь Вяземський абсолютно переконаний у цьому), блискавичність можливостей та невідповідність здібностей спотворили й особисту кар'єру графа Аракчеєва, і пам'ять про нього.

Через різні обставини, свідчень і спогадів простих людей – селян, солдатів – залишилося небагато. Це стосується й усвідомлення ними діяльності графа Аракчеєва. Неправильно було б вважати, що в пам'яті простого народу він залишив лише недобрий слід. Такі свідчення залишили переважно військові поселенці[24]. Селянин Шеллонин передає розповідь свого дідуся: «Терпіти не можу, – каже дідусь Іван, – коли … лають графа і називають його – такий, сякий кат, тиран … Благодійником мужиків був Аракчеєв, добрим і турботливим батьком, а не катом, без хліба жоден не сидів, не надувало від голоду пузо, як у теперішні часи. А лупцював він нашого брата за діло, просто так ніколи не ображав. П'яниць і ледарів не любив він дуже, проте, хто працював належно, тому граф усіляко допомагав. Було, околіли коняка чи корова – іншу розпоряджався віддати – отримай і працюй! Аракчеєв, було, візьме оброк тільки з того, хто силу набере в господарстві, кому немає від цього розорення…»[25].

Чимало інформації про графа містять літературні та фольклорні твори. Найвідоміші належать визначним поетам та прозаїкам того часу: К. Рилєєву[26], О. Пушкіну[27], Є. Баратинському[28]. Усі вони насичені відверто негативним ставленням до Аракчеєва. Серед творів апологетичного характеру слід назвати роботи Г. Державіна[29], М. Магницького[30], О. Малиновського[31]. Народні пісні про Аракчеєва мали велику популярність і надовго пережили свого героя[32].

Особливістю мемуаристики, інформації з неї є те, що вона доволі суб'єктивна, але без використання цього джерела неможливо зрозуміти контекст будь-якої історичної епохи.

Ми намагалися з'ясувати ставлення до Аракчеєва його сучасників. Цікаво було б зафіксувати зворотний зв'язок, тобто простежити думки графа про своїх сучасників. Серед джерел нам відомих свідчень про те, що Аракчеєв вів особисті нотатки, не зафіксовано, і це можна пояснити тим, що він був дуже зайнятою людиною, яка виконувала значний об-

[20] Вяземский П. По поводу записок графа Зенфта. С. 464.
[21] Там само. С. 452.
[22] Там само. С. 455.
[23] Там само. С. 459.
[24] Рассказы бывших военных поселян о графе Аракчееве. Запись П. Романовича. *Русская старина*. 1887. № 8. С. 421–422.
[25] Рассказ крестьянина Шеллонина «Граф Аракчеев». *Жизнь для всех*. 1911. № 2. Стб. 1737–1745.
[26] Рылеев К. К временщику. *Полное собрание сочинений*. Москва–Ленинград, 1934. Т. 3. С. 89–90.
[27] Пушкин О. Всей России притеснитель. *Полное собрание сочинений*. Москва, 1973. Т. 1. С. 363.
[28] Баратынский Е. Стихотворения. Поэмы. Москва: Советский писатель. 1982. 376 с.
[29] Державин Г. На прогулку в Гру́зинском саду. *Сочинения*. Ленинград, 1987. 372 с.
[30] Магницкий М. Сон в Гру́зине с 26 на 27 июля 1825 г. *Русский архив*. 1863. Кн. 3. Стб. 930–937.
[31] Народные сказания о смерти Аракчеева. *Русский архив*. 1892. № 7. С. 36–44.
[32] Там само.

сяг державницьких обов'язків. Після відставки, вільного часу в нього було достатньо, але мемуарів він так і не написав. Що про нього думали й говорили, йому було добре відомо, а ось те, що про нього напишуть нащадки, справді непокоїло графа. На відверто упереджені вислови й обра́зи Аракчеєв намагався не звертати уваги, оскільки не сумнівався в правильності своїх дій. Ані мета, ні засоби його діяльності не викликали в нього жодного сумніву: особиста відданість імператору й праця на благо держави – це кредо життя графа Аракчеєва. Він із повагою ставився до головного судді людей – часу і його виконавців – історії. Саме з цим, на наш погляд, пов'язаний епізод із його заповітом про написання історії правління Олександра І. Він не лише не боявся жорсткого вироку історії, але й прагнув цього, а таку позицію може займати лише людина, абсолютно переконана у власній правоті[33].

Питання щодо спогадів, не написаних Аракчеєвим, на наш погляд, має ще одну відповідь. Справа не лише у величезному навантаженні державницькими обов'язками. Аракчеєву – людині, наближеній до багатьох таємниць імператорського двору, – були добре відомі тогочасні «правила гри». Ідеться про долю власних архівів усіх відомих, впливових і причетних до влади особистостей після їхньої смерті. Із цього приводу точно висловився відомий джерелознавець, найавторитетніший знавець російської мемуаристики кінця XVIII – XIX ст. А. Тартаковський: «…за умов, коли мемуаристика вийшла на арену ідейно-політичного руху, коли публічними стали безліч списків утаємничених творів такого роду, переслідування "мемуарного інакомислення" стає важливим елементом боротьби уряду з опозиційною громадською думкою. По суті, це було ні що інше, як узурпація самодержавством історичної пам'яті суспільства»[34]. «Невідомою» в той час стає доля багатьох архівів: Л. Бенігсена, начальника штабу М. Кутузова (серпень–вересень 1812 р.); князя П. Зубова, фаворита Катерини ІІ; спогадів П. Палена, керівника палацового перевороту 11 березня 1801 р., – які після їхньої смерті були вилучені представниками влади. Так, наприклад, Олександр І робив усе можливе, щоб зберегти таємницю щодо заколоту проти свого батька. Микола І особисто знищив щоденник імператриці Єлизавети Олексіївни з досить конфіденційними спогадами про відомих людей. Цей щоденник, до речі, вона заповіла передати М. Карамзіну. Таку ж місію після смерті Аракчеєва в 1834 р. виконав П. Клейнмехель за розпорядженням Миколи І.

Проведений аналіз наративних джерел свідчить, що ставлення сучасників до постаті Аракчеєва було зовсім не однозначним. Не можна з математичною точністю підрахувати, чого було більше – «за» чи «проти». Позиція того чи іншого автора спогадів чи мемуарів залежала, насамперед, від його особистих стосунків із графом, рівня обізнаності в подіях тощо. Особливо прискіпливого аналізу потребують свідчення осіб, які опосередковано знали Аракчеєва й формували свої думки, керуючись усілякими чутками та плітками.

Робіт, в яких спостерігалися б спроби аналітичного характеру, дуже мало, у більшості з них превалює простий виклад подій та фактів і стислі зауваження оціночного характеру. У свідченнях сучасників про Аракчеєва найбільша увага приділена особі графа, його ставленню до оточення. Саме тут ми знаходимо найбільше розмаїття висновків. Його здібності державного діяча, особливо у реформуванні артилерії напередодні 1812 р., майже ніхто не піддавав сумніву. Інша справа – його керівництво військовими поселеннями. Ті мемуаристи, які працювали разом з Аракчеєвим у цій установі й добре знали справжній стан речей, віддавали йому належне в реалізації такої, насправді, утопічної для російської дійсності ідеї Олександра І.

Значна кількість оцінок стосується його приватного життя, особливо гру́зинського. Більшість сучасників були в захваті від садиби, сіл та ланів селян. Деякі мемуаристи порівнювали цей куточок новгородської землі із західноєвропейським побутом. Захоплення викликали будівлі маєтку, справжнє царське оздоблення приміщень, собору, різні скульптурні композиції, сад і парк. Треба визнати, що мали рацію ті мемуаристи, які порівнювали господарську частину гру́зинського маєтку з організацією військових поселень у Новгородській губернії. Справедливими були зауваження стосовно надмірної регламентації в побуті селян, насамперед, прагнення бездоганної чистоти й порядку. Усі ці вимоги були перенесені графом на побут військових поселенців.

Зауважимо, що переважна більшість цієї літератури з'явилася в др. пол. XIX ст., яке відрізняється лібералізацією суспільних відносин. Це не могло не вплинути на характер спогадів про Аракчеєва, епоха якого протиставлялася царюванню Олександра ІІ. Ця література, на наш погляд, значною мірою вплинула на формування в історіографії негативної концепції щодо цієї неоднозначної, суперечливої, але непересічної постаті. Більшість

[33] Ячменихин К. Алексей Андреевич Аракчеев. *Российские консерваторы*. Москва, 1997. С. 51, 52.
[34] Тартаковский А. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX в. Москва: Археографический центр, 1997. С. 310.

свідчень про нього суперечать інформації, отриманій нами із джерел офіційного походження. Подальші розвідки, на нашу думку, мають ще більше скоригувати усталений на сьогодні образ графа О. Аракчеєва.

References

Tartakovskii, A. (1997). Russkaya memuaristika i istoricheskoe soznanie XIX v. [Russian memoirs and historical consciousness of the 19th c.]. Moscow, Russia.

Yachmenikhin, K. (1997). Aleksei Andreevich Arakcheev. Rossiiskie konservatori [Alexey Andreevich Arakcheev. Russian conservatives]. Moscow, Russia.

Yachmenikhin, K., Pulina, V. (2022). Suchasnyky pro O.A. Arakcheieva [Contemporaries about O.A. Arakcheev]. Chicago, USA.

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Yachmenikhin Kostiantyn – doctor of historical sciences, professor, department chair of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv Collegium» (53 Hetman Polubotko St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: kostas48@ukr.net

CONTEMPORARIES ABOUT O.A. ARAKCHEEV (PART III)

The purpose of this study *is a comprehensive analysis of the testimonies of certain categories of persons who at one time or another were related to the life and activities of count O. Arakcheev. In general, sources of personal origin were studied during the research: memories of P. Otto, memoir notes of O. Mykhaylovskyi-Danylevskyi, testimony of H. Batenkov. Separately, the article highlights the work of P. Vyazemskyi, since it is in it that not only the author's own opinion about O. Arakcheev is traced, but also the personal and psychological factors that contributed to the rapprochement of the latter with emperor Alexander I. Also analyzed is the image of the count in literary works of K. Ryleev, A. Pushkin, E. Baratynskyi. An integral part of the research is the analysis of folklore, apologetic works about the count and the memories of the villagers of the military settlements.* ***The methodological basis of the research*** *is the principles of scientific objectivism, complexity, systematicity, and historicism. To achieve the goal and tasks of the research, general scientific and special research methods (historical-retrospective, comparative-historical) were applied.* ***The scientific novelty of the work*** *lies in the fact that, on the basis of narrative sources, it was possible to establish the perception of the count in society, to reveal certain traits of his character that were noticeable among his surroundings, and to form certain «clichés» about him that were circulating even during his lifetime among different segments of the population. The processed materials made it possible to reach the following* ***conclusions****: firstly, the attitude towards the count was not uniform, secondly, the opinions of the authors about the count depended on various factors and therefore had a subjective nature, thirdly, a significant number of assessments appeared already in the second half of the 19th c., which significantly influenced the nature of memories about Arakcheev, which in turn affected the formation of his image already in historiographical studies.*

Key words: *count, memories, memoirs, journalistic works, activist.*

Дата подання: 6 лютого 2024 р.
Дата затвердження до друку: 31 травня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ячменіхін, К. Сучасники про О.А. Аракчеєва (Частина ІІІ). *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 136–141. DOI: 10.58407/litopis.240312.

Цитування за стандартом APA

Yachmenikhin, K. (2024). Suchasnyky pro O.A. Arakcheieva (Chastyna III) [Contemporaries about O.A. Arakcheev (Part III)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3,* P. 136–141. DOI: 10.58407/litopis.240312.

УДК 37(092)(477.51)

Людмила Студьонова

●

НАЧЕРКИ ДО БІОГРАФІЇ С.Ф. РУСОВОЇ (1856–1940)

DOI: 10.58407/litopis.240313
© Л. Студьонова, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-4479-4543

Мета статті *– проаналізувати відомі факти біографії С.Ф. Русової, аби визначити, як вона, попутниця діячів українського ліберально-демократичного та російського народницького рухів, визначилася й скерувала свою надзвичайну енергію на українську справу.* ***Методи:*** *історико-систематичний та аналітичний.* ***Наукова новизна:*** *уперше звернено увагу не на просвітницьку та педагогічну діяльність, про яку написано багато статей і книг, а власне на біографію С.Ф. Русової, яка складається з двох частин: української та емігрантської.* ***Висновки:*** *український період її життя визначається роздвоєнням політичної думки – між українством і російським визвольним рухом. В еміграції 65-річна С.Ф. Русова, потрапивши в українське середовище, яке впливало на перебіг та кристалізацію національного руху, віддано служила українству. За основу статті взято книжку С.Ф. Русової «Мої спомини» (1937), видану у Львові кооперативним видавництвом «Хортиця», заснованим групою емігрантів із Наддніпрянщини наприкінці 1928 р. У передмові чітко визначена позиція видавництва як до авторки спогадів, так і до їх змісту. Вона близька авторці цієї статті. Видавці зазначають, що в мемуарах зображені різні постаті: ті, які брали активну участь в українському визвольному процесі, і ті, котрі лише «творили близьке балянсування між українством і загально-московським визвольним рухом» та відзначалися роздвоєнням політичної думки. С.Ф. Русова, на наш погляд, належала до других. Лише в еміграції в Празі вона стала свідомою українкою. Цей заключний етап життя Софії Федорівни – тема для іншої студії. Автором же окреслений життєпис С.Ф. Русової в Україні від дитинства до 1921 р., коли вона змушена була залишити Батьківщину. Ця стаття – лише скромні начерки, в яких відображено діяльність ліберальної української інтеліґенції 1870-х рр. – поч. XX ст. у контексті того, що в їхньому середовищі відбувався процес духовного формування С.Ф. Русової, створювався ідейний багаж і моральні норми та образ життя розумної, освіченої, суперечливої, гонорової жінки, яка постійно перебувала в процесі довголі напружених, болісних шукань.*

Ключові слова: *Ліндфорси, Олешня, Київ, гімназія, дитячий садок, «Стара Громада», М. Драгоманов, В. Антонович, О. Русов, Б. Грінченко, О. Пчілка, Чернігів, земство, Петербург, народники, популяризаторка знань, педагогічні студії.*

Дитинство С.Ф. Русової

Софія Федорівна народилася 18 лютого 1856 р. в с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії (нині Чернігівського району Чернігівської обл.) в сім'ї Федора Федоровича Ліндфорса (1807–1871) – сина генерала Ф.О. Ліндфорса. Генерал-майор у відставці, учасник війни з Туреччиною 1828 р., ліквідації повстання в Польщі 1831 р. За штурм Варшави відзначений медаллю. У 1838 р. за віддану службу нагороджений царською милістю діамантовим перстнем, а за рік – орденом Станіслава II ступеня. У відставку вийшов з посади помічника окружного генерала 7 округу корпусу внутрішньої охорони[1]. Софія Федорівна помилково вважала, що її батько був ад'ютантом генерал-губернатора О.К. Жерве в Омську.

Дружина Ф.Ф. Ліндфорса Анна Олександрівна Жерве (1816–1859) – дочка генерал-лейтенанта, коменданта м. Тобольська Олександра Карловича Жерве (1779–1858), який відзначився у Бородінській битві, за що нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня з алмазами. Брав участь у захопленні Парижа. Учасник Польської війни 1831 р. У 1815 р. одружився з Єлизаветою Петрівною Писемською (1773–1833). На честь одруження Олександр I пожалував йому дві тисячі рублів асигнаціями. У 1816 р. він – командир 96-го піхотного Омського полку з чином генерал-майора і з призначенням перебувати при начальнику 21-ї піхотної дивізії, в якій упродовж 1817–1827 рр. командував третьою брига-

[1] Жданович. Я. Линдфорс Федор Федорович. *Биография.Ру*: *Биографическая энциклопедия*. URL: https://www.biografija.ru/biography/lindfors-fedor-fedorovich.htm.

дою. Від 1833 р. – генерал-лейтенант, комендант Тобольська до звільнення за станом здоров'я в 1839 р. з мундиром і пенсією. Жив у Парижі, де й помер[2].

У Ліндфорсів було п'ятеро дітей. Однак вижили лише троє з них: Олександр, Марія та Софія. У родині спілкувалися французькою мовою, із сусідами та знайомими – російською. Зі спогадів С.Ф. Русової (тут і далі мовою оригіналу): «Жерве були посвоячені з ріжними російськими родинами, от як Пісемськими та Філатьєвими. Один мій дядько Павло Пісемський із костромських селян розбагатів на лісі, був страшенний аматор мистецтва; його дім у Москві – це був якийсь музей рідких речей. Він багато мандрував по Італії, Франції і привозив звідти чудові речі. Я пам'ятаю, що коли мене малою приводили до нього, то страшно було ворухнутися в його домі, так усе там було заставлене коштовними меблями і порцеляною. Пізніше деякі його речі, як спадщина, перейшли до нашого дому в Чернигівщині...»[3]. Павло Писемський мав кілька сестер. Одна з них, Софія Філатьєва, була хресною матір'ю Софії Федорівни й доброю піаністкою. Від неї вона успадкувала «*цілу гору нот класичних композиторів*» (С. 7).

Родину батька С.Ф. Русова вважала набагато демократичнішою. У Петербурзі жила його сестра Марія, вдова, з дочками. Виконували різну працю: хтось займався ручною роботою, хтось давав лекції з французької мови та музики. Брати Федора Ліндфорса були військові. Один із них, Микола, став письменником.

У Тобольську народилися старші діти подружжя Ліндфорсів. Після виходу у відставку Федір Федорович вивіз сім'ю із Сибіру до України. Обрали село Олешню, де купили садибу та 1000 десятин землі в пані Ходинцової. Софія Федорівна залишила спогади про батьківський маєток: «Серед малопродуктивної природи жило цілком темне населення "малоросіян"» (С. 8). Ліндфорси переселили «кріпаків далі від панської садиби, наділили їх добрими шматками землі під загороди (поля вони не потрібували, бо споконвіку були гончарями й садили лише капусту на низинах та картоплю на піску)» (С. 8). Новий господар Олешні осушував болота, обертаючи їх на сінокоси, корчував ліс, сіяв жито, овес, гречку, вирощував на пісках такі врожаї, яким дивувалися поміщики – сусіди Ліндфорсів – Міклашевські, Глібови, Туманські.

Федір Федорович збудував в Олешні невеличку церкву в стилі Растреллі за допомогою родичів із Москви. На жаль, храм не зберігся. Олешнянців у дворянських сім'ях називали лапацонами, бо розмовляли вони дивною мовою, де українські слова переплiталися з білоруськими. Більшість селянських сімей займалися гончарством, тому Ліндфорс відкрив гончарну майстерню – своєрідну школу гончарів зі своєю програмою навчання. Від 1895 р. Олешнянська гончарна майстерня знаходилася під опікою Чернігівського губернського земства.

У Ліндфорсів була чудова бібліотека. Кожен із дітей міг відшукати для себе тут чимало російських, німецьких та французьких книжок і журналів, повний комплект «Енциклопедичного Словника XVIII ст.», альбоми репродукцій картин Дрезденської та інших галерей, музичні твори, які виконувала на фортепіано сестра матері Наталя Жерве.

17 листопада 1859 р. померла Анна Олександрівна – мама трирічної Софії. Турбота про батька і малу дитину стала сенсом життя п'ятнадцятирічної Марії Ліндфорс – старшої дочки. Розраду давала поїздка у величезній кареті, на власних конях до Москви, а звідти – до рідної тітки й хресної матері дівчинки Софії Філатьєвої, в її чудовий маєток Чайніково Ярославської губернії. Там дівчинка провела незабутні дні серед природи та кумедних рідних тітоньок.

Настав 1861 р. Скасували кріпаччину. У родині Ліндфорсів свято: Федора Федоровича обрано мировим посередником, і він, за словами Софії Федорівни, «почав із захопленням провадити "уставні" грамоти на користь селян» (С. 16). Того ж року п'ятирічна дівчинка разом із батьком і сестрою виїхала до Швейцарії відвідати хвору тітоньку Наталю. У Женеві, а потім у Берліні, Марія шукала російських емігрантів, що разом із Герценим залишили Росію. Вони приходили до них у готельні кімнати, розмовляли, приносили заборонену літературу. Батько супився. Софійка все бачила й чула. Коли гості йшли, Марія говорила їй, що то були найкращі люди Росії.

У Женеві дівчинку доглядала гувернантка, яка говорила французькою та знала англійську мову. Повернулися в Олешню. Своїй двірні батько подарував великі шматки землі й дерево на хати. Федір Ліндфорс служив мировим посередником, його старша дочка Марія частувала селян чаєм і в мезоніні облаштувала школу для сільських хлопчиків і дівчат. Софії дошкуляла гувернантка-француженка, яка вимагала від неї читання товстої книги

[2] Жерве Александр Карлович. *Биография.Ру*: *Биографическая энциклопедия*. URL: https://www.biografija.ru/biography/zherve-aleksandr-karlov.htm.

[3] Русова С.Ф. Мої спомини. Львів: Видавнича кооператива «Хортиця», 1937. С. 6. Далі посилання на спогади С.Ф. Русової подаємо із цього видання в круглих дужках у тексті статті.

французькою мовою. Забороняла близько підходити до сільських дітей. Брат Олександр, старший від Софії на дев'ятнадцять років, навчався у Петербурзькому Пажеському корпусі й підтримував стосунки з молодими нігілістами. Коли їй було п'ять чи шість років, вона вперше познайомилася з Олександром. За спогадами І.І. Петрункевича, Олександр Федорович Ліндфорс був блискучим гвардійським офіцером, мировим посередником першого призову, який відстоював інтереси селян, через це був змушений вийти у відставку, кандидатом прав, чернігівським громадським діячем і київським присяжним повіреним[4]. У своїх політичних поглядах дотримувався ліберально-конституційних тенденцій.

Київ. Гімназія. Сестра Марія. Дитячий садок

У другій половині 1860-х рр. у родині Ліндфорсів відбулися значні зміни. Глава сімейства, заможний землевласник, не міг вже вести своє господарство за нових економічних умов так, як це робив усе життя. Прийшло покоління мирових посередників, які працювали по-іншому, але з цим не погоджувався Федір Ліндфорс. Він зважився віддати всю землю в оренду. У 1866 р. батько й дочки виїхали до Києва. Оселилися в трьох невеличких кімнатах. Десятирічна Софія почала відвідувати третій клас Фундуклеївської жіночої гімназії. Згодом закінчила навчання з відзнакою.

У цей само час Олександр Ліндфорс, студент юридичного факультету Київського університету, який проживав недалеко від рідних, узяв шлюб із дочкою лектора англійської мови в університеті Якова Гревса – Ольгою (1850 – бл. 1872). На Полтавщині вона мала свояків Милькевичів, які приятелювали зі Старицькими. Саме Ольга привела в дім Ліндфорсів письменника Михайла Петровича Старицького та його п'ятнадцятирічну дружину Софію Віталіївну Лисенко. Так у родинне життя Ліндфорсів «вступив свідомий український елемент. Вступив, але запанував не відразу» (С. 23). Приятелювали із сім'ями Пелехіних (усі вони розмовляли лише англійською, за словами Русової)[5], Гешвенда[6], сестрою дружини Олександра Катериною та її братом Михайлом, які мали зв'язки з Петербургом.

Улітку виїздили до Олешні. Зі спогадів Софії Федорівни: «...я там потопала в чудовій бібліотеці мого дядька[7]. З захопленням читала я Руссо, Вольтера, Гете, Шиллера, захоплювалась Байроном, читала Мішо – історію хрестових походів, енциклопедистів, накидалась на кожний новий роман улюбленого Тургенева, що його твори саме тоді почалися з'являтися» (С. 31). Жодної української книги.

8 січня 1871 р. помер Федір Федорович Ліндфорс. Дозвіл на поховання в Олешні сестри одержали лише наприкінці лютого. Марія і Софія залишилися без матеріальної підтримки. Вихід знайшли, коли спало на думку відкрити в Києві приватний дитячий садок. Невідомо, хто підказав їм цю ідею. «Тоді таких садків не було ніде, – пише Русова, – лише в Петербурзі був відомий садок Дараган. Ми вирішили відкрити перший дитячий садок» (С. 35). Насправді, ніякого дитсадка Дараган не існувало.

Анна Михайлівна Дараган (1806–1877) – російський педагог, дитяча письменниця й матінка Чернігівського губернатора М.П. Дарагана[8]. Заслуга її полягає в тому, що вона стала першою в Росії пропагандисткою системи виховання німецького педагога, теоретика дошкільного виховання Фредерика Фребеля. У 1862 р. видала дві книжки[9], укладені з творів Фребеля та інших іноземних джерел у її власному перекладі. Імовірніше, що одна із цих книжок потрапила до сестер Ліндфорс. А ще дівчата могли читати журнал «Детский сад». Видавався у Петербурзі Аделаїдою Семенівною Симонович, яка 27 вересня 1863 р. відкрила в Петербурзі перший в історії Росії дитячий садок.

[4] Петрункевич І. Памяти В.А. Гольцева (страничка из личных воспоминаний): статьи, воспоминания, письма: с портретом В.А. Гольцева и группы литераторов. Москва, 1910. С. 105.

[5] Один із них, Павло Петрович Пелехін (1839–1918) – хірург, доктор медицини, тайний радник, професор Військово-медичної академії в Петербурзі. Тоді студент медико-хірургічної вищої школи в північній столиці. На вакації приїздив до Києва.

[6] Федір Романович Гешвенд (1838–1890) – архітектор, київський губернський інженер, шведського походження.

[7] Петро Олександрович Жерве (?–?) – брат матері С. Русової, гвардійській старшина. Не зміг пережити зради нареченої, пішов у монастир. Там втратив розум. Його привезли до Ліндфорсів. Жив у флігелі. Спокійний. Писав про свої думки. Мав чудову збірку французьких, німецьких і російських книжок.

[8] Михайло Петрович Дараган (1833–1918) – сенатор, дійсний таємний радник. Полковник у відставці. Із дворян Полтавської губ. Чернігівський губернатор з 2.01.1876 до 30.07.1878 рр. Сприяв відкриттю в Чернігові громадської бібліотеки та виданню «Черниговской газеты».

[9] Руководство к детским садам / По методе Ф. Фрэбель, переделанное А. Дараган. Санкт-Петербург: Изд-во М. Вольфа, 1862. 6, VIII, 156 с., 14 с. нот., 77 л. ил. Бібліограф, редактор, літературознавець Б.Л. Модзалевський (1874–1928) писав, що переклад і виклад місцями зроблено незадовільно, і це викликало сувору рецензію журналу «Воспитание». Тому книгу було перевидано з іншою назвою: «Метода Фребеля. Игры и занятия, развивающие духовные и физические силы детей», без вказівки місця і року надрукування.

Софія Федорівна помиляється, коли пише, що саме вона з сестрою Марією відкрили перший дошкільний заклад у Києві. Ці слова для авторів статей про неї безперечні[10]. Річ у тім, що перший дитячий садок у місті відкрила в 1858 р. дружина редактора газети «Киевские губернские ведомости» Є. Чернишова. У зверненні до М.І. Пирогова, який тоді обіймав посаду попечителя Київського учбового округу, вона виклала цілісний погляд на організацію та зміст системи виховання малят. Цей дитячий садок призначався для дітей заможних батьків. А до того, 1839 р., у Полтаві було відкрито перший такий заклад для дітей віком від трьох років з бідних родин, які під час денних робіт батьків залишалися без догляду. У 1866 р. в містах Миколаєві та Одесі також з'явилися перші приватні дитсадки.

Коли сестри Ліндфорс вирішили започаткувати свою справу, Софії було п'ятнадцять, Марії – двадцять сім років. Старша сестра мала прораховувати кожний крок до мети. Молодшій запам'яталося прізвище Дараган, а що за ним стояло, зріла жінка Софія Федорівна Русова вже не пригадувала. У споминах читаємо таке: «Коли я подала моє прохання тодішньому попечителю шкільної округи старому Антоновичу, він з недовір'ям похитав головою. "Ви самі ще дитина, – сказав він, усміхаючись і оглядаючи мою 16-літню (?) постать, – хто ж вам довірить дітей". Але ж дав свій дозвіл» (С. 35). За віком, та й без відповідної освіти, вона не могла отримати дозволу, бо чиновник такого рангу стояв на сторожі закону.

Імовірніше, П.О. Антонович, попечитель Київського учбового округу[11], надав дозвіл Марії Федорівні Ліндфорс після її повернення з Петербурга, де вона, вірогідно, пройшла курси для підготовки вихователек у дитсадках і отримала відповідний документ. Це припущення випливає зі спогадів С.Ф. Русової: «Сестра зараз же зважилася, що вона підготується до іспиту. Була весна, ми склали всі речі в одну кімнату і поїхали до Петербурга порадитися з найкращими педагогами, придивитися до деяких кращих шкіл. Накупили там педагогічних книжок, підручників і повернулися в свою улюблену Алешню та й засіли за роботу. Боже, як ми читали, як ми вбирали в себе всі ці думки, методи Пестальоцци, Руссо, Дістерверга, Фребля» (С. 34)[12].

У Києві винайняли чотири кімнати. Дві для дитсадка – клас і зал, та дві – для себе. Відкрили дитячий садок 1 вересня 1871 р. Як згадує Софія Федорівна, незабаром у них набралося близько двадцяти дітей. Серед них Сара й Адам – діти професора Хржонщевського[13], які були вихованцями дитсадка протягом усього його існування, Маня та Люда Старицькі, а також племінниці Оля і Зіна, мати яких померла. «Садок йшов добре, – читаємо у споминах. – З дітьми ми поралися до 2-гої години, потім прохідка з Олею і Зіною, обід, підготовка до другого дня, що забирала час до пізньої ночі. Ми цілком увійшли у працю і в догляд за нашими небогами. Ніколи було й знайомих одвідати. Але через Старицьких ми вже познайомились з Лисенком, що цікавив нас як музика» (С. 36–37). Про навчальну та виховну роботу з дітьми – жодного слова.

Можна припустити, що дитсадок сестер Ліндфорс проіснував близько двох років. Вісімнадцятирічна Софія Ліндфорс у 1874 р. вийшла заміж за Олександра Русова – молодого вчителя грецької мови та секретаря ради вчителів першої Київської гімназії. За згодою дружини О. Русов виїхав до Петербурга, щоб здобути педагогічну освіту та написати дисертацію на здобуття вченого звання магістра слов'янознавства. Зі спогадів С.Ф. Русової: «Дитячий садок треба було припинити, але знайшлися охотники вести його далі. Ми передали все: помешкання, приладдя та разом і щорічний дефіцит, що ми мали з садка. І в липні ми виїхали з сестрою до Петербурга, до Русова, що жив там з приватних лекцій» (С. 52). Про свої напрацювання, які б можна було залишити новим власникам, не йдеться.

«Стара громада». С.Ф. Русова в Петербурзі

У 1872 р. сестри орендували в домі киян Марковських просторе помешкання з великою залою, бельетажем і балконом. Того року, за словами Русової, вони «*цілком увійшли в українське громадянство*». У великій залі збиралися видні діячі Київської «Старої громади» – Павло Чубинський, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Михайло Драгоманов,

[10] Сады Софии Русовой. Альтернативные детсады. *Фамилион*. URL: https://familion.ru/alternativnye-detsady/#more-4332; Родилась Русова София Фридериксовна. *Форум Городни*. URL: https: gorodnya.forum.2x2.ru; Проскура О. С. Русова й концепція українського дитячого садка. *Дошкільне виховання*. 1991. № 7. С. 15–17; № 10. С. 16–18 та ін.

[11] Платон Олександрович Антонович (1811–1883) – воєначальник, генерал-лейтенант, Одеський градоначальник, Бессарабський губернатор, попечитель Київського учбового округу 1867–1880 рр. Народився в Кролевці Чернігівської губернії. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії.

[12] Якщо було бажання відкрити український дитсадок, то чому не читали українських педагогів Г. Сковороду, Я. Козельського, І. Котляревського, К. Ушинського та ін., твори яких видавалися?

[13] Никанор Адамович Тржаска-Хржонщевський (1836–1906) – український гістолог і патофізіолог польського походження. Професор, завідувач кафедри патологічної фізіології Київського університету, голова Київського товариства лікарів, популяризатор медицини. Його син Адам став військовим лікарем.

Федір Вовк, Павло Житецький, Олександр Русов та ін. Громадівці обговорювали політичні теми, а також літературні твори, слухали гру Миколи Лисенка на фортепіано, ставили домашні вистави, у тому числі – уривки з опер, в яких чудово виконував свої партії Олександр Русов. Юна Софія Ліндфорс була вражена ще й тим, що гімназійний учитель гарно співав українські пісні та зачарував її розповідями про народну творчість. Дівчина згадала про Олешню й виїхала туди на десять днів, щоб записати пісні, обряди, казки, як цього хотів Русов. У флігелі їхнього будинку було відкрито першу земську школу, де працював справжній учитель, який розповсюджував твори української літератури серед селян різного віку. За словами Русової, завдяки йому хуторяни й олешнянці завжди шанували школу, відрізнялися від інших селян кращим розвитком. Ці слова спростовують думку деяких авторів про те, що вона викладала в Олешнянській школі.

Але повернімося до громадівців, які по суті формували суперечливий світогляд юної Софії Ліндфорс. Усі вони були яскравими представниками ліберально-демократичної еліти зі своїми світоглядними розбіжностями. М. Драгоманов писав: «Потроху виявилися між нами два напрямки: один, котрий я звав українофільським, а другий – хлопоманським … Перший виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у перву голову рівнятись з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першім плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент … – і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього … В такім поступанню ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову»[14].

Вважається, що В.Б. Антонович (1834–1908), співорганізатор Київської громади, належав до хлопоманського напрямку. На думку біографа А. Круглашова, історик не був прихильником ідеалів державної самостійності України, бо «вважав сучасних йому українців ще не готовими ані до самостійної державності, ані до успішної боротьби за неї»[15]. Цікава розмова між О. Половцовим і В. Антоновичем відбулася в Києві 4 січня 1881 р., про яку сенатор записав у своєму щоденнику: «Вечером принимал профессора Антоновича …, который теперь, благодаря моему приезду, выбран в деканы университета. Расспрашиваю его об украинофильстве, которым он теперь здесь почитается главою. По его заверению, никакому здравомыслящему человеку не приходила в голову мысль об отделении Малороссии от Великой России»[16]. В. Антонович пояснив, що українофільський рух з'явився на ґрунті ненависті та огиди щирих патріотів до псевдопатріотів, які під приводом зросійщення запустили руки в суспільні й приватні кишені. Тому закрили Географічне товариство й заборонили українську мову[17].

О.О. Русов (1847–1915), який був біля джерел зародження «Старої громади», був українофілом і прибічником конституційного ладу в Росії, а згодом став автономістом. Сенатор О. Половцов також зустрівся з ним у Києві, куди прибув для проведення ревізії в Київській губернії. 25 лютого 1881 р. він зробив такий запис у щоденнику: «Русов со статистическими материалами, собранными по Черниговской губернии, уверяет, что в сегодняшнем номере его газеты "Труд" цензор помешал ему сказать, что украинофильство допустимо только под условием неразрывной связи Малороссии с Великой Россиею»[18]. На перший погляд, може здатися, що Олександр Олександрович намагався таким зізнанням приховати свої справжні погляди. Проте, як згадує його дружина, у 1905 р. за ініціативи Русова і професора Бодуена де Куртене[19] в Петербурзі відбувся «з'їзд усіх народів російської держави, які вимагали автономії» (С. 168–169). Вона гаряче відстоювала право автономії для українського народу також.

«Щодо мого брата, – писала С. Русова, – то національна боротьба була йому цілком чужа. … потроху коло нього та Івана Ілліча Петрункевича гуртується та чернігівська земська опозиція, що стала ядром ліберально-конституційної земської партії» (С. 61).

[14] Драгоманов М. Австро-Руські спомини (1867–1877). *Литрес*. URL: https://www.litres.ru/book/mihaylo-dragomanov/avstro-ruski-spomini-1867-1877-21114990/chitat-onlayn/.
[15] Круглашов А. Історія ідей і концепцій державної влади та публічного управління в Україні: Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908). *Буковинський вісник*. 2017. 14 червня. URL: http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/866/.
[16] Половцов О. Дневник. 1859–1882: В 2-х т. Москва, 2022. Т. 2. 1878–1882. С. 249.
[17] Там само. С. 250.
[18] Там само. С. 282. Дворянський рід Половцових бере початок від білоцерківського полковника Семена Половця, сподвижника гетьмана Б. Хмельницького. У 1702 р. Половцевим, вже дворянам, були пожалувані землі в Псковській губернії.
[19] Іван Олександрович Бодуен де Куртене (1845–1929) – лінгвіст польського походження, професор Петербурзького університету, член-кореспондент Петербурзької академії наук. Виступав за культурну самостійність Польщі та рівноправ'я польської мови з російською. Арештовувався владою Російської імперії.

Отже, погляди С. Русової формувалися серед українофілів, хлопоманів, конституційних демократів[20] і лібералів, які представляли один із напрямів російського народництва. За її словами, на їхньому хуторі в Борзнянському повіті деякий час жили члени організації «Народна воля» Л. Жебуньов, М. Ланганс і М. Маккавєєв (Макавєєв)[21]. Свій хутір Софія Федорівна назвала *«народовольческой колонией»*. У журналі «Былое» вона опублікувала спогади про Мартина Ланганса[22]. Вийшло цікаве оповідання про те, як жили на хуторі та що робили М. Ланганс і його друг і земляк Микола Маккавєєв, який так само походив із Херсонщини. Він притягався у справі 193-х, але 15 липня 1876 р. внаслідок відсутності злочину був виправданий в адміністративному порядку «за высочайшим повелением» під нагляд поліції, без обмеження місця проживання. Оскільки Маккавєєв був знайомий із неблагодійним О. Русовим, у нього провели обшук. Одночасно, проживаючи на хуторі, Маккавєєв у середині 1879 р. організував у Чернігові соціалістичний гурток, за що був заарештований та відправлений до Сибіру[23]. Але він встиг одружитися з годувальницею новонародженої Люби Русової (1879–1960).

Софія Федорівна якось «сходила в народ». Олешнянські «баби, убогі товаришки», як вона їх називала, запросили піти разом із ними на прощу до Києва. Погодилася. На півдорозі їх зупинив урядник. Жінки мали дозвіл від своїх волосних установ, а вона не мала. Та й не повинна була мати як дворянка. Урядник не повірив в її дворянство і наказав йти додому по документи. Русова поїздом повернулася додому. Бабам пообіцяла, що наздожене їх, як тільки отримає дозвіл, проте цього не зробила. Більше в народ Софія Федорівна не ходила.

Так поступово формувався її світогляд, про що писав Є.Х. Чикаленко*:* «Треба зауважити, що п. С. Русова … замолоду була російською революціонеркою і тільки з другої половини свого життя направила свою надзвичайну енергію на українську справу»[24]. Ці слова не випадкові. Він жив у Празі, де знайшло притулок покоління відомих письменників – О. Олесь, Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, Л. Мосендз, О. Стефанович, художник В. Касіян та ін., що складало досить сильний інтелектуальний пласт української еміграції, впливало на перебіг та кристалізацію національного руху. Не відчути його С. Русова не могла.

У Петербурзі, куди Софія Федорівна приїхала до свого чоловіка, вона завдяки Йосипу Івановичу Паульсену (1825–1898) – спеціалісту в галузі початкової освіти та громадському діячеві шведського походження, отримала посади в двох міських школах[25]. Але незабаром Русови мусили покинути Петербург і виїхати до Чернігова, до сестри Марії, яка страждала на тяжку хворобу серця. Урятувати Марію Федорівну не вдалося. Молода жінка померла 10 вересня 1876 р. Їй було тридцять два роки. На пам'ять про старшу сестру залишилася книга О. Русова «Русские тракты в конце XVII и начале XVIII вв.» (київське видання 1876 р., до якої Марія Федорівна склала карти й покажчик географічних назв), а також спогади її сестри Софії про подорожі Європою, які вона оплачувала.

Чернігівський період у житті С.Ф. Русової

До Чернігова родина переїхала в 1876 р., бо глава сімейства Олександр Олександрович отримав призначення на службу до губернського земського статистичного бюро. Оселилися в будинку М.Ф. Ліндфорс. Весь час чоловік перебував у роз'їздах по повітах. Його дружина, маючи на руках маленького сина Мишка, почала влаштовувати дитячий садок. Зібралося п'ять чи шість діток. Шкільних меблів не було, але були малюнки й книжки. Та одного разу з'явилася поліція й закрила садок із політичних міркувань. «Потяглося слідство, допити, – згадує Русова, – ніяк не могли розв'язати питання, скільки дітей зібраних докупи становить уже дитячий садок, що на нього треба дозволу начальства» (С. 64). При цьому – жодної політичної пред'яви. Але все скінчилося чудово: колишній повітовий лікар, а на той час голова Чернігівської земської губернської управи О.П. Карпинський, «присоромив слідчого за те, і справа не дійшла до суду» (С. 64). Ця історія викликає здивування. Річ у тім, що попечителем Київського учбового округу в 1876 р. усе ще був П.О. Антонович, до якого, як ми вже знаємо зі слів Русової, вона ходила на прийом, коли

[20] Лист С.Ф. Русової до В.О. Гольцева. Дата відсутня. Зберігається в Російській державній бібліотеці, фонд 77 Науково-дослідницького відділу рукописів РДБ, опис. I – Гольцева Виктора Александровича и редакции журнала «Русская мысль». Материалы за 1867–1930 гг. URL: viewer.rsl.ru. Віктор Олександрович Гольцев (1850–1905) – юрист, публіцист, редактор, лицар конституційної ідеї в Росії.

[21] Деятели революционного движения в России: биобиблиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма. Москва, 1931. Т. 2: Семидесятые годы. Вып. 3: М–Р. Стб. 847–848.

[22] Русова С. Мартын Ланганс: (из воспоминаний). *Былое*. 1906. № 5 (май). С. 278–283; Демченко Т. Софія Русова про революціонерів-народовольців. *Сіверянський літопис*. 2012. № 3–4. С. 129–133.

[23] Деятели революционного движения в России...

[24] Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. С. 340–345.

[25] Ініціали Й.І. Паульсена у споминах не названо.

виникло бажання в сестер Ліндфорсів відкрити дитсадок у Києві. І на цей раз Софія Федорівна повинна була б звернутися до нього з проханням, проте чомусь цього не зробила. До того ж, мала скласти іспити за тодішніми правилами.

Загалом життя в Чернігові протікало розмірено, спокійно. У хаті Русових збиралися статистики, обмінювалися враженнями, спостереженнями від поїздок по губернії. Співали хором, готувалися до українських концертів, на яких Олександр Олександрович був солістом, а Софія Федорівна акомпанувала йому на фортепіано. Обговорювали, що в Чернігові немає публічної бібліотеки з гарними книжками. Була собі книгарня Маркуса Кранца, а «в ній ледве можна було якусь книжку роздобути. Отож в один із своїх поворотів із повіту статистики вирішили зорганізувати громадську книгозбірню». С. Русова не назвала ні конкретних дат задуманого земцями проєкту, ні звернення до начальника губернії. Проте констатувала, що «довго губернатор не хотів давати дозволу на відкриття такої бібліотеки» (С. 63–64).

Але звернімося до фактів. М.П. Дараган обійняв губернаторську посаду 2 січня 1876 р. 9 лютого 1877 р. на його прохання (час подачі цього документа, на жаль, також невідомий) міністр внутрішніх справ О.Є. Тимашев[26] затвердив Устав бібліотеки як громадської. 15 березня (28 за н. ст.) відбулося перше зібрання засновників Чернігівської громадської бібліотеки-читальні на квартирі М. Милорадовича та П. Червинського. Прибув 31 засновник із 50. Головуючим обрали О. Карпинського, секретарем – С. Русову. Членами першого правління були обрані С. Русова, О. Тищинський, О. Борсук, К. Милорадович і П. Червинський, якого чомусь Софія Федорівна визначила головуючим на зборах. Засновники бібліотеки ухвалили постанову, в якій висловили подяку Чернігівському губернатору М. Дарагану за його сприяння затвердженню Статуту бібліотеки. Це не було підлабузництвом до начальника губернії. Вірогідніше, що губернатор був прибічником просвітительства та взагалі порядною людиною. Ось такий факт. Земці планували провести Всеросійський земський з'їзд, але їм відмовили. Наприкінці грудня 1878 р. в Києві з'їзд відбувся, але переважно конституціоналістів, більшість із яких – земці. Серед них великий вплив мали чернігівці. Зі спогадів І.П. Білоконського: «Перед этим съездом был еще предварительный съезд в городе Нежине, в котором принимали участие: А.А. Русов, А.Ф. Линдфорс, Н.А. Константинович – учитель Черниговской гимназии и секретарь Черниговского статистического комитета; представителем от радикалов был Беловодский[27]. Черниговский губернатор Дараган был осведомлен об этом съезде и говорил об этом Константиновичу, но никаких печальных последствий не произошло»[28].

Отже, 28 березня 1877 р. було створено Чернігівську громадську бібліотеку. С. Русова писала, що книгозбірню, «як дитину, виплекала сама тільки опозиція … і як міська бібліотека вона проіснувала до 1917 р., коли стала "комгоспівською" ім. Короленка» (С. 64)[29]. У подальшому С. Русова Чернігівською громадською бібліотекою не цікавилася, як узагалі застосуванням в педагогічній практиці бібліотечної справи. Зате значну роль у становленні бібліотек України відіграв її чоловік О. Русов, з-поміж іншого й у діяльності Чернігівської громадської бібліотеки[30].

Софія Федорівна визначила дві течії чернігівської громади, де було декілька видатних осіб. На Лісковиці жила родина Вербицьких. «Батько, – пише мемуаристка, – учитель літератури в гімназії, кумир гімназисток, нігіліст, представник крайньої лівої, два сини, Федя і Коля, та дочка – не пам'ятаю вже, як її звали, що потім стала дружиною Вороного. Федя теж поділяв крайні погляди … Разом із ними жив їхній родич Рашевський Іван Федорович, лікар земської лікарні, одна з найпопулярніших осіб у Чернігові і як добрий лікар, і як видатний своєю чесністю і прямотою громадський діяч, цілком демократ і в своїх переконаннях і в своєму житті» (С. 65). Друга течія була зосереджена переважно в земській губернській управі на чолі з видатним земцем, колишнім повітовим лікарем Олек-

[26] Олександр Єгорович Тимашев (1818–1893) – генерал від кавалерії, міністр внутрішніх справ Російської імперії 1868–1878 рр. замість сумнозвісного П.О. Валуєва. Противник буржуазних перетворень, один із активних організаторів боротьби з революційним і терористичним рухом. У 1876 р. ніяких надзвичайних подій у Чернігові не відбувалося.

[27] Ніжинський нотаріус, який робив Русовим купчу на хутір поблизу станції Доч на Борзнянщині. У 1909 р. продали свій хутір, бо не мали часу туди заглядати, і купили у Вінниці дві десятини землі з садом, полем і невеличким будинком на 4 кімнати. Тут прожили до 1915 р. Гості, гуляння, розмови.

[28] Белоконский И. Земское движение. 2-е изд., испр., знач. доп. Москва, 1914. С. 7. Іван Петрович Білоконський (1855–1931) – журналіст, письменник, редактор, педагог, народник, земський діяч. Народився в Чернігові в родині лікаря. Закінчив місцеву гімназію, був народним вчителем, викладав у сільських школах. Зійшовся з народниками, вступив у комуну Д. Лизогуба в Седневі. Неодноразово був заарештований, висланий до Сибіру.

[29] Регулярно бібліотека почала працювати з 1922 р. Тоді ж їй було присвоєно ім'я В.Г. Короленка, якого С. Русова знала особисто й поважала. Державною обласною бібліотека стала в 1934 р. На день створення бібліотеки С. Русова мала 21 рік від народження й чотиримісячного сина Михайла.

[30] Рахно О. Олександр Русов і розвиток бібліотечної справи в Україні. *Невичерпне джерело знань: мат. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю заснування Чернігівської ОУНБ ім. В. Короленка*. Чернігів, 2004. С. 35–38.

сандром Павловичем Карпинським. За словами Софії Федорівни, він відверто тримався лівого напрямку в діяльності земства, вступав у конфлікти з усіма чернігівськими губернаторами. Свідомим українцем був і член губернської управи Микола Константинович. «Жінка його, – читаємо далі, – дуже експансивна, повна пані Катерина Григорівна, була дуже гарна мати. Від часу до часу захоплювали її громадські змагання, і тоді вона хвилювалася, обходила цілу "парафію", себто всіх знайомих, або збираючи на щось гроші, або організуючи якийсь конспіративний виступ у земстві; потім ізнов ховалася в своє кубло, чогось лякалася, дорікала чоловікові за його гострі виступи, і надовго вгрузала в буденні турботи» (С. 66). Добрим словом згадує авторка споминів Олександра Амфіяновича Тищинського – кількарічного голову Чернігівської повітової управи, демократа й щирого українця. Для нього інтереси повіту становили сенс життя, і за них він заступався на земських зборах і конфліктував із губернаторами.

Цей гурток земців перебував у тісних дружніх стосунках. Зазвичай збиралися в Карпинського й могли всю ніч там уживати міцні напої. Ранок заставав приятелів під столом. Їх розвозили по домівках у непривабливому стані. Карпинський мав хворе серце, але після такої ночі вмивався холодною водою й ішов на доповідь до губернатора. «Мав добре серце, – пише Русова, – всім допомагав, і хоч одержував велику платню, завше був у боргах [у тексті «довгах» – *Л.С.*]. Він надавав великої ваги земству і кілька трьохліть з успіхом головував у губернській управі» (С. 66).

За «Червоним Мостом», так називає Софія Федорівна один із районів Чернігова, жила урядова аристократія. Але там були люди, близькі до ліберальних земців. Перш за все – Іван Григорович Рашевський, губернаторський урядовець, який завжди заступався за всіх, кого переслідувала адміністрація. До того ж талановитий маляр, любив музику й добре на ній розумівся.

На певний час Русови виїхали із Чернігова. Повернулися в 1894 р. і прожили тут до 1899 р. За словами Софії Федорівни, «він мав уже іншу фізіономію». Після реакції 1880-х рр., яка розпочалася після замаху на Олександра II, чернігівське суспільство набирало сили для «тільки культурної, лояльної, але все ж таки боротьби» (С. 144). Душею цього світлого руху, пише Русова, був аристократ, предводитель дворянства князь М. Долгоруков. О. Русов став своєю людиною в домі предводителя. Помітний вплив мали Б. Грінченко, М. Коцюбинський, І. Шраг, який очолював досить численну Чернігівську Українську Громаду. У земстві визначилася ліберальна опозиція на чолі з Петрункевичем, Савичем, Вовк-Карачевським, Ліндфорсом. За її словами, вони щиро вірили, що легальним шляхом можна вивести країну з неволі – як із адміністративного, так і з економічного та культурного занепаду. Їх вважали ідеалістами-земцями, тому ніхто із представників влади на них не зважав. Дивний висновок. Адже владні органи за ними спостерігали, бо чернігівські земці поводилися досить радикально. Яскравий приклад – відсторонення О. Русова не лише від статистики, але й від земства.

С.Ф. Русова – популяризаторка знань

Софія Федорівна, утративши мрію про власний дитсадок, почала шукати задоволення в літературній праці. На той час вона мала трьох дітей – Михайла (1876), Любу (1879) і Юрка (1895)[31]. Почала писати книжки для самоосвіти. У 1888, 1891, 1893–1895, 1898 рр. С. Русова видала шість брошур російською мовою у видавництвах Херсона, Харкова та С. Кульженка в Києві під патронатом товариств поширення грамотності[32]. Усього до 1916 р. включно видано друком 20 брошур російською мовою (без перевидань), бібліографічний опис яких є на сайті РДБ – колишньої всесоюзної бібліотеки ім. Леніна в Москві та РНБ ім. Салтикова-Щедрина в Петербурзі. Із-поміж них українську тематику маємо в 6 брошурах[33]. Решта присвячена Рилєєву, Верещагіну, Орлеанській діві, Дж. Гарибальді, друзям римського народу – братам Гракхам, Карлу Великому – королю франків, Луїзі

[31] У 1876 р. Софія Федорівна народила першу дитину, дочку, яка, на жаль, за три місяці померла. Сталося це в Празі, де Русова перебувала з чоловіком, який готував до видання «Кобзар» Т. Шевченка.

[32] Рассказы про Киев и его прошлое. Херсон: Тип-я О.Д. Аспер, 1888. 61 с., 1 л. ил.; Жанна Д'Арк, дева Орлеанская. Харьков: Харьковское общество распространения в народе грамотности, 1891. 38 с. (перевид. 1893 і 1895 рр.); Добрые люди старого времени на Руси: ист. очерк С.Р. Харьков: Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1894. 29 с.; Странник Григорий Саввич Сковорода: биографический очерк. Харьков: Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1894. 31 с.; Карл Великий [король франков]. Харьков: Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1895. 45 с. (перевид. 1902); Днепр и Приднепровье: [очерк]. Киев: С.В. Кульженко, 1898. 47 с.: ил.

[33] Рассказы про Киев и его прошлое. Херсон, 1888. 61 с.; Странник Григорий Саввич Сковорода. Харьков, 1894. 31 с.; Николай Васильевич Гоголь: биографический очерк. Санкт-Петербург: Тип-я Альтшулера, 1909. 51 с.; Тарас Григорьевич Шевченко, украинский народный поэт: (его жизнь и произведения): с портр. поэта и 2 рис. в тексте. Санкт-Петербург–Киев: Сотрудник, 1911 (Киев). 80 с., ил.; Что читать по украинской истории и литературе? Санкт-Петербург: Ком. по постройке Учит. дома, состоящий при Постоянной комис. по устройству курсов для учителей, 1913. 11 с.; Русова С. Днепр и Приднепровье: [очерк]. Киев: С.В. Кульженко, 1898. 47 с.: ил.

Мишель – захисниці прав французьких робітників, Швейцарії, островам Ао-Теа-Роа в Новій Зеландії тощо. На жаль, електронні копії всіх книжок відсутні. Щодо українських книгозбірень: Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого, НБУВ та Національної історичної бібліотеки України, то на їхніх сайтах знайдено по одній із таких брошур С. Русової[34].

Своє рішення писати й видавати брошури російською мовою С. Русова пояснила так: «Я бачила, як тоді мало було українських культурних сил, як мало ініціативи, матеріальних засобів, щоб провадити свою громадську справу. ... При такому безсиллі не гріх було поширювати освіту й ворожою мовою» (С. 130–131). Тут Софія Федорівна злукавила. Для неї російська мова не була ворожою. Коли Русова опанувала українську, практично невідомо, вона про це не згадує. А російською нарівні з французькою вона володіла з раннього дитинства, адже, за її словами, вона народилася в російській родині.

Була переконана, що так популяризує науку, відкриває доступ до неї. «За це, – згадувала вона, – мене дуже переслідували деякі українці, напр. Ольга Косач (Олена Пчілка) і Грінченко. Останній не прощав мені ніколи мого, як він казав, москвофільства і вбачав у моїх дружніх зносинах із російською інтелігенцією зраду українській справі» (С. 130).

І Б. Грінченко, і О. Косач мали моральне право критикувати С. Русову (вона це назвала *переслідуванням*). Відома письменниця й громадська діячка Олена Пчілка протистояла русифікації – навіть дітей не віддавала до російськомовних шкіл, навчаючи їх удома[35]. У 1903 р. на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві вона демонстративно виступила українською, попри царську заборону й ризик арешту. У 1905 р. була в складі делегатів української інтелігенції в Санкт-Петербурзі на перемовинах з царським прем'єром графом С. Вітте, щоб добитися скасування заборони друкувати книжки й викладати в школах українською. Один із делегатів – О. Русов. Намагання виявилися безперспективними. Разом із М. Старицьким, І. Франком, а потім із донькою Лесею Українкою взялася за реформування мови. Саме Олені Пчілці, наприклад, належать звичні зараз, а колись неіснуючі слова «палкий», «променистий»[36]. Друкуватися українською мовою в Києві, Харкові чи Херсоні було проблематично. О. Пчілка звернулася до львівського журналу «Зоря» (1880–1897 рр.), в якому у 1885–1886 рр. були надруковані перші прозові твори письменниці.

Б. Грінченко з 1894 р. працював у Чернігівському губернському земстві. Відзначився українофільською діяльністю, яка поєднала його з Чернігівською Українською Громадою[37]. «Працюючи у Чернігівській земській управі на посаді завідуючого відділом народної освіти, – відзначає науковиця відділу рукописів НБУВ Н.М. Зубкова, – Б.Д. Грінченко активно включається в справу видання та поширення популярної наукової і белетристичної літератури для народу. Умови для цього були більш-менш сприятливими, оскільки офіційної заборони друкувати українські матеріали в "Земском сборнике [Черниговской губернии – *Л.С.*]" не було [Ф. І. № 32569. Арк. 31–34]. Коли ж його редактором став Самійленко (псевдонім Сивенький), "Сборник" практично перетворився на орган Громади»[38]. До книжки Н. Зубкова вмістила список 48 книжок українською мовою, виданих Б. Грінченком коштом І. Череватенка[39] в Чернігові в 1894–1900 рр. Тоді Русови жили в цьому губернському місті. Тож виникає питання: чому Софія Федорівна не звернулася зі своїми пропозиціями ні до Б. Грінченка, ні до О. Пчілки? Однозначну відповідь важко знайти.

Деякі пояснення знаходимо в сучасного українського історика І.Б. Гирича, на думку якого, О. Русов «все ж був ментально близьким до попереднього покоління діячів з по-

[34] Бібліотека ім. Я. Мудрого: Русова Ф. Днепр и Приднепровье: [очерк]. Київ: С.В. Кульженко, 1898. 47 с.: ил.; Бібліотека ім. В. Вернадського: Русова Ф. Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии. Ростов-на-Дону: «Донская Речь» Н. Парамонова, 1905. 36 с.: ил.; Історична бібліотека: Русова Ф. Как болгары добыли себе свободу. Ростов-на Дону: «Донская Речь» Н. Парамонова, 1905. 60 с.

[35] Молодший син С. Русової Юрій у 1908–1909 рр. навчався в престижній Петербурзькій приватній гімназії Карла Мая, а потім в Києві. Ю.О. Русов (1895–1961) – громадський діяч, біолог, іхтіолог. Представник української науки в еміграції. Помер у Канаді.

[36] Зінченко Н. Олена Пчілка: 10 цікавих фактів про маму Лесі Українки. *Українки*. 2023. URL: https://ukrainky.com.ua/olena-pchilka-8-skandalnyh-faktiv-pro-mamu-lesi-ukrayinky/.

[37] Громада заснована 1893 р. Її фундаторами були А. Верзилов, І. Шраг, О. Тищинський, В. Андрієвський. Згодом до них приєднався В. Самійленко. Із 1894 р. членом Громади став Б. Грінченко. У діяльності Громади брав участь і О. Русов.

[38] Зубкова Н. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського) / Відп. ред. Л.І. Дубровіна. Київ, 2008. С. 87–88.

[39] Іван Якович Череватенко (1865–1893) – український письменник др. пол. XIX ст. Залишив заповіт у тисячу рублів на українське книгодрукування. На ці гроші Б. Грінченко заснував книжкове видавництво й надрукував 50 книг накладом 200 тис. прим. Потім віддав таку ж суму львівській «Просвіті» для продовження роботи Фонду І. Череватенка з підтримки української книги. Див.: Іван Череватенко (1865–1893). *Слобожанин Тижня*. 2009. № 5 / *Слобідська Україна*. URL: https://sloboda-ua.livejournal.com/3806.html.

двійною національною самоідентифікацією»[40]. Те ж саме стосується й Софії Федорівни. Вона, як і її чоловік, послуговувалася застарілою термінологію, коли писала не про українську, а «малоросійську» мову й літературу. У листі О. Лотоцького[41] до М. Грушевського, написаного не пізніше 20 травня 1906 р., ідеться про Русових у Петербурзі. Цитата: «Вони оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдо українські елементи. Але разом з тим вони, – особливо вона, – внесли в тутешні відносини принципи цілковитого “преклонения и поклонения”, що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків»[42].

Педагогічні студії С.Ф. Русової

У 1909 р. помер старший син Русових, 33-річний Михайло – ініціатор і один із засновників Революційної української партії (РУП), редактор журналів «Гасло» і «Селянин», що видавалися за межами Російської імперії. У нього залишилася дружина й маленька донька. Хворобливою дитиною зростав молодший син Юрій. У глави сім'ї почали з'являтися симптоми астми. Їх потрібно було лікувати за кордоном. Сімнадцятирічна дочка Люба мріяла навчатися в університеті французького міста Монпельє. Тривалий час Софія Федорівна з Любою та Юрієм (йому у Франції видалили грижу, лікували ніс і легені), поки Олександр Олександрович лікувався вугляно-квасовими купелями у Наугаймі (так вона назвала німецьке курортне місто Бад-Наугайм), подорожувала Європою – Варшава, Берлін, Брюссель, Париж, Монпельє. Це була п'ята подорож за кордон і, за словами Софії Федорівни, дуже цікавою. Знайомилися з визначними пам'ятками цих міст, відвідували виставки, паризькі модні салони, концерти, відпочивали на французькому узбережжі Атлантичного океану. На прохання часопису «Рада», редакція якого надала їй відповідні матеріали, С. Русова виступила на міжнародних журналістських зборах із доповіддю про переслідування української преси. Її виступ мав великий успіх, як вказує авторка, і серед російських журналістів.

Перегодом разом із Юрієм (Люба залишилася в Монпельє) Софія Федорівна оселилася «у якогось напівінтелігентного власника віллі [так у тексті – *Л.С.*] коло самого моря, з чудовими трояндами під вікном». У цьому селі жили лише селяни й рибалки. «Гарно жилось нам, – згадувала Русова. – Тільки тут, серед простого населення, ізольована від усякого суспільства, серед величної природи, почала я відходити від свого тяжкого горя – смерті Міші. … і скрізь нас було двоє, я та Юрко, серед нації, яку завсігди любила й люблю – ні росіян, ні українців у цих місцях не було» (С. 185–186).

Непомітно закінчилися гроші. О. Русов завершив своє лікування. Треба було повертатися додому. Зустрілися в Берліні. Софія Федорівна «встигла оглянути Педагогічний Дім Фребля-Пестальоцці з учительською семінарією та дитячим садком» (С. 187).

На ці подорожі пішов майже рік. У 1910 р. Русови повернулися до Києва. Софія Федорівна захопилася педагогікою, бо її запросили до учительської колегії Першого Учительського Товариства; потім – викладати французьку мову в Комерційному інституті; опісля – у комерційній школі В. Тучапської, а через певний час – курс дошкільного виховання у Фребелівському інституті. Сюди С. Русова потрапила після виголошеного реферату, який сподобався директору В. Фльорову. Практичні заняття зі слухачками вона проводила в будь-якому садку. «Так несподівано повернулась я до педагогіки, якої я вже більше не покидала потім», – зізнавалася С. Русова (С. 189). Відтак зайнялася написанням статей на педагогічні теми. За плечима Софії Федорівни була лише гімназія, де педагогічну теорію не викладали. Власного досвіду було обмаль. Не тривалий досвід облаштування дитсадків у Києві, Чернігові, Полтаві; розмови з чернігівськими дівчатами, випускницями гімназії, на літературні теми; приватні уроки; викладання в Комерційному інституті, комерційній школі, Фребелівському інституті не забезпечували всебічного, ґрунтовного осмислення предмета педагогіки та основних теоретичних ідей.

Тим не менше, С. Русова в 1910 р. згодилася увійти до складу редакційної ради часопису «Світло», що був першим українськомовним виданням та виходив друком один раз на місяць протягом 1910–1914 рр.[43] Із журналом, започаткованим мовознавцем, видавцем,

[40] Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника). *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 130.
[41] Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, науковець, автор мемуарів. У 1900–1917 рр. – урядовець державного контролю в Києві та Санкт-Петербурзі. Секретар благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, де С. Русова могла б видавати свої книги. Але шанс був втрачений і тут.
[42] Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника). *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 130–133.
[43] У 1914 р. було заборонено святкувати сторічний ювілей Т.Г. Шевченка. І у цей же рік закрито журнал.

прогресивним громадським діячем Г. Шерстюком (1882–1911) співпрацювали С. Єфремов, Х. Алчевська, С. Васильченко, Д. Дорошенко, Б. Грінченко, С. Сірополко. На сторінках часопису Софія Федорівна опублікувала низку статей, головним чином на злободенні освітянські теми[44]. У більшості з них висловлювалися думки, запозичені в класиків педагогічної науки, які з-під її пера стали просто декларативними. Наведемо кілька прикладів. Говорячи про вивчення мови, вона, зокрема, пропонує: «Щодо російської мови, то її треба починати вчити не раніш другого або третього класу, вживати ті самі методи, як і при навчанні рідної мови, щоб досягти найкращого розуміння літературної російської мови й розуміння кращих творів, писаних нею»; «Рідна мова – це перша умова, щоб учні проходили науку свідомо й не кидали школи з II або й з I групи, щоб не забували вивченого за 2–3 роки, не маючи своєї книжки в бібліотеці. Ані гарні будинки, ані сила грошей не поможуть земствам досягнути своєї просвітньої мети, поки вони зневажатимуть елементарну вимогу науки в рідній школі – рідну мову»[45].

Видатні педагоги Іоганн Генріх Песталоцці, Фрідріх Фребель, Марія Монтессорі, М. Корф, К. Ушинський та ін., у кого почерпнуто цю думку, дійшли висновку, що система навчання рідної мови складається завдяки науковим знанням із мовознавства, психології та педагогіки. С. Русова, не знайома з теоретичною педагогікою, такого розуміння, вірогідно, не мала. Тому в статті «Становище початкової освіти в Київському земстві» писала: «Земцям на Київщині не спада й на думку, що мова, якою вони заводять освіту, – не є мова люду, а через це й освіта без справжнього найкращого знаряддя розвитку, без рідної мови навчання – не дасть корисних наслідків і з морального, і з наукового боку»[46]. Ці слова – лише констатація, не більше того.

Коли Софія Федорівна писала ці рядки в 1912 р., вона не могла не знати, що в 1911-му було ухвалено постанову VII-го дворянського з'їзду в Москві про винятково російськомовну освіту та неприпустимість уживання інших мов у школах Російської імперії. Цей документ набув чинності по всій країні. Була ще одна складність у вивченні української мови в школі – правопис. О. Русов згадував свою розмову з М. Драгомановим після виходу в світ празького видання Шевченкового «Кобзаря»: «Правопис, – кажу я, – вийшов таки не добре видержаний! – А який же може бути правопис, коли він не стоїть на ґрунті наукової фонетики? – одказав Драгоманов. – ... треба старатися, щоб прийнялася система Кирила та Мефодія, розроблена на основі української фонетики. Він виробив, разом з іншими, й правила такого нового правопису, і азбуку...»[47]. Відповідно до цих правил, М. Драгоманов друкував деякі з перших своїх видань за кордоном і вважав, за словами О. Русова, що настав час, коли треба покинути традиції правописів, вироблених Максимовичем, Гатцуком, Кулішем «і особливо галицьким на основі ново-церковно-слов'янського»[48].

І як тут не згадати слова М.М. Могилянського (1873–1942), який з гіркотою писав про те, що українці («многомиллионная этнографическая масса») у культурному житті перебувають в інертності та економічному збідненні. Мовою оригіналу: «Приобщить … к культурной национальной жизни через национальную школу мешают условия современной государственно-общественной жизни Российского государства. Стремление к созданию этой школы и должно быть главнейшим требованием программы – minimum украинства»[49].

У статтях, де С. Русова писала про національне, вільне, незалежне, індивідуальне, пристосоване до природи дитини виховання, гуманізм, народність, демократизм, загальнолюдські цінності школи, простежується спільність думок із Г. Сковородою, О. Духновичем, М. Пироговим, С. Сірополком і багатьма іншими творцями теоретичних основ нової української педагогіки. Але говорити про будь-яку чітко вибудовану концепцію виховання та освіти, створену саме С. Русовою, на наш погляд, складно. Адже її статті часто повторюють одна одну й переважно стосуються приватних питань.

Запозичення в педагогіці – не новина. Так, Н. Крупська будувала теоретичні основи нової радянської педагогіки, спираючись на спадщину американського філософа Джона

[44] Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти. *Світло*. 1911. Кн. 3. С. 32-43; Її ж. Націоналізація дошкільного виховання. *Світло*. 1912. Кн. 4. С. 15–26; Її ж. Становище початкової освіти в Київському земстві. *Світло*. 1912. Кн. 5. С. 56–57; Її ж. До сучасного становища народнього учителя. *Світло*. 1912. Кн. 6. С. 36–43; Її ж. Українські дитячі книжки. *Світло*. 1913. Кн. 4. С. 43–47; Її ж. Нова школа. *Світло*. 1914. Кн. 7–8. С. 3–16.

[45] Русова С. Нова школа. *Русова Софія. Вибрані педагогічні твори*. Київ, 1996. С. 207–218.

[46] Русова С. Становище початкової освіти в Київському земстві. С. 57.

[47] Русов О. Щоденники та спогади / Упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Рахна. Чернігів, 2011. С. 189–190.

[48] Там само.

[49] Могилянский М. Украинская проблема. Петроград, 1916. С. 20 / *Национальная электронная библиотека*. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004211770/.

Дьюї – засновника педагогічної системи, покладеної в основу американської школи XX ст. Зокрема, педагогіка Дж. Дьюї вплинула на британську та італійську системи освіти. Елементи його педагогічних розробок використовуються в практиці й у наш час[50]. Так само, як розробки зарубіжних та українських педагогів, які виклала С. Русова.

Не лише про С.Ф. Русову

Видавці книги «Мої спомини» зазначають, що писалася вона похапцем, в умовах еміграційного бурлацького життя. Тому важко було зосередитися на праці, перевірити джерельну базу. Не скрізь витримано хронологію та пропорцію між описом подій та характеристикою осіб. Часто бракує вказівок на дати. На жаль, автори статей про С. Русову, як про педагога і просвітительку, обов'язково стисло починають з її біографії, ґрунтуючись лише на спогадах, не звертаючись до інших джерел. У їхній уяві постають картини життя Софії Федорівни, що інколи не мають нічого спільного з реальністю.

Отже:

– С.Ф. Русова – член «Старої громади». За визначенням істориків, Київська громада 1870-х рр. була таємною організацією, вступ до якої був жорстко регламентований. Приймали тих, хто вже здобув вищу освіту й мав підтримку всіх членів Громади. Софія Федорівна в 1871 р., коли на квартирі сестер Ліндфорс відбулося знайомство з громадівцем М. Старицьким завдяки дружині брата О. Ліндфорса, була п'ятнадцятирічною дівчинкою, гімназисткою. Тож її членство в організації є сумнівним. У 1876 р. «Стара громада» була заборонена Емським указом.

– С.Ф. Русова – член організації «Народна воля», до якої вона ніколи не належала. Опубліковано персоналії народовольців. Софії Федорівни серед них немає, а от її чоловік є в цьому списку як людина, що була в близьких стосунках з піднаглядними[51].

– Арешти, перебування у в'язницях потребують архівних досліджень. Приклад. На квартирі Русових обшук, бо Олександр Олександрович редагував україномільську газету «Труд». Нічого не знайшли, але чомусь арештували Софію Федорівну. В Одесі вона опинилася в тюрмі за наказом із Києва. Хто його видав, невідомо. Офіцер поліції пояснив: причину арешту йому не повідомили. Таких необґрунтованих фактів багато.

– С.Ф. Русова – повитуха (акушерка). З її спогадів дізнаємося, що вона вирішила вчитися професії фельдшера, «тримати іспит при "Врачебній Управі"» (?!) і тому «почала готувати той мінімум медичних наук, що його вимагав той іспит» (С. 88). Ці слова викликають непорозуміння: чому Софія Федорівна не вступила до Київської фельдшерської школи, відкритої ще 1842 р. До того ж, у Києві були подібні приватні школи. Адже земська медична («врачебна») управа не займалася прийомом іспитів. У неї були зовсім інші обов'язки. Не говорячи вже про «мінімум медичних наук»[52]. Бентежив той факт, що попри свою вагітність, молода жінка відвідувала анатомічний театр із дозволу знайомого професора Афанасьєва, де вона препарувала трупи наодинці, без патологоанатома або когось із медичного персоналу. А коли побачила тіло мертвої маленької дитини, втекла звідти назавжди. У середині лютого 1879 р. С. Русова здала іспити при «Врачебній Управі» (?!) й отримала фельдшерський диплом (?!), а 19 лютого народила дочку Любу. Строк опанування науками – невідомий, імена викладачів, лікарів, у яких вона навчалася, не названі. Приїхала на борзнянський хутір. Привезла із собою чималу аптеку та почала лікувати. Маючи на руках двох малих дітей, Софія Федорівна «ходила по ближчих селах, по сусідніх хатах, а з далеких сіл приїздили» до неї. І це тоді, коли в Русових на хуторі проживали піднаглядні народовольці. Селяни називали Софію Федорівну шептухою (так вона згадує), а не повитухою. Отож пологів у сільських жінок не приймала, як про це можна прочитати в деяких статтях.

Чи надовго вистачило тієї привезеної аптеки? Бо більше згадок про фельдшерсько-акушерську діяльність у «Споминах» немає.

---

[50] Яковлева В. Опыт заимствования Н.К. Крупской идей Дж. Дьюи при построении теоретических основ новой советской педагогики в 1920-е гг. *Культурный код*. 2019. № 4. С. 89–99.

[51] Персоналии «Народной Воли», «Земли и Воли», деятели революционного движения 1870–80-х гг. и другие действующие лица. *Хронос*. URL: http://www.hrono.info/biograf/bio_n/narvolar.php.

[52] До земських фельдшерських шкіл приймалися переважно діти місцевих селян віком від 14 до 25 років до 30 осіб на безкоштовній основі. Набирали учнів і на платній основі, і також без іспитів. Термін навчання 4 роки, поділені на 2 класи. Серед навчальних дисциплін були: російська та латинська мови, чистописання, загальні поняття з історії, анатомія, мала хірургія, фармація та фармакологія, гігієна і піклування за хворими та ін. Практичні заняття проводилися в аптеках і лікувальних закладах. Випускні іспити відбувалися в присутності членів губернського лікарського відділення. Див.: Нікітін Ю. Роль органів місцевого самоврядування у підготовці медичних кадрів в кінці XIX ст. (на прикладі Чернігівської земської фельдшерської школи). *Уманська старовина*. 2020. № 7. С. 1–12.

– Допомога О. Русову в підготовці празького видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Разом із чоловіком Софія Федорівна звіряла коректурний набір із рукописом. Коли два томи «Кобзаря» були готові, О. Русов виявив багато помилок, а також «невидержок одного якого-небудь правопису в обох томах було досить»[53]. У «Споминах» про празьке видання «Кобзаря» він писав, що коректура «була в нас тоді, коли вмерла у нас дочка і приходилося її ховати на чужині: не до букв і не до слів було нам тоді!»[54] Дівчинку назвали Людмилою. Її не стало через три місяці після народження. Про втрату своєї першої дитини Софія Федорівна писала вкрай стримано, бо була сильною жінкою. А потім вона перекладала багато дрібних творів Шевченка французькою мовою. За словами О. Русова, Софія Федорівна написала короткий зміст великих поем поета, його біографію французькою мовою і, як матеріал для статті, передала до редакції газети «Revue des deux mondes». Робилося це задля того, щоб викликати зацікавленість французької публіки до празького видання Шевченкового «Кобзаря». Отже, не варто перебільшувати можливості Софії Федорівни. У 1876 р. їй було лише двадцять років, і вона пережила втрату дитини.

Безперечно, С. Русова належить до тих жінок дворянського походження, які в др. пол. XIX ст. намагалися в силу свого виховання й набутих книжкових ідей знайти гідне місце в суспільстві. Рано втративши батьків, вона поступово виховала в собі прагнення бути незалежною, цілеспрямованою й наполегливою на шляху до мети, але часто не досягала бажаного через власну гордість[55]. Мріяла стати піаністкою, вступити до консерваторії. Але, зрозумівши, що не має справжніх здібностей, вирішила зайнятися дитячими садками, потім просвітительством, а в другій половині життя – теоретичною педагогікою та українською справою, і це стало сенсом її життя, але переважно вже в еміграції. У графі «національність» писала – українка.

У Софії Федорівни були всі задатки талановитого літератора, на що в сучасній Україні чомусь не звернули уваги. На одному з російських сайтів, де представлено кілька її книг, читаємо наступне: «Русова София Федоровна (урожденная Линдфорс) – русская писательница-украинофилка, педагог. Родилась в русской дворянской семье. К 1917 году – убежденная сторонница украинизации Малороссии, Слобожанщины и Новороссии. Потом активистка Центральной Рады, гетманщины и т. н. “УНР”. С 1922 г. в эмиграции. Свидомиты[56] сочинили мифические шведско-французские корни ее родителей. На деле, дед по отцу – русский генерал, герой Заграничного похода 1813 г., из прибалтийских немцев. Прадед по материнской линии – Карл Еремеевич Жерве, из прусских дворян, прибыл с братьями в Россию в конце правления Елизаветы Петровны, был комендантом Выборга, потом Тобольска, генерал-майор. Матери в семьях были русские»[57]. Приналежність: російська література XX ст. Коментарі тут зайві.

На наш погляд, час однотипних публікацій про педагогічну та просвітительську діяльність С. Русової має перейти у фазу створення наукової монографії про життя й діяльність цієї неперсічної особистості. Для цього є всі підстави й можливості, адже в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і в Центральному державному архіві громадських об’єднань та україніки перебувають на зберіганні унікальні документи, які, з огляду на повноцінну біографію С. Русової, по суті, не розглядалися.

References

Demchenko, T. (2012). Sofiia Rusova pro revoliutsioneriv-narodovoltsiv [Sofia Rusova about revolutionary narodovoltsy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3–4*, P. 129–133

Hyrych, I. (2016). M. Hrushevskyi u dosiahnenni ideino-kulturnoi sobornosti ta podolanni naddniprianskoho partykuliaryzmu v 1906–1907 rr. (za materialamy shchodennyka) [M. Hrushevsky in achieving ideological and cultural unity and overcoming Naddniprians particularism in 1906–1907 (based on the diary materials)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 25*, P. 130–133

Nikitin, Yu. (2020). Rol orhaniv mistsevoho samovriaduvannia u pidhotovtsi medychnykh kadriv v kintsi XIX st. (na prykladi Chernihivskoi zemskoi feldshcherskoi shkoly) [The role of local self-government bodies in the training of medical personnel in the late 19th c. (on the example of the Chernihiv zemstvo medical assistant school)]. *Umanska starovyna – Uman antiquity, 7*, P. 1–12.

Rakhno, O. (2004). Oleksandr Rusov i rozvytok bibliotechnoi spravy v Ukraini [Oleksandr Rusov and the development of library business in Ukraine]. Chernihiv, Ukraine.

Rakhno, O. (Ed.). (2011). Rusov O. Shchodennyky ta spohady [Rusov O. Diaries and memoirs]. Chernihiv, Ukraine.

[53] Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря». *Щоденники та спогади*. Чернігів, 2011. С. 188.
[54] Там само. С. 188–189.
[55] Про це свідчить її ставлення до М.С. Грушевського, Х.Д. Алчевської, М.І. Пирогова, Б.Д. Грінченка, Олени Пчілки.
[56] Зневажливе прізвисько українських націоналістів.
[57] Русова София Федоровна. *Lib.Ru: «Классика»*. URL: http://az.lib.ru/r/rusowa_s_f/about.shtml.

Yakovleva, V. (2019). Opyt zaymstvovanyia N.K. Krupskoi ydei Dzh. Diuy pry postroenyy teoretycheskykh osnov novoi sovetskoi pedahohyky v 1920-e h. [Experience of borrowing by N.K. Krupskaya of J. Dewey's ideas in building the theoretical foundations of the new Soviet pedagogy in the 1920s]. *Kulturnyi kod – Cultural code, 4*, P. 89–99.

Zubkova, N. (2008). Arkhiv i biblioteka vydatnoho diiacha ukrainskoho prosvitnytstva B. Hrinchenka: (z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho) [Archive and library of the prominent figure of Ukrainian enlightenment B. Hrinchenko: (from the Vernadsky national lbrary of Ukraine)]. Kyiv, Ukraine.

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Софії та Олександра Русових, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії ім. Л. Глібова (пр. Миру, 41, м. Чернігів, 14000, Україна).

Studyonova Lyudmyla – librarian of the department of local history of the Chernihiv Sofia and Oleksandr Rusov regional universal scientific library, honored cultural worker of Ukraine, member of the National union of local historians of Ukraine, laureate of the L. Hlibov award (41 Miru Ave., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: studenova2001@gmail.com

SKETCHES FOR THE BIOGRAPHY OF S.F. RUSOVA (1856–1940)

The purpose of the article *– is to analyze the known facts of the biography of S.F. Rusova, in order to determine how she, a fellow traveler of the Ukrainian liberal-democratic and Russian populist movements, finally made up her mind and directed her extraordinary energy to the Ukrainian cause.* ***Methods:*** *historical-systematic and analytical.* ***Scientific novelty:*** *for the first time, attention is drawn not to educational and pedagogical activities, about which many articles and books have been published, but to the biography of S.F. Rusova, which consists of two parts: Ukrainian and emigrant.* ***Conclusions:*** *the Ukrainian period of her life is characterized by a bifurcation of political opinion – between Ukrainianism and the Russian liberation movement. During her emigration, 65-year-old S.F. Rusova, by the will of fate, found herself in the Ukrainian environment, which influenced the course and crystallization of the national movement, devotedly served the Ukrainian nation. The basis of the article is the book «My memories» (1937) by S.F. Rusova, published in Lviv by the cooperative publishing house «Khortytsia», founded by a group of emigrants from the Naddnipranshchyna at the end of 1928. The preface clearly defines the position of the publishing house both towards the author of the memoirs and their content. This position is close to the author of this article. The publishers note that the memoirs depict different people: those who took an active part in the Ukrainian liberation process and those who only «created a close balance between Ukrainianness and the all-Moscow liberation movement» and were marked by a split in political opinion. S.F. Rusova, in our opinion, belonged to the second ones. She became a conscious Ukrainian only when she emigrated to Prague. This final stage of Sofia Fedorivna's life is a topic for another studio. The author also outlines the biography of S.F. Rusova in Ukraine from her childhood until 1921, when she was forced to leave the Motherland. This article is only a modest sketch, which reflects the activities of the liberal Ukrainian intelligentsia of the 1870s – the beginning of the 20th c. in the context of the fact that in their environment the process of spiritual formation of S.F. Rusova took place, ideological baggage and moral norms and a way of life were created an intelligent, educated, controversial, honorable woman who was constantly in the process of quite intense, painful searches.*

Key words: *Lindforsy, Oleshnya, Kyiv, gymnasium, kindergarten, «Stara Hromada», M. Drahomanov, V. Antonovych, O. Rusov, B. Grinchenko, O. Pchilka, Chernihiv, zemstvo, St. Petersburg, narodniki, popularizer of knowledge, pedagogical studies.*

Дата подання: 10 січня 2024 р.
Дата затвердження до друку: 6 червня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Начерки до біографії С.Ф. Русової (1856–1940). *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 142–155. DOI: 10.58407/litopis.240313.

Цитування за стандартом APA

Studyonova, L. (2024). Nacherky do biohrafii S.F. Rusovoi (1856–1940) [Sketches for the biography of S.F. Rusova (1856–1940)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3*, P. 142–155. DOI: 10.58407/litopis.240313.

УДК 94:929(477)«1913»

Світлана Іваницька, Оксана Бойченко

●

«НАША … УКРАЇНСЬКА САРА БЕРНАР»: ЮВІЛЕЙ АКТРИСИ ЛЮБОВІ ЛІНИЦЬКОЇ У ПРОСТОРІ ПРЕСИ Й МЕМУАРІВ

DOI: 10.58407/litopis.240314
© С. Іваницька, О. Бойченко, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1677-1013, https://orcid.org/0009-0005-4685-7813

Мета статті *– проаналізувати на матеріалах біографії актриси Любові Ліницької (1865–1924) в контексті історії українського «театру корифеїв» особливості святкування 25-річного ювілею її творчої діяльності (1913 р.), з'ясувати, як реагувала україномовна преса і ширше – театральна громадськість – на цю подію, як увіковічився ювілей у посвятах і біографічних нарисах, які трансформації й відлуння мала ця подія в пам'яті мемуаристів, що намагалися відтворити для нащадків неповторний мистецький образ героїні. Основними* ***методами дослідження*** *послугували історико-біографічний та дискурсивний.* ***Новизна роботи*** *полягає в тому, що систематизовано і в порівняльному аспекті висвітлено наявну в джерелах інформацію щодо відзначення творчого ювілею Л. Ліницької, акцентовано, що театр як явище національної культури посідає особливе місце на різних етапах модернізації суспільства, українського зокрема; окреслено роль і місце ювілеїв у житті театральної спільноти й української громадськості; доведено, що такі символічні події дають новий імпульс процесам націотворення; концептуальне пояснення «культурного коду» подібного роду явищ міститься в працях теоретиків націй та націоналізму (Е. Сміт).* ***Висновки:*** *аналіз джерел свідчить про те, що Л. Ліницька була яскравою представницею другого покоління актрис «театру корифеїв», із неповторним стилем і мистецьким арсеналом для створення сценічних образів; стосовно висвітлення в пресі ювілейної події 1913 р., найбільш змістовними текстами є публікації С. Єфремова в газеті «Рада» і М. Вороного в журналі «Світло», мемуарні замальовки Л. Лукасевича й В. Василька, історико-біографічна студія Ю. Меженка.*

Ключові слова: *Любов Ліницька, Микола Садовський, Сергій Єфремов, Микола Вороний, Юрій Меженко, ювілей, театр корифеїв, біографічні студії.*

У поточному 2024 р. виповнюється 115 років, як актриса Любов Ліницька вийшла на підмостки стаціонарного театру Миколи Садовського в Києві. Це був час розквіту її таланту. І саме на цей період припало святкування 25-річного перебування зірки «театру корифеїв» на театральній сцені.

Ювілеї відомих акторів «театру корифеїв» XIX ст. мали велике значення як для їх власної кар'єри, так і для театральної громадськості. Вони надавали можливість ушанувати досягнення актора, показати вдячність за його внесок у театральну справу, а також сприяли просуванню та популяризації творчості митців. Ювілеї часто ставали об'єктом уваги суспільства, збирали велику аудиторію й відзначалися розмаїттям вистав та інших заходів, що сприяло популяризації театрального мистецтва серед глядачів. Такі символічні події могли дати новий імпульс процесу націотворення у випадку народів Центрально-Східної Європи.

Концептуальне пояснення «культурного коду» цих дійств знаходимо в працях сучасних теоретиків націй та націоналізму. Так, Ентоні Сміт зауважує, що в добу «масової націоналістичної мобілізації» (цей термін він уживає для новітньої доби, стосовно ж межі XIX–XX ст. більш доречно було б уживати назву «організаційний етап» національного руху) відбувається так зване «перепривласнення своєї культури». Процес народно-культурної мобілізації, розпочавшись із повернення «стародавньої етноісторії», плекання самобутності, почуття власної гідності, шанування мови як «самобутнього символічного коду», логічним чином поширюється й на інші сфери – музичне мистецтво, танець, кіно, малярство, скульптуру й архітектуру, національне «привласнення» краєвидів, історичні монументи та музеї, конструювання національної політичної символіки і міфології. «Візуальні мистецтва й музика мали особливе значення в кристалізації самобутніх національних образів і їхньому поширенні на більшу аудиторію»[1]. Ці зусилля, підкреслює Е. Сміт,

[1] Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр, 2013. С. 97.

були викликані потребою продемонструвати володіння унікальною, самобутньою й адекватною культурною спадщиною та етнічним минулим, які витримують порівняння з іншими націями[2].

Театр як явище національної культури посідає особливе місце на різних етапах модернізації суспільств. Український випадок не є тут винятком. Серед характерних ознаках модернізації культури для цього періоду важливими є зміна моделі комунікації мистецтва з реципієнтом (глядач із пасивного спостерігача перетворюється на активного співтворця театрального дійства); зростання самосвідомості театрального мистецтва, яке переживало «розчаклування світу» (перефразовуючи тезу німецького соціолога М. Вебера), переходячи зі сфери традиційних уявлень про обов'язок «служіння народові» до раціонального усвідомлення себе як самодостатнього компонента та інструменту соціальних процесів; участь нового національного капіталу в культурному житті, залучення його до організації театральної сфери[3]. Ці тенденції ми спостерігаємо й стосовно творців та акторів «театру корифеїв».

Здається, не існує комплексних і узагальнювальних досліджень як щодо ювілеїв діячів українського театру, так і щодо пошанування мистецько-театральною та патріотично-громадською спільнотами актриси Любові Ліницької. Життя та творчість нашої героїні взагалі мають не занадто врожайний історіографічний доробок. Це енциклопедичні статті Т. Лазанської й Р. Пилипчука, популярний начерк журналіста О. Зубаря, класичні тексти М. Вороного й Ю. Меженка, мемуари та розвідки В. Василька, статті сучасних авторів (Л. Овчієва). У змістовному дослідженні Ганни Веселовської «Театр Миколи Садовського» окреслено місце й роль Л. Ліницької у цій знаменитій трупі, подано відгуки критиків щодо її гри, згадано про ювілей 1913 р.[4]

Причинами недостатньої уваги науковців до постаті Л. Ліницької є, вірогідно, надзвичайна скромність цієї чудової жінки, а також той факт, що її професійне життя перебувало на межі двох епох – передреволюційної та післяреволюційної, причому остання припала на зрілий вік актриси. Складнощі життя в Наддніпрянській Україні у 1918–1920 рр. та комуністичні експерименти після установлення радянської влади не сприяли розвитку таланту Л. Ліницької. Останні роки її роботи в театрі Леся Курбаса були, скоріше, формальними. Л. Ліницька не залишила після себе значної архівної спадщини. Хоча, безумовно, і сама постать актриси, і заявлена проблематика заслуговують на увагу й до цього часу не були предметом спеціального дослідження.

Як відбувалася ювілейна подія, що їй передувало, як сама актриса поставилася до святкування 25-річного ювілею власної театральної діяльності, чи відгукнулася українськомовна преса по обидва боки Збруча? Які праці можна назвати значущими в обговоренні заслуг актриси та її мистецького образу? Нарешті, як увіковічився ювілей у пам'яті мемуаристів, біографічних нарисах та працях із історії українського театру? Відповіддю на ці питання може бути запропонована увазі читачів розвідка.

Якщо розглядати адекватну методологію для аналізу цієї проблеми, то це можуть бути історико-біографічний та дискурсивний методи. Останній має ґрунтуватися на трьох важливих складових: дії, структурі та варіативності. Біографічний метод – це система прийомів і способів дослідження, діагностики, корекції та проєктування життєвого шляху індивіда. Біографічний метод передбачає між іншим вивчення історії життя особистості, автобіографій та ініційованих автобіографічних описів, інтерв'ю, вивчення біографічних продуктів діяльності особистості – листів, щоденників, сповідей; нарешті, вивчення свідчень очевидців і близького оточення – спогадів сучасників, посвят у пресі тощо.

Варто надати стислі біографічні відомості про героїню. Любов Павлівна Ліницька (15 (27) грудня 1865, слобода Преображенська, Куп'янський повіт Харківської губ. – 5 лютого 1924, Київ), дружина актора І. Загорського. Більшу частину своєї кар'єри грала під дівочим прізвищем, а Загорською лишалася тільки за паспортом. Закінчила гімназію в Харкові (1884). Сценічну діяльність розпочала 1887 р. Становлення й розквіт таланту Л. Ліницької припадає на роки роботи в трупах М. Кропивницького (1889) та П. Саксаганського (1891–1909, з перервами). Була провідною актрисою відомих українських театрів: об'єднаної Трупи М. Кропивницького під орудою П. Саксаганського та М. Садовського за участі М. Заньковецької (1901–1902), Київського театру М. Садовського (1909–1915), Товариства українських акторів за участі М. Заньковецької та П. Саксаганського під орудою І. Мар'яненка (1915–1916), Українського національного театру (1917–1918), Державного

[2] Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. С. 98.
[3] Див. детальніше: Лаврентій Р. Український театр Східної Галичини 20–30-х рр. XX ст.: процеси модернізації. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ, 2021. С. 55.
[4] Веселовська Г. Театр Миколи Садовського (1907–1920): монографія. Київ: Темпора, 2018. С. 97–100.

народного театру (1918–1922), Українського драматичного театру ім. М. Заньковецької (1922–1923), театру «Жовтень» (Київ, 1923–1924).

Любов Павлівна виступала, на думку фахівців, як майстриня глибокого внутрішнього перевтілювання та широкого творчого діапазону: вона грала трагедію, драму, комедію, водевіль, мелодраму, співала в опері. Створила образи Галі («Назар Стодоля» Т. Шевченка) та Ярини («Невольник» М. Кропивницького за Т. Шевченком), виконала партію Катерини (однойменна опера М. Аркаса за Т. Шевченком). Володіла високим мецо-сопрано гарного тембру та виразною манерою співу. Одна з її останніх театральних робіт – роль Черниці у виставі «Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації Леся Курбаса[5].

В. Василько, її молодший колега по сцені з 1913 р., дав таку виразну характеристику: «Коли від Садовського в 1909 р. пішла Марія Костянтинівна Заньковецька, на її місце запросили Любов Павлівну Ліницьку – визначну українську артистку, трагедійну героїню. Її творчій індивідуальності близькі пристрасні, вольові, сильні натури. Була вище середнього зросту, мала крупне, виразне обличчя, сильний голос великого діапазону. Любов Павлівна працювала натхненно і вдумливо. Актриса глибокого темпераменту, вона вміла розкрити "діалектику душі" образу, заразити глядачів своїми переживаннями. Створила незабутні образи Барки ("Безталанна" І. Карпенка-Карого), Марусі Богуславки з однойменної драми М. Старицького, Наталі ("Лимерівна" П. Мирного), Тетяни ("Бондарівна"), Ялини ("Лиха іскра поле спалить...") І. Карпенка-Карого та ін. Ліницька перша зіграла багато ролей нового репертуару – Вишневська ("Тепленьке місце" О. Островського), Юліасєвичова ("Моральність пані Дульської" Г. Запольської), Естерка ("За синім морем" Я. Гордіна), Лукіна ("Весняні сни" А. Добровольського) та ін. Грала і в комедійному репертуарі – Людмила ("Лісова квітка" Л. Яновської), Проня ("За двома зайцями" М. Старицького)»[6]. В. Василько також залишив ґрунтовні спогади про актрису, де детально змалював її творчі пошуки в найбільш відомих ролях[7].

Сезон 1913–1914 рр. був для українського театру періодом ювілеїв. У колективі М. Садовського святкували 25-річчя артистичної творчості Ф. Левицького та Г. Борисоглібської, а в жовтні такий самий ювілей відзначала Л. Ліницька. Проте, незважаючи на ці урочистості, артистка була змушена напередодні свого свята оприлюднити в газетах лист про недоліки умов у трупі, що не сприяли її творчості: «16-го жовтня має одбутися святкування 25-літнього ювілею моєї праці на сцені, про що вже оголошено в часописах, але, на жаль, лікарі мені заборонили всяке хвилювання з причин хвороби серця. З цього приводу я, дякуючи всім, хто мав у ньому взяти участь, мушу одмовитись від ювілею і від всяких бенефісів. Прошу газети, які сповіщали про мій ювілей, передрукувати цей лист»[8]. Вона навіть відмовлялася від бенефісу, на який мала законне право щороку, а не лише з нагоди ювілею. Причина серцевої хвороби була вигадана: ні перед тим, ні після того Л. Ліницька ніколи не скаржилася на серце, хоч про різні інші свої недуги в листах часто згадувала. Справжня причина була інша: артистка відчувала, що адміністрація театру організує її ювілей «по другому розряду» (порівняно з іншими). Так, наприклад, В. Василько свідчить, що 27 листопада 1913 р. у театрі М. Садовського відсвяткували ювілей Ф. Левицького, а 15 січня 1914 р. – Г. Борисоглібської. Обидва ювіляри самі вибирали п'єсу. Мали право за бажанням виступити і в ролі режисера. Л. Ліницькій, як бачимо, подібних умов не запропонували[9].

День ювілею Л. Ліницької київська преса відзначила численними статтями, в яких дуже високо оцінювала заслуги артистки. В одній із газет писали: «Після Марії Костянтинівни Заньковецької за кращу драматичну героїню вважають Любов Павлівну Ліницьку. Глибина й сила драматичного темпераменту, дар психологічної проникливості, чистота й цільність технічної майстерності, напрочуд гнучкий, багатий на модуляції голос – це ті сценічні багатства, якими артистку щедро обдаровано. Л.П. Ліницька пройшла звичайний для українських служителів сцени тернистий шлях, аж поки змогла заблищати дивовижними вогнями свого надзвичайного таланту. В арсеналі сценічних досягнень Л.П. Ліницької є довга низка блискучих образів, що відзначаються чудовою яскравістю й соковитістю барв. Ім'я Л.П. Ліницької дуже дороге для українського театру, і в його історії для неї бу-

[5] Пилипчук Р. Ліницька Любов Павлівна. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016 / *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/article-55534; Лазанська Т. Ліницька Любов Павлівна. *Енциклопедія історії України.* Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі.790 с.: іл. / *Інститут історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Linitska_L_P.

[6] Василько В. Микола Садовський та його театр. Київ: Державне вид-во образотворчого мистецтва, 1962. С. 187.

[7] Василько В. Спогади про Л. Ліницьку. *Любов Павлівна Ліницька.* Київ: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. С. 107–177.

[8] Цит. за: Меженко Ю. Життя артистки. *Любов Павлівна Ліницька.* Київ: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. С. 81.

[9] Василько В. Микола Садовський та його театр. С. 84–85.

де приділено вельми почесне місце»[10]. Авторитетний київський театральний критик Всеволод Чаговець писав: «З прекрасними зовнішніми й внутрішніми даними, з великим експресивним драматичним талантом, тим своєрідним ліризмом, який становить особливість українського театрального мистецтва, Любов Павлівна одразу примусила говорити про себе як про достойну спадкоємницю незрівнянного таланту М.К. Заньковецької. Прийнявши на себе весь величезний репертуар старої української мелодрами, Любов Павлівна завжди поривалася до нового, і жодна з новин української драматургії не проходила повз неї»[11]. І по інших газетах відзначали, що тяжкий шлях української артистки Л. Ліницька пройшла, не розмінявши свій талант «на базарі житейської суєти», що вона ніколи не потурала низьким смакам менш культурної публіки, завжди була з кращими й наполегливою працею досягла того, що стоїть в одному ряді з корифеями, ніколи не наслідуючи, а посідаючи своє власне, тільки їй належне місце. Так оцінювали Л. Ліницьку глядачі і вся театральна критика, але не театр, не керівництво трупи, в якій не було кращої драматичної артистки і яка своїм успіхом завдячувала значною мірою особливому талантові Л. Ліницької[12].

Вірогідно, несподівано для Любові Павлівни вистава в день її ювілею пройшла не зовсім буденно. Зала була переповнена. З появою артистки на сцені публіка зустріла її гучними оплесками й засипала квітковими підношеннями від окремих осіб і громадських організацій. За словами «Вечірньої газети», підвищений інтерес глядачів до Л. Ліницької перетворив виставу на справжню пошану великої артистки.

Згодом відбулося ще одне свято: 10 листопада 1913 р. у клубі «Родина» було влаштовано урочисту вечерю, де виголошували промови, зачитували адреси й телеграми, що надійшли ще на 16 жовтня. Серед численних телеграм були привітання від родини Кропивницьких, від Саксаганського й кілька колективних: від студентів університету, від студентів комерційного інституту та зворушлива телеграма з численними підписами «від колишніх учнів Київської духовної семінарії», а нині студентів Харківського ветеринарного інституту, які дякували артистці за «хвилини найбільшої духовної насолоди, що давала її глибоко талановита й незрівнянна гра»[13].

Після цього скромного свята становище артистки в театрі ніяк не змінилося, зауважує Ю. Меженко, але сама Любов Павлівна, можливо під впливом ювілейних статей, промов і адрес, стала відчувати пройдені на сцені довгі роки ще гостріше. Вона почала згадувати про свій немолодий вік, і в листах до близьких людей писала, що вже втомилася виконувати молоді ролі. Навіть якщо вона мала стабільний успіх у цих ролях, вона розуміла, що це давалося їй не так легко, як раніше[14].

Український економіст-статистик, професор Левко Лукасевич (1901–1982) у згадках про актрису, яка була «великою приятелькою нашої родини та мешкала разом з нами в одному домі зі своїм сином Славком Загорським, приятелем моїх юнацьких літ», писав: «Чутливість і людяність були засадничими рисами характеру Л. Ліницької, яка завжди активно ставала в обороні покривджених молодших співпрацівників сцени, особливо молодих дівчат. Скромність її була часом аж перебільшена, що їй шкодило як артистці. Чутлива на всякі несправедливості й образи, вона навіть відмовилася від свого бенефісу, що мав відбутися в день 25-ліття її сценічної праці (здається, у 1912 р.), коли в театрі створились інтриги (зрештою звичайні за лаштунками цього храму мистецтва). Але проти волі "організаторів" й артистки, її ювілей пройшов дуже урочисто, а публіка обсипала квітами свою улюблену артистку. Український клюб "Роди*н*а" влаштував пізніше врочисту вечерю в честь ювілянтки, на котрій зачитали всі телеграми й привітання, що надійшли в день ювілею»[15]. Він писав про те, що умови праці в театрі М. Садовського в 1912–1914 рр. не були сприятливі для Л. Ліницької, як також і для інших артистів. «М. Садовський тоді якось мало займався особливо режисурою й адміністрацією, що передав у не зовсім відповідні руки. Це утворило нездорові й натягнені відносини серед ансамблю. Інтервенція М. Садовського не лагодила відносини, бо треба згадати, що він був тяжкий у співпраці: владний, нерівний, запальний і необ'єктивний, він часто підпадав під вплив кліки або примадонни (бо не був він байдужий до жіночої краси). Таке становище було теж і пізніше, що викликало занепад театру, а внаслідок цього з трупи виступила низка артистів на чолі з

[10] *Вечерняя газета*. 1913. № 150. 16 октября.
[11] *Киевская мысль*. 1913. № 286. 16 октября.
[12] Див.: Меженко Ю. Життя артистки. С. 82–83.
[13] Там само. С. 83–84.
[14] Там само. С. 84.
[15] Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк–Савт Бавнд Брук: Українське православне вид-во св. Софії, 1982. С. 42.

І. Мар'яненком. У числі артистів, які виступили з трупи М. Садовського, була теж Л. Ліницька»[16].

Під орудою І. Мар'яненка, за участі П. Саксаганського та М. Заньковецької, було утворено «Товариство Українських Артистів», що почало грати навесні 1915 р. в Києві. Свідок цих процесів актор В. Василько писав: «Отже, у сезоні 1914–1915 рр. театр Садовського не тільки здав свої ідейні і художні позиції, здобуті наполегливою творчою роботою всього колективу, а й утратив групу акторів, серед яких була прем'єрша театру – високоталановита Любов Павлівна Ліницька. Його репутацію поки що підтримували постановки попередніх років. Нові ж вистави свідчили, що театр перестав бути трибуною свіжих, актуальних ідей. Бурхливе життя, загострення політичної боротьби – все це не знаходило відображення на його сцені»[17].

Л. Лукасевич наголошував, що Любов Ліницька на сцені була чарівна, і критика часто її порівнювала до Сари Бернар – «бачити її гру було великою насолодою»[18]. На його думку, Л. Ліницька була героїня переважно трагедійна й володіла великим репертуаром української побутової сцени минулого та податків сучасного століття. Доля судила Л. Ліницькій грати і в п'єсах репертуару світових класиків. Коли ж вона грала разом із М. Заньковецькою в «Товаристві», то «гра цих двох найкращих артисток української сцени мала винятковий успіх серед глядачів, бо були це артистки широкого діапазону та кожна з них мала свій оригінальний творчий профіль»[19].

Серед прижиттєвих публікацій не можна оминути виступ видатного українського історика літератури, критика, публіциста Сергія Єфремова (1876–1939) на шпальтах щоденної газети «Рада». У тексті поєднується жанр ювілейної посвяти й мемуарна складова (див. додаток № 1). Так, Сергій Олександрович пригадував: «Вперше побачив я на сцені Л.П. Ліницьку р. 1895-го, побачив уже після того, як бачив не раз Заньковецьку, як ще свіжі були враження од того чудового таланту і як ще мерехтіли в душі її незабутні образи, і коли мимоволі приходило на думку порівняння, мусив собі сказати: ні, це не наслідувачка Заньковецької – це самостійна артистична сила. Вона має свою власну, як той казав, шклянку і п'є з неї по-своєму. Шклянка та менша, але то її власна, не позичена шклянка; чиста, мов кришталь, одбиває вона в собі веселку сонця життьового і грає, міниться на сцені тим промінням життя, що перепускає через себе в творчому натхненні. І для мене Л.П. Ліницька заняла назавжде місце серед кращих діячів нашого театра, тоді як багато з її товаришок не видержали того убійчого порівняння. І вона того місця не покинула й по цей день».

Театр був пристрастю С. О. Єфремова з молодих років[20], невипадково на сторінках юнацького діаріуша зафіксовано відвідування вистав М. Садовського, П. Саксаганського та інших трупп[21], що сприяло усталенню його естетично-мистецьких смаків у напрямку гри виразної, реалістичної та емоційної. Під час буття в Києві він починає постійно відвідувати театр з осені 1893 р. У 1894 р. юнак уперше побачив «справжній український театр в інтерпретації Садовського, Заньковецької, Затиркевички-Карпинської в кругу досить талановитої трупи». Того ж року до Києва завітав М. Кропивницький, а в 1895 р. – П. Саксаганський та І. Карпенко-Карий. Під враженням гри українських акторів С. Єфремов спільно з друзями по громаді видавничого товариства «Вік» підготував до друку збірку «Корифеи украинской сцены» (1901) та оприлюднив у періодичній пресі чимало нотаток і статей[22]. Згодом у мемуарах сформулював розуміння ролі «театру корифеїв» в націотворчому проєкті: «Я спізнав наш театр на вершечку творчих досягнень його артистів, я бачив усі визначніші сили його, мабуть, в усіх ролях і мушу сказати, що для виховання української публіки, для підготовки майбутніх читачів нашої літератури і преси, для розповсюдження української свідомості наш театр зробив надзвичайно багато»[23].

---

[16] Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. С. 42.
[17] Василько В. Микола Садовський та його театр. С. 97.
[18] Відповідний підрозділ споминів Л. Лукасевича так і названий: «Наша Любов Ліницька – українська Сара Бернар» (С. 40–45).
[19] Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. С. 42.
[20] Дет. див.: Гирич І. Сіячі. Українські інтелектуали, які пробудили ідею незалежності. Київ: Кліо, 2023. С. 323–324; Іваницька С. Покоління̈ва пам'ять як біографічний концепт: Марко Кропивницький у публіцистичних текстах Сергія Єфремова. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 19. С. 70–85.
[21] Єфремов С. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876–1907). Київ: Темпора, 2011. С. 93–94, 96, 98–100, 103–105, 115–166, 134–135.
[22] Начерки, згадки й сильветки публіциста про Є. Богемську (Боярську), М. Заньковецьку, Г. Затиркевич-Карпинську, М. Кропивницького див.: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 рр. («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х т. Запоріжжя–Херсон: Грінь Д., 2016. Т. 1. С. 83, 283–287, 390–413. Відповідні тексти про Л. Ліницьку, П. Саксаганського (Тобілевича), М. Старицького див.: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 рр. Херсон: Вид-чий дім «Гельветика», 2018. Т. 2. С. 39–40, 210–216, 243–244.
[23] Єфремов С. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896)… С. 366.

Український поет, перекладач, лібретист, літературознавець, редактор і актор Микола Вороний (1871–1938), на той час один із провідних театральних оглядачів, умістив на сторінках журналу «Сяйво» (1913. № 10–11. С. 241–145) статтю «Два ювілеї», де значну увагу приділив постаті Л. Ліницької: «Корифеї нашого театру вже відсвяткували ювілеї своєї славної 25-літньої праці; дехто з них по тяжких трудах вже й опочив вічним сном…

Фактично от уже 7 літ, як театр наш вступив в новий період свого існування, і цей період позначується тепер рядом ювілеїв артистів другої генерації, артистів, що здобули своє сценічне хрещення і виховання під батьківським доглядом і досвідною рукою корифеїв.

Ці ювілеї в історії розвитку нашого театру важать дуже багато, бо як іспити навіч нам показують, яких здобутків досягли учні, перейнявши науку від своїх славних учителів.

Власне такі іспити оце недавно складали заслужені і талановиті артисти – Любов Ліницька і Федір Левицький, ювілеї яких наш театр разом з громадянством святкував цього року в Києві»[24].

Показово, що критик не лише висловлював захоплення талантом і успіхами актриси, але намагався об'єктивно оцінити поточний стан речей, пов'язаний з викликами, які поставали перед «театром корифеїв» в добу модерну: «Останній час висунув перед Ліницькою нове і досить складне завдання – це ролі інтелігентних жінок, які в попереднім репертуарі були явищем спорадичним, випадковим. В п'єсах Гордіна (з єврейського життя) з такими ролями артистка справляється цілком добре. В п'єсах Винниченка, де психіка жіноча складніша ("Брехня"), її спроби поки що непевні, в чім, очевидно, не мале значення мають незвикла будова п'єси і непристосованість антуражу, але в тих п'єсах, де Винниченко держиться старої будови і методу натуралістичного ("Натусь"), артистка почуває себе вільніше.

Минуле артистки і всі дані її подають надію, що і в новішім репертуарі вона завоює належне собі місце.

В особливу заслугу Ліницькій треба поставити те, що в своїй творчості вона йшла самостійним шляхом, не наслідуючи своїх попередніх товаришок.

Тим-то сценічні здобутки її і загальнопризнаний успіх набувають ще більшої вартості і ваги і дають їй право на поважне і почесне місце серед діячів рідного театру»[25]. М. Вороний вважав повчальним еволюційний розвиток сценічної діяльності актриси від «школи нутра» у маленьких трупах та театральній трупі Марка Кропивницького, в яких існували значні проблеми з драматургічним матеріалом, і тому не було можливості для творчого розвитку актрис. Згодом, вступивши до трупи Панаса Саксаганського, Л. Ліницька мусила відмовитися від «надмірної екзальтації, ефектного жесту, істеричного вигуку…»[26]. Зауважував, що «в особливу заслугу Ліницької треба поставити те, що в своїй творчості вона йшла самостійним шляхом, не наслідуючи своїх попередніх товаришок»[27].

У статті «Український театр у Києві (Враження та уваги)», уперше надрукованій у журналі «Дзвін» (1914. № 3. С. 282–289; № 4. С. 364–371; № 6. С. 555–567), М. Вороний дав критичний аналіз стану театру як національної інституції й зупинився на становищі трупи М. Садовського. «Якось випало так, що найбільш значні і талановиті сили цієї трупи якраз в цім році справляли 25-літні ювілеї своєї артистичної діяльності. З нагоди ювілеїв я мушу на цих артистах трохи спинитись. Було тих ювілеїв три – Л. Ліницької, Ф. Левицького і Г. Борисоглібської»[28], – писав критик. Зазначивши, що «в моє завдання не входить в обсягу цієї невеликої статті давати біографічні відомості і ширші характеристики цих артистів», М. Вороний спробував «тільки кількома характеристичними рисами дати їх артистичні силуети» та виклав низку влучних спостережень. «Любов Ліницька – героїня раг excellence; на це складаються і її зовнішні сценічні дані: показна, пластична постать, виразні риси лиця – рухливого і експресивного в міміці (особливо очі: імлисті і ефектовні, з огнем, коли треба) і гнучкий, з мелодійною вібрацією, голос. В драмі і трагедії любить сміливі великі лінії, часом класичного закрою; в ліричній драмі і комедії ніби малює пастеллю м'яко і делікатно, де треба – квітчасто, але рисунок гри взагалі нескладний. Інтуїція не дуже глибока (за винятком кількох ролей, опрацьованих давніше і властивих чи ближчих її індивідуальності), натомість багато "нутра", що зводить її нерідко на битий шлях мелодрами. Але є дані думати на підставі деяких її ролей (Тетяни в "Бондарівні", Ялини в "Лихій іскрі"), що вона могла б творити і трагічні постаті Шекспірового

[24] Вороний М. Два ювілеї. *Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика* / Упоряд. Т. Гундорова; гол. ред. І. Дзеверін. Київ: Наукова думка, 1996. С. 372–373.
[25] Там само. С. 375.
[26] Там само. С. 375.
[27] Там само. С. 376.
[28] Вороний М. Український театр у Києві (Враження та уваги). *Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика*. С. 381.

репертуару. В п'єсах Винниченка ще не цілком орієнтувалась, в мелодраматичних перекладних п'єсах Гордіна почуває себе дуже добре. Загалом Ліницька – артистка з виразно виявленим талантом, ще повним сили»[29].

Остання ґрунтовна праця М. Вороного, присвячена цій незабутній актрисі доби «театру корифеїв», – начерк «Драматична примадонна. Естетично–критичний етюд. До характеристики сценічної творчості Любові Ліницької», що окремим виданням з'явилася друком 1924 р. і в якій було розвинуто викладені вище ключові думки щодо сутності Ліницької-актриси. «В історії українського театру постать Ліницької зафіксується як вивершений на свій час естетичний тип жіночої творчості на амплуа драматичної примадонни», – таким був заключний акорд нарису Миколи Кіндратовича[30].

На думку Л. Гуренко, репрезентативність мистецько-культурологічної думки критика–мислителя полягає в такому: від мікропроблеми – «способу творчості» актриси до макропроблеми – естетики ролей новочасної драми. «Ця ґрунтовна робота Миколи Вороного охоплює всі головні процеси, не лише театральні, а й суспільно-політичні, поч. ХХ ст. Формування творчої особистості Любові Ліницької розглядається автором статті на тлі естетично-художніх проблем театрального світу. Характерна у викладенні матеріалу спорадичність Миколи Вороного створює ефект монтажності при розгляді будь-якої події або явища. А науковий та оповідний стилі вдало синтезовані митцем. У статті актриса Любов Ліницька еволюціонує разом із епохою екстенсивного мислення»[31].

Дмитро Антонович у праці «Триста років українського театру» (1925) в оцінках потенціалу Л. Ліницької цитує М. Вороного й, у свою чергу, зазначає: «В трупі у Садовського в ріжні сезони були найбільші сили побутового українського театру – Заньковецька, Борисоглібська, Ліницька, Левицький, І.В. Загорській, Мироненко (обидва вже покійні) і багато інших»[32].

Український адвокат і громадський діяч, письменник-мемуарист Олександр Семененко в нарисі «Вогні сцени» (уперше надрукований в журналі «Сучасність» 1977 р.) пригадував: «Молодість моєї мами, трудна, нерадісна молодість в Одесі була освітлена образами української сцени. Вони довго жили в її пам'яті, коли вона вже переїхала до Єлисаветту. Тоді й актори були ще молоді і видно з усього, то була радісна доба розвитку. Мама любовно розповідала мені, дитині, про Затиркевич, Ліницьку, Саксаганського, Садовського»[33].

Отже, виявлені й проаналізовані джерела свідчать про те, що Л. Ліницька була яскравою представницею другого покоління актрис «театру корифеїв», із своїм неповторним стилем і арсеналом мистецьких засобів для створення різноманітних і пам'ятних для глядача сценічних образів. Як людині, їй були притаманні природня інтелігентність, чутливість, вразливість, скромність, порядність і терплячість. Щодо ювілейної події 1913 р., слід зазначити, що сама актриса не виявляла належної ініціативи, а навіть намагалася уникнути святкування. Проте її прихильники не могли ігнорувати цю подію. Найбільш переконливими й змістовними текстами уявляються публікації С. Єфремова в газеті «Рада» і М. Вороного в літературно-мистецькому журналі «Сяйво». В інших українських пресових виданнях (див. додатки № 2–5), навіть таких солідних, як «Літературно-науковий вістник» та «Ілюстрована Україна», інформацію про ювілей було подано конспективно. Надзвичайно живими й цікавими для усвідомлення характеру актриси є мемуарні образи Л. Лукасевича та В. Василька (тексти останнього містять і професійну складову, бо автор був відомим актором, режисером, педагогом, театрознавцем) і, звичайно, сповнена глибокими спостереженнями й симпатією до героїні студія Ю. Меженка. Стосовно подальших досліджень, вважаємо за перспективне створення новаторської праці про Любов Ліницьку на підставі широкого кола джерел, із використанням методологічного інструментарію «жіночої історії» і соціокультурного аналізу.

[29] Вороний М. Український театр у Києві (Враження та уваги). С. 382.
[30] Вороний М. Драматична примадонна. Естетично-критичний етюд. До характеристики сценічної творчості Любові Ліницької. *Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика*. С. 458.
[31] Гуренко Л. Творчість М. Вороного у мистецько-культурному просторі кінця XIX – поч. XX ст.: дис. ... канд. мистецтвознавства: 26.00.01 / Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ, 2019. С. 104–105.
[32] Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919. Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1925. С. 147–148, 204.
[33] Полиновий мед: Євген Маланюк, Олександр Семененко, Кирило Емануель: поезії – спогади – листи – світлини / Упоряд. О. Чуднов. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. С. 57.

Додатки

№ 1
На почесній постаті.
До 25-літнього ювілею Л.П. Ліницької

Сьогодні в Народному домі в Києві мало відбутися святкування 25-літньої діяльности на українській сцені відомої артистки, Любові Павловни Ліницької. На жаль, шановна ювілянтка, через стан свого здоровля, зріклася прилюдного святкування, але це не заважає багатьом і багатьом з тих, хто пив з джерела її творчого натхнення, одзначити цей день, як небуденний у літописях нашого театрального мистецтва. Це не особисте свято заслуженої артистки, – це свято всієї української сцени, яку обдарувала артистка своїм визначним талантом і якій служила увесь час цей, довгий у житті окремої людини час, не схибнувши з славної стежки перших піонерів українського театра.

Так водиться вже, що про ювілятів говориться тільки добре, тільки заслуги їхні виставляються на суд громадський і лишаються у затінку їхні хиби. Тим приємніше, що цим разом можна по щирості, а не з самого тільки ювілейного звичаю, говорити про заслуги, поминувши хиби. Останніх не багато записано в артистичному формулярі п. Ліницької, зате заслуги її перед рідною сценою справді-таки величезні.

Л. Ліницька вийшла на сцену тоді, коли український театр завоював уже своє певне місце в нашому національному надбанні. Гриміла слава корифеїв української сцени, театр придбав уже свою публіку, здобував потроху й новий репертуар, поширювався не тільки екстенсивно, а й інтенсивно, заглиблювався в грунт життя, шукав нових стежок до розвитку. Широкого поля, що стелилося перед ним, не могли вже упорати власними руками ті, хто розпочав діло. Жнива кликали нових працьовників, – і от тоді між молодшою генерацією, другого, скажу так, призива, українських артистичних сил починає свою діяльність і Л. Ліницька.

Серед артистів цього другого призова я не знаю визначнішої сили, і то не тільки як брати на увагу величину таланта, а й ту чистоту, з якою вона ввесь час справляла свою важку й одповідальну працю. До неї, що прийшла після незрівняної М. Заньковецької на те саме амплуа, ставилися особливі вимоги, її мимоволі порівнювали до тієї, хто неподільно доти царював на українській сцені, не знаючи собі рівної. Через те, може, ні до кого не ставилася критика так – не скажу: причіпливо, бо тут краще може буде вжити слово – ревниво, як до цієї наслідниці знаменитої української артистки. Ні на кого не спадає такий тяжкий хрест – щоб не поточитись і не впасти під вагою чужої популярности, не потонути й не розпуститися в промінні чужої слави... І молода артистка вийшла з честю з свого надзвичайно тяжкого становища, видержала ту спробу, якої не кожне може доказати. Вперше побачив я на сцені Л.П. Ліницьку р. 1895-го, побачив уже після того, як бачив не раз Заньковецьку, як ще свіжі були враження од того чудового таланту і як ще мерехтіли в душі її незабутні образи, і коли мимоволі приходило на думку порівняння, мусив собі сказати: ні, це не наслідувачка Заньковецької – це самостійна артистична сила. Вона має свою власну, як той казав, шклянку і п'є з неї по-своєму. Шклянка та менша, але то її власна, не позичена шклянка; чиста, мов кришталь, одбиває вона в собі веселку сонця життьового і грає, міниться на сцені тим промінням життя, що перепускає через себе в творчому натхненні. І для мене Л.П. Ліницька заняла назавжде місце серед кращих діячів нашого театра, тоді як багато з її товаришок не видержали того убійчого порівняння.

І вона того місця не покинула й по цей день. Минали роки за роками, український театр роздався в ширину, розпливався і – нігде правди діти – розмінювався часто на базарі житейської суєти, потурав невисоким смакам менш культурної публіки. Але Л.П. Ліницька не зазнала тієї непевної долі. Вона, що своє артистичне охрещення одібрала ще під час першої голосної слави нашого театру, добре засвоїла собі традиції того часу й не розміняла свого таланту на дрібняки дешевих лаврів. Вона раз-у-раз була з кращими і працювала над собою, щоб порівнятися з ними. Поважною силою, що серйозно ставиться до себе й до своєї праці, вона увесь час була на українській сцені, – аж до цього дня, коли вже доводиться вітати її з 25-літніми роковинами її служби рідному театрові.

І певно, що не свої тільки особисті думки висловлю, коли бажатиму шановній артистці, щоб довго ще стояла на своїй почесній постаті й разом з кращими діячами нашого театра шукала йому шляхів до оновлення. Її свіжий і досі талант ручиться за те, що багато вона ще може дати доброго рідній сцені, як багато вже й дала за цих 25 років своєї діяльности.

Сергій Єфремов
Рада. 1913. № 236. 16 октября (29 жовтня). С. 2.

№ 2
Л.П. Ліницька

Сьогодня сповнилося 25 років артистичної діяльності Любові Павловни Ліницької.

Л.П. Ліницька виступила на сцену в 1888 році в невеличкій трупі М. Муравьева, яка грала в Маріуполі. Л.П. вперше виступила в ролі Уляни в п'єсі Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці».

Думка йти на сцену у Л.П. Ліницької з'явилася з малих літ. Скінчивши харківську гімназію, вона брала участь в любительських виставах і потім вступила до трупи Муравьева. Але через ріжні умови їй при йшлося на деякий час оставити українську сцену і вона грала в трупі Іванова на Кавказі. Тут Л.П. зустрілася з Загорським, з яким одружилася. Зимою 1889 р. подружжя Заїрських переходить служити в українську трупу Кропивницького. Після недовгої служби в трупі Кропивницького, Л.П. в 1891 р. вступає до трупи Саксаганського, в якій і грала майже увесь час, переживаючи з цією трупою усі злидні до кінця існування трупи. Не залишаючи праць в театрі Саксаганського, Л.П. ви-

ступала в трупі Суслова. а після розпаду трупи Саксаганського в 1910 р. Л.П. вступав до трупи М.К. Садовського, де й грає а великим успіхом до сьогоднішнього дня.

С. К[овальський]

Рада. 1913. № 236. 16 октября (23 жовтня). С. 2.

№ 3
З українського життя

10-го падолиста в клюбі «Родина» київське громадянство шанувало славетну українську артистку Любов Ліницьку з приводу 25-літнього ювілею її сценічної діяльності.

С. Черкасенко

Літературно-науковий вістник. 1913. Т. 64. Кн. 12. С. 564.

№ 4
Хроніка. Ювілеї. Ювілей д-ки Ліницької Л.П.

Л.П. Ліницька свій 25-літній ювилей празнуватиме в осени. Відомий письменник С. Черкасенко присвячує Любов Павловні свою нову п'єсу «Казка старого млина», якою відсвяткується ювилей.

Сяйво. 1913. Кн. 5–6. С. 161.

№ 5
На службі для рідної штуки.
(Ювилей арт. Л.П. Ліницької)

Місія і значення українського театру в відродженню російської України велика. Тоді, коли указами замкнемо уста нашому народові, українська сцена була чи не одиноким місцем, звідки лунало рідне слово, де хоронилися зерна національної свідомости українського нагода, звідки вони переходили до малосвідомої інтелігенції й до ширших мас і будили любов до рідного, українського. Подібне значіння має й тепер український театр, – в тих, що йому служать, вірно і витривало, мусимо уважати так за громадських служителів, як і за тих людей, що свої сили складають на вівтарі рідного мистецтва, будуючи нашу культуру.

Святкування ювілею робітників на ниві нашої культури, се не свято маленького гуртка – скажім товаришів і прихильників артиста – а свято інтелігентних українських сфер. Таким святом був день 16 (29) жовтня с.р., в якім артистка українського театру Садовського в Київі Любов Ліницька святкувала 25-ліття своєї артистичної діяльности.

Коли в славі зійшла з української сцени Заньковецька, її почесне місце стала займати Любов Ліницька, своїм таланом, своєю артистичною культурою, дарами своєї багатої душі, здобуваючи лаври і славу собі, а тим самим і українському театрові. Прапор служби для рідної штуки несла вона витривало. Не зважала на скупість української мізерії, не лякалася й того, що українська сцена і обставини, серед яких знаходився і ще до тепер знаходиться український театр, не давали може часами простору для їх талану. Працювала і в славі обходить ювілей 25-літної діяльности.

Любов Ліницька родилася 26 грудня 1866 р. в селі Преображенське Харк[івської] губ. Вже будучи гімназисткою харківської гімназії любила вона театр. З початку виступала ювілянтка в аматорських театрах в Таганрозі і грала комічні ролі. Перший її дебют на справдішній сцені відбувся 1888 р., коли Л. Ліницька виступила в невеличкій російсько-українській трупі М. Мурав'єва в ролі Уляни в «Сватанню на Гончарівці». Грає вона на Кавказі, потім в трупі Шаповалова в Маріуполі, де виступає в п'єсах «Невольник», «Наталка-Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Назар Стодоля» і в деяких російських, а в 1889 р. виступає в «Наталці-Полтавці» в українській трупі М. Кропивницького. Відтепер з малою перервою працює на тернистім шляху української сцени, яку збагачує щедрими дарами свойого талану. В трупі Кропивницького грає 1 рік і 4 місяці, переходить на рік до малої трупи Васил'єва, кілька місяців служить в трупі Старицького, а в 1891 р. запрошено її до трупи Саксаганського. Від тепер слава її стає голоснійшою, театральна критика пильну увагу звертає на її гру і ставить її вимоги як великому таланови, як найбагатшій силі українського театру. В театрі Саксаганського служить ювілянтка а перервами до 1909 р., в якім вступає а трупу Садовського на місце Заньковецької. В театрі Садовського займає місце першорядної артистки, виступає найважнейших п'єсах; талан її має змогу розвинутися ширше. Грає вона і в штуках народних і з таким самим поводженням виступає в нових п'єсах нашої сучасної літератури, які вимагають дуже широкого талану, що зуміє глибоко ввійти і вдуматися в душу сучасного інтелігента з найтаємнішими, найтоншими, з найшляхетнішими і найтемнішими її закутками.

З нагоди ювілею Л. Ліницької появилися численні статі в київських часописях як українських, так і російських. Від формального святкування свойого ювілею Шановна Ювилятка відказалася.

Ів[ан] Л[ичко]

Ілюстрована Україна: літературно-художній журнал для українських родин / Редагує комітет під проводом д-ра І. Крип'якевича. Львів, 1913. Ч. 23. 1 грудня. С. 3–4.

References

Chudnov, O. (Ed.). (2011). Polynovyi med: Yevhen Malaniuk, Oleksandr Semenenko, Kyrylo Emanuel: poezii – spohady – lysty – svitlyny [Wormwood honey: Yevhen Malaniuk, Oleksandr Semenenko, Kyrylo Emanuel: poems – memoirs – letters – photographs]. Kirovohrad, Ukraine.

Hundorova, T., Dzeverin, I. (Ed.). (1996). Voronyi M. Poezii. Pereklady. Krytyka. Publitsystyka [Voronyi M. Poems. Translations. Criticism. Publicistics]. Kyiv, Ukraine.

Hurenko, L. (2019). Tvorchist M. Voronoho u mystetsko-kulturnomu prostori kintsia XIX – poch. XX st. [Creativity of M. Voronyi in the artistic and cultural space of the late 19th – the early 20th c.]. Kyiv, Ukraine.

Hyrych, I. (2023). Siiachi. Ukrainski intelektualy, yaki probudyly ideiu nezalezhnosti [Sowers. Ukrainian intellectuals who awakened the idea of independence]. Kyiv, Ukraine.

Ivanytska, S. (2020). Pokolinnieva pamiat yak biohrafichnyi kontsept: Marko Kropyvnytskyi u publitsystychnykh tekstakh Serhiia Yefremova [Generational memory as a biographical concept: Marko Kropyvnytskyi in the publicistic texts of Serhii Yefremov]. *Ukrainska biohrafistyka – Ukrainian biographical studies, 19*, P. 70–85.

Lavrentii, R. (2021). Ukrainskyi teatr Skhidnoi Halychyny 20–30-kh rr. XX st.: protsesy modernizatsii [Ukrainian Theatre of Eastern Galicia in the 20–30s of the 20th c.: processes of modernisation.]. Kyiv, Ukraine.

Lazanska, T. (2009). Linytska Liubov Pavlivna. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Linytska Liubov Pavlivna. Encyclopaedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Smit, E. (2013). Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu [Nations and nationalism in the global age]. Kyiv, Ukraine.

Veselovska, H. (2018). Teatr Mykoly Sadovskoho (1907–1920): monohrafiia [Theatre of Mykola Sadovsky (1907–1920): monograph]. Kyiv, Ukraine.

Yefremov, S. (2016–2018). Personalia: Publitsystyka 1899–1917 rr. («Znachushchi Inshi»: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika): V 2-kh t. [Personalia: Publicistics 1899–1917 («Significant Others»: articles, dedications, syllabuses, obituaries, reviews, polemics): In 2 vols.]. Zaporizhzhya–Kherson, Ukraine.

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А. Макаренка (м. Суми, Україна).

Ivanytska Svitlana – doctor of historical sciences, docent of the department of history of Ukraine, Sumy A. Makarenko state pedagogical university (Sumy, Ukraine).

E-mail: roxsolana1964@gmail.com

Бойченко Оксана Петрівна – магістрантка ННІ історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет ім. А. Макаренка (м. Суми, Україна).

Boichenko Oksana – master' s student of the Institute of history, law and international relations, Sumy A. Makarenko state pedagogical university (Sumy, Ukraine).

E-mail: bojchenko3232@gmail.com

«OUR … UKRAINIAN SARAH BERNHARDT»: THE ANNIVERSARY OF ACTRESS LIUBOV LINYTSKA IN THE PRESS AND MEMOIRS

The purpose of the article *is to analyse, based on the biography of actress Liubov Linytska (1865–1924), peculiarities of celebrating the 25th anniversary of her creative activity (1913) in the context of the history of the Ukrainian «theatre of luminaries»), to find out how the Ukrainian-language press and the wider theatre community reacted to this event, how the anniversary was immortalised in dedications and biographical sketches, and what transformations and echoes this event had in the memory of memoirists who tried to recreate the unique artistic image of the heroine for posterity.* ***The main research methods*** *used were historical biographical and discursive methods.* ***The novelty of the work*** *is as follows: the information available in the sources on the celebration of L. Linitska's creative anniversary is systematised and presented in a comparative aspect; it is emphasised that theatre as a phenomenon of national culture occupies a special place at different stages of modernisation of society, Ukrainian in particular; the role and place of anniversaries in the life of the theatre community and the Ukrainian public is outlined; it is proved that such symbolic events give a new impetus to the processes of nation-building, and; the conceptual explanation of the «cultural code» of such phenomena is contained in the works of theorists of nations and nationalism (E. Smith).* ***Conclusions****: the analysis of sources shows that L. Linytska was a bright representative of the second generation of actresses of the «theater of coryphaei», with a unique style and artistic arsenal for creating stage images; for the press coverage of the 1913 anniversary event, the most informative texts are publications by S. Yefremov in the newspaper «Rada» and M. Voronyi in the magazine «Svitlo», memoir sketches by L. Lukasevych and V. Vasylko, and historical and biographical study by Y. Mezhenko.*

Key words: *Liubov Linytska, Mykola Sadovskyi, Serhii Yefremov, Mykola Voronyi, Yurii Mezhenko, anniversary, theatre of luminaries, biographical studies.*

Дата подання: 10 лютого 2024 р.
Дата затвердження до друку: 30 травня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваницька, С., Бойченко, О. «Наша … українська Сара Бернар»: ювілей актриси Любові Ліницької у просторі преси й мемуарів. *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 156–166. DOI: 10.58407/litopis.240314.

Цитування за стандартом APA

Ivanytska, S., Boichenko, O. (2024). «Nasha … ukrainska Sara Bernar»: yuvilei aktrysy Liubovi Linytskoi u prostori presy y memuariv [«Our ... Ukrainian Sarah Bernhardt»: the anniversary of actress Liubov Linytska in the press and memoirs]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *3*, P. 156–166. DOI: 10.58407/litopis.240314.

УДК 94(477)«1648/176»

Ігор Кондратьєв

●

Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл.

DOI: 10.58407/litopis.240315
© І. Кондратьєв, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0696-2254

Інститут державності рідко коли міг існувати без системи захисту від зовнішніх загроз; історично склалося, що важливим елементом такого захисту є військо / армія. Але розглядаючи історію українського державотворення середини XVII ст., можна говорити про зворотній процес, коли політичний та соціальний інститут – козацька держава, формувалась як похідна від формування власних збройних сил – козацьких полків та сотень. Погодимось із автором монографії «Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648–1764», що творення державності відбувалось «на марші» – через формування військово-адміністративної організації, яка стала основою нової влади. Водночас фундаментом цього процесу були політичні традиції Речі Посполитої. В основі нової полкової організації вбачаємо традиції існування магнатських сотень сер. XVI ст., міщанських сотень прикордонних міст Київського воєводства, реєстрових полків, чиє функціонування було більш-менш оформлено Куруківським договором 1625 р. Важливу роль у формуванні політичних інститутів Гетьманщини відіграла українська шляхта, яка через покозачення влилася до нової еліти й стала носієм «довоєнних» шляхетських цінностей. Цей безсумнівний «шляхетський спадок» вплинув на оформлення усіх політичних інститутів Гетьманщини.

Специфіку формування козацької держави на основі формування козацького війська автор влучно визначає самою назвою своєї праці, поєднуючи ці інститути словосполученням «Козацький Марс». Влучність назви підкреслює той факт, що від початку римський бог Марс був богом родючості та рослинності, а вже пізніше набув нового фунціоналу – став богом війни. Згадуючи концепцію О. Яблоновського про протистояння «дикого степу» та «орного плугу», зазначимо, що в українській історії плуг та шабля часто були в одних і тих самих руках, а українська державність могла існувати, лише захищаючи себе. Тим цікавішою є спроба глибоко розглянути історію держави та війська Козацького Гетьманату – від сер. XVII ст. по 1764 р. (скасування інституту гетьманської влади), у дійсно специфічний період європейської історії. Автор висловлює тезу, що козацька держава за ступенем задіяності в «геополітичних розкладах тодішньої Європи» була однією з найпомітніших військових сил на Сході континенту. Такий підхід дозволяє повернути історію України др. пол. XVII – XVIII ст. до контексту загальноісторичного процесу та відірвати її від штучно нав'язаного російського вектору відособлення.

Безсумнівною є наукова актуальність рецензованої монографії. Хоча історія козацької держави та козацького війська знайшла належне відображення у працях кількох поколінь українських і закордонних істориків, комплексне вивчення історії України крізь призму вивчення мілітарних інститутів лише зараз торить собі дорогу в наукових доробках.

Концепція «мілітарної революції» передбачає, що в період між 1560 та 1660 рр. у військовій справі відбулися корінні зміни. Хронологічно ці межі майже збігаються з епохою так званого Раннього Нового часу (Раннього модерну). Основним змістом цього періоду стало продовження великих географічних відкриттів, розвиток суднобудування та військових технологій. Це період створення постійних професійних армій з регулярною арти-

лерією та пристосованою до «гарматних» воєн фортифікацією. Серед іншого це час творення перших національних держав і нових імперій.

У восьми розділах роботи комплексно розглянуті основні аспекти обраної проблеми. У першому розділі розглянуто генетичний зв'язок між війною та створенням козацької держави як військо-політичної системи. Велика увага приділена політичним проєктам сер. XVII ст. та спробам їх верифікації. Автор слушно зазначає, що творення державності часів Б. Хмельницького було саме творенням, коли владні інститути треба було будувати в процесі існування самої держави.

У другому розділі – «Козацьке військо» – докладно описана структура війська, система управління й урядів, значення козацького реєстру, роль землеволодіння та мобілізації. Чи не ключову роль у формуванні військової організації зіграла колишня шляхта. Велика увага в дослідженні приділена історії виборного козацтва та спробам реформ козацького війська у XVIII ст.

У третьому розділі дослідження автором розглянута історія найманого війська – від залучення найманців Хмельницьким та його соратниками у військових подіях 1648–1659 рр., – до охотницьких військ лівобережних гетьманів у 1669–1726 рр. і компанійських полків 1727–1764 рр. Саме наймане військо було основою армії Гетьманщини, адже територіальні полки та сотні не завжди були боєздатними формуваннями, подекуди повторюючи долю шляхетського ополчення Речі Посполитої.

В окремий розділ винесена історія гетьманських приватних військ, надвірних загонів і почтів козацької старшини. Не обійдена увагою (Розділ V) історія артилерії Гетьманщини – від структури та організації до системи управління й розгляду соціальних і економічних аспектів тощо.

У чи не найменшому за обсягом розділу розкривається історія урбаністичних процесів крізь призму військової історії та фортифікаційно-оборонних стратегій. Цікавою є спроба дослідника виокремити процес становлення військових знань та військової освіти (розділ «Знання і сила: військова освіта та література»).

Завершальний розділ монографії присвячений військовим реформам Кирила Розумовського. На сторінках книги знайшли своє відображення спроби гетьмана провести соціальні, політичні та військові реформи. Хоча, як зазначає сам дослідник, уся сукупність цих реформ не привела до якісних зрушень. Можливо, саме «фасадність» цих процесів (питання, чи могли б вони мати реальне наповнення, залишаємо відкритим) і призвела в подальшому до ліквідації автономії Гетьманщини та повного включення України до складу Російської імперії. Погодимось із тезою, що в занепаді Гетьманщини велику роль зіграла власна політична еліта.

Як зазначає сам автор, у праці не знайшли відображення такі сторінки історії як військова тактика та стратегії, військова економіка, фінансова система, світогляд і культура того періоду, соціальні відносини тощо. Чимало з вищеперерахованих аспектів на сьогодні навіть не сформульовані як самостійні наукові проблеми, а їх опрацювання потребує подальшого студіювання.

Дещо описовий характер, на нашу думку, має підрозділ, присвячений фортифікаційній справі. Царина фортифікації, попри наявність певного історіографічного доробку, ще чекає своїх авторів, які зможуть узагальнити цей пласт вітчизняної історії. Також зазначимо, що значно більша увага в дослідженні приділена XVIII ст., ніж подіям середини – другої половини XVII ст., що зумовлено багаторічною зацікавленістю дослідника історією XVIII ст.

Монографія безсумнівно стане концептуальною в царині української мілітарної історії. Але чи будуть сприйняті усі новації, зокрема, термінологічні? Широкого поширення набуло використання істориками терміну «Гетьманат» для визначення періоду правління Павла Скоропадського (із 29 квітня 1918 р. по 14 грудня 1918 р.). Тоді як «Гетьманщина» стала однією з історіографічних назв козацької держави др. пол. XVII – XVIII ст. Звісно, що ця термінологія не є усталеною, наприклад, українська Вікіпедія зараз пропонує називати період правління П. Скоропадського як «Українську Державу» або ж як «Другий Гетьманат»[1]. На нашу думку, використання терміну «Гетьманат» більш коректне в якості визначення форми правління. Тоді як термін «Гетьманщина» більш влучно відображає існування саме козацької держави. Цікаво, що в географічних назвах наявність суфіксу *-щина* свідчить про патронімічний характер назви поселення, а отже, і про його давність. І хоча термін «Гетьманщина» не є суто географічною назвою, а є історіографічним конструктом, він більш вдало характеризує історичну тяглість процесу українського державотворення.

[1] Українська Держава. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Держава.

Вважаємо, що праця О. Сокирка як глибоке осмислення появи та ґенези розвитку військово-політичних інституцій козацької держави має викликати хвилю дискусій у вітчизняній історіографії з приводу самого концепту Мілітарної революції. Зрештою й у Європі ствердження цього терміну тривало десятки років і по сьогодні має своїх адептів та критиків.

Монографія О. Сокирка «Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648–1764», безсумнівно, стане помітним явищем вітчизняної історіографії та однією із концептуальних у розробці цього напрямку історичних студій.

Дата подання: 5 травня 2024 р.
Дата затвердження до друку: 8 червня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кондратьєв, І. Рецензія : Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл. *Сіверянський літопис.* 2024. № 3. С. 167–169. DOI: 10.58407/litopis.240315.

Цитування за стандартом APA

Kondratiev, I. (2024). Retsenziia : Sokyrko O. Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii. 1648–1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 s., il., kart., tabl. [Review : Sokyrko O. Cossack Mars: The State and army of the Cossack Hetmanate during the Military revolution. 1648–1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 pp., ill., map., tabl.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3,* P. 167–169. DOI: 10.58407/litopis.240315.

УДК 373.3/.5.091.33-027.22:351.853

Юрій Телячий

●

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ КРАЄЗНАВЦЯ

Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге видання: доповнене. Суми, 2024. 136 с.: фото.

DOI: 10.58407/litopis.240316
© Ю. Телячий, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0565-2211

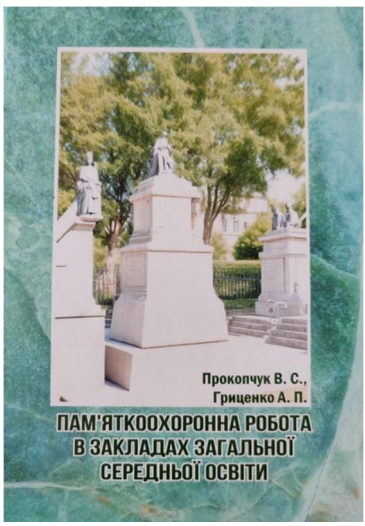

У квітні 2024 р. книжкову полицю краєзнавця поповнив навчально-методичний посібник «Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти», підготовлений Віктором Степановичем Прокопчуком, доктором історичних наук, професором і Андрієм Петровичем Гриценком, доктором педагогічних наук, завідувачем кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Лейтмотивом книги є тривога за долю пам'яток історії та культури в умовах війни Росії проти України. На середину березня 2024 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження або знищення в Україні від початку повномасштабного вторгнення 346 об'єктів історії та культури, у тому числі 127 релігійних об'єктів, 31 музею, 19 скульптурних пам'яток, 14 бібліотек та одного архіву. Найбільше в Донецькій (78), Харківській (55), Київській (38), Луганській (33) та Чернігівській (17) областях.

6 травня 2022 р., о 23-й годині, росіяни ракетою вразили музей Григорія Сковороди у Сковородинівці, був поранений охоронець, згорів дах, вигоріли й кімнати. З-під попелу дістали лише статую поета. Російські військові відрапортували: «Авіаударом ліквидировано Сковородниково»…

У посібнику в п'яти розділах порушено актуальні проблеми участі школярів під керівництвом педагогів в охороні пам'яток історії та культури.

Ознакою сучасної школи є залучення учнів до науково-пошукової роботи. Враховуючи, що вона здійснюється в рамках шкільного краєзнавства, автори в першому розділі «Шкільне краєзнавство: питання теорії і методології» розкрили суть, основні напрями, форми, принципи й методи цієї праці, адресовані в першу чергу учителям-організаторам шкільної пам'яткоохоронної та пам'яткознавчої роботи. У наступних двох розділах («Історія пам'яткоохоронного руху в Україні», «Законодавство України з питань охорони культурної спадщини») представлено цю галузь прикладання людських зусиль у часовій тяглості, поетапній, у залежності від історичних обставин, зміні норм і правил її організації.

Головне завдання книги – дати педагогам інструментарій організації шкільної пам'яткоохоронної роботи, реалізації її триєдиної функції: пізнавальної, виховної та суспільно корисної. Адже кожна пам'ятка – це матеріалізована історична подія або особистість, що справила помітний вплив на перебіг подій, а отже, має чималий пізнавальний потенціал і вплив на виховання патріотизму, формування національного світобачення. Цьому присвячено четвертий розділ – «Основні напрями, форми і методи використання пам'яток історії і культури в навчально-виховній роботі та залучення здобувачів освіти до їх збереження». Враховуючи, що важливим центром збереження та популяризації історико-культурної спадщини є шкільний музей, в останньому – п'ятому – розділі посібника автори дали методичні поради щодо порядку створення, організації діяльності та використання шкільного музею в реалізації зазначених функцій.

Суттєво доповнюють викладене додатки, зокрема витяги із законів України «Про охорону культурної спадщини» (2000), «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» (2015), а також «Положення про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України» (2014). Посібник містить питання для самоконтролю до кожного розділу, навчальні й контрольні тести, понятійно-термінологічний апарат, що може сприяти організації спецкурсу у ВНЗ, які готують фахівців для роботи в закладах загальної середньої освіти, чи гурткових занять.

Посібник схвально сприйнятий науковою громадськістю й підтриманий позитивними рецензіями Олександра Івановича Курка, доктора історичних наук, професора, ректора Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Юрія Васильовича Телячого, доктора історичних наук, професора, президента Хмельницького кооперативного торгово-економічного інституту, голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Дмитра Григоровича Омельченка, заступника директора Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді Міністерства освіти і науки України. А також – педагогічним загалом, що спонукало авторів, врахувавши досвід використання посібника в навчально-виховній роботі, зробити його друге доповнене видання.

Дата подання: 15 квітня 2024 р.
Дата затвердження до друку: 21 травня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Телячий, Ю. Рецензія : На книжкову полицю краєзнавця // Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге видання: доповнене. Суми, 2024. 136 с.: фото.. *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 170–171. DOI: 10.58407/litopis.240316.

Цитування за стандартом APA

Teliachyi, Yu. (2024). Retsenziia : Na knyzhkovu polytsiu kraieznavtsia // Prokopchuk V.S., Hrytsenko A.P. Pamiatkookhoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychnyi posibnyk: 2-he vydannia: dopovnene. Sumy, 2024. 136 s [Review : On the bookshelf of a local lore historian // Prokopchuk V.S., Hrytsenko A.P. Monument protection work in institutions of general secondary education: a study-methodological guide: 2nd edition: supplemented. Sumy, 2024. 136 p.: photos.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *3*, P. 170–171. DOI: 10.58407/litopis.240316.

ПАМ'ЯТІ ГРИГОРІЯ ЛЬВОВИЧА САПІТОНА (1901–1954) – ДИРЕКТОРА ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ

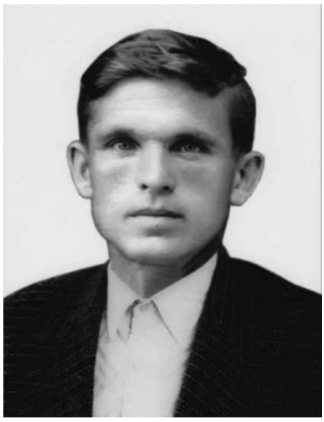

У січні виповнилося 70 років з дня смерті Григорія Львовича Сапітона – українського педагога та керівника Глухівського учительського інституту в 1947–1952 рр.

Він народився в жовтні 1901 р. у с. Тупичів тодішнього Городнянського повіту Чернігівської губернії (з 2017 р. село – центр Тупичівської сільської громади Чернігівського (до 2020 р. – Городнянського р-ну) Чернігівської області) у селянській родині. Протягом 1921/1922 навчального року молодий і здібний педагог працював учителем початкової школи с. Вихвостів Чернігівської губернії. Після демобілізації з армії, у 1924–1927 рр. навчався на фізико-математичному факультеті Чернігівського інституту народної освіти. У 1927–1930 рр. працював викладачем фізики та електротехніки в профтехшколі селища Добрянка, що на півночі Чернігівщині. У 1930/1931 н. р. працював асистентом Шосткинського хіміко-технологічного інституту, а наступний 1931/1932 н. р. – асистентом Чернігівського інституту соціального виховання.

У 1932 р. Г. Сапітон із родиною переїхав до Глухова, де до травня 1934 р. працював доцентом Глухівського сільськогосподарського інституту. Однак зазнав безпідставної критики та гонінь. Звинувачений «у відсутності достатнього ділового зв'язку в своїй роботі та небажанні стати вище своїх зоологічних інтересів», був змушений рік перебувати без роботи та без улюблених наукових пошуків. Лише у 1935 р. його прийняли до Глухівської середньої школи механізації сільського господарства на посаду завідувача учбової частини. В 1937–1939 рр. обіймав посаду завідувача учбової частини Глухівської школи № 3. Також за сумісництвом з вересня 1938 р. почав працювати викладачем фізики в Глухівському учительському інституті, до якого повністю перейшов у 1939 р. – старшим викладачем фізики та деканом фізико-математичного факультету. Упродовж 1941–1944 рр. Г. Сапітон перебував у евакуації в м. Вольську Саратовської обл., працюючи викладачем.

За викликом народного комісаріату освіти УРСР Г. Сапітон у лютому 1944 р. прибув з евакуації у розпорядження Глухівського учительського інституту та знову обійняв посади старшого викладача фізики, завідувача кафедри фізики та декана фізико-математичного факультету. 1 вересня 1947 р. вченого було призначено директором Глухівського учительського інституту. У 1949 р. до 75-річчя Глухівського учительського інституту він активно вивчав минуле глухівського вишу, зокрема, листувався з його відомими випускниками (наприклад, С.М. Сергєєвим-Ценським) та став автором рукопису з історії глухівського закладу вищої освіти. Також працював над написанням кандидатської дисертації. Однак знову став жертвою повторних репресій. Напередодні «ночі страчених поетів», коли за сфабрикованою справою про антирадянську діяльність Єврейського антифашистського комітету в СРСР було розстріляно 13 підсудних, Г. Сапітона звільнили з посади директора з формулюванням «як такий, що не забезпечив керівництва інститутом». Утім, він продовжував працювати в закладі на посаді завідувача та старшого викладача кафедри фізики. Продовжував займатися улюбленою історією, перебував у творчій відпустці «для закінчення роботи над дисертацією».

Однак здоров'я було вже давно підірване внаслідок утисків, заборон і переслідувань. Помер Григорій Сапітон 29 січня 1954 р. на 53-му році життя. Похований на Вознесенському кладовищі міста Глухова на Сумщині.

Андрій Гриценко

ПАМ'ЯТІ СВІТЛАНИ ГРИГОРІВНИ ІВАНИЦЬКОЇ (1964–2024)

●

Вранці 15 квітня 2024 р. до Чернігова прилетіла трагічна звістка: українська історична наука зазнала тяжкої втрати. У результаті автоаварії пішла з життя Світлана Григорівна Іваницька – доктор історичних наук, авторка декількох сотень наукових праць, що побачили світ в Україні та закордоном. Колеги, які її добре знали, підтримували постійні особисті контакти, були шоковані несправедливістю долі до талановитої, безмежно відданої улюбленій справі, ініціативної й працьовитої людини.

С. Іваницька народилася 9 січня 1964 р. у Запоріжжі. У 1986 р. вона з відзнакою закінчила історичний факультет Запорізького державного університету, працювала в університеті на посадах молодшого наукового співробітника, згодом – асистента, а потім продовжила навчання в аспірантурі Інституту історії СРСР Академії наук у Москві. 1 грудня 1994 р. дослідниця захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему «Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, організація, програма, тактика (90-ті рр. XIX – 1908 р.)» (науковий керівник – професор К.Ф. Шацилло). Результати дослідження було оприлюднено в низці наукових колективних видань та монографії «Українська ліберально-демократична партійна еліта: "колективний портрет" (кінець XIX – поч. XX ст.)», яка вийшла у Запоріжжі в 2011 р.

З 1995 р. С.Г. Іваницька працювала на посадах старшого викладача, з 1999 р. – доцента кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій, з 2016 р. очолювала кафедру права та соціально-гуманітарних дисциплін у цьому навчальному закладі. Вона розробила й читала студентам курси з історії України, політології, культурології, соціології, економічної історії, історії української культури, історії держави й права України, історії держави й права зарубіжних країн, конституційного (державного) права зарубіжних країн тощо. Водночас С.Г. Іваницька продовжувала збирати й вивчати матеріали, публікувати праці, присвячені діячам українського національно-визвольного руху. Вона співавторка колективної монографії про Петра Стебницького та праці «Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці: зб. наукових праць та документів». Обидві книги вийшли в Києві в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України відповідно у 2013 та 2016 рр. До 140-річчя від дня народження письменника та громадсько-політичного діяча Михайла Могилянського спільно з колегами з Києва, Дніпропетровська, Чернігова підготувала до друку меморіальне число науково-популярного ілюстрованого видання «Пам'ятки України: історія і культура» (відповідальний редактор – І.Б. Гирич) (2013 р., № 9), підготувала до друку в співавторстві епістолярну спадщину М. Могилянського («Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.)». Чернігів, 2014 р.).

Результати наукових досліджень запорізької історикині публікувалися в таких виданнях, як «Український історичний журнал», «Український археографічний щорічник», «Українська біографістика», «Історіографічні дослідження в Україні», «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.», «Краєзнавство», «Сіверянський літопис», «Розумовські зустрічі», «Літературний Чернігів», «Музейний вісник», «Київська старовина», «Пам'ятки: археографічний щорічник», «Студії з архівної справи та документознавства», «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» та ін. Вона – авторка численних статей з проблематики історії українських політичних партій, долі їхніх лідерів, історії періодичних видань. До кола її зацікавлень також входили студії з вітчизняної історіографії, археографії, регіональної та локальної історії, інтелектуальної історії України. Невтомна трудівниця брала участь у різноманітних міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, читаннях, семінарах (загальну кількість котрих, як, до речі, і її наукових праць, ще потрібно встановити).

Плідна наукова діяльність С.Г. Іваницької не залишилася непоміченою. Дослідниця двічі отримувала дослідницьку дотацію Канадського інституту українських студій (2009 та 2012 рр.).

Зрештою в її науковій роботі визначилася провідна дослідницька тема: коло проблем, пов'язаних із інтерпретаціями постаті та публіцистичної спадщини одного з найвидатніших діячів українського національно-визвольного руху – Сергія Єфремова. С.Г. Іваницька підготувала до друку й видала на грантові кошти двотомник «Єфремов С. PERSONALIA. Публіцистика 1899–1917 рр. ("Значущі Інші": статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах», який вийшов друком у 2016, 2018 рр. у Херсоні, а також збірник «Єфремов С. Публіцистика в "Книгарі" доби війни та революції (1917–1920)» (Херсон, 2018). Виявлення єфремівських текстів, їх сумлінне, ретельне вивчення, наукове опрацювання дозволили С.Г. Іваницькій підготувати монографію «Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 р.)» (Херсон: Вид-чий дім «Гельветика», 2018. 596 с.). У квітні 2019 р. це ґрунтовне видання було захищено як докторська дисертація на засіданні Вченої ради Запорізького державного університету. Продовженням цієї теми стала спільна з Т.П. Демченко книга «Сергій Єфремов: "Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці"» (Київ: Парламентське вид-во, 2020. 565 с.), яка стала першим науковим і водночас популярно написаним дослідженням життя й творчості цієї знакової постаті.

Мирне життя, наукову та педагогічну роботу С.Г. Іваницької, як і мільйонів наших співвітчизників, перервало вторгнення російських військ в Україну. Родина Іваницьких змушена була з огляду на безперервні, безпрецедентно жорстокі бомбардування рідного міста перебратися до Києва, де вони орендували невелику квартиру. Світлані Григорівні запропонували дистанційно викладати декілька дисциплін на кафедрі історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. На жаль, на повну силу розгорнутися тут їй завадило незавидне становище прифронтового регіону.

Світлана Григорівна Іваницька була великою патріоткою України та своєї малої батьківщини. Але вона також цікавилася й історією Чернігово-Сіверщини, друкувалася у чернігівських журналах, збірниках наукових праць, брала участь у наукових конференціях. За визначний внесок у вивчення минулого нашого краю запорізька дослідниця була удостоєна Чернігівської обласної премії імені Леоніда Глібова. Урочисте вручення диплома відбулося 5 березня 2019 р. в читальному залі Чернігівської обласної бібліотеки ім. В.Г. Короленка, причому лауреатка була присутня на церемонії по скайпу.

У липні того ж таки року родина Іваницьких на декілька днів приїздила до Чернігова. Їх приймали як дорогих і бажаних гостей. Екскурсію по визначних місцях старовинного міста для них провів Максим Блакитний – нинішній в.о. директора Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Іваницькі відвідали Літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського, обласну бібліотеку, кафедру історії України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка і скрізь зустрічали теплий прийом, відкрите й щире спілкування. У його ході народжувалися нові ідеї, укладалися плани. Дещо пощастило реалізувати, багато чого не судилося…

Сподіваємося, що до річниці нашої болючої спільної втрати поталанить підготувати збірник пам'яті С.Г. Іваницької, до якого б увійшли неопубліковані праці історикині та її біобібліографічний покажчик.

Світла пам'ять про Світлану Григорівну Іваницьку назавжди залишиться у серцях її колег.

Тамара Демченко, Олександр Коваленко

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 20.06.2024 р. Формат 70x108 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 10,12. Обл.-вид. арк. 18,51. Тираж 100 прим. Зам. 03/СЛ-03.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com